

Petersák Tivadar

NÉPI SZARVASMARHATARTÁS A ZEMPLÉNI HEGYKÖZBEN

Borsodi
Kismonográfiák

17

Lektorálta: Balassa Iván

Varga Gyula

Borítóterv: Valent Ede

Veres László

közreműködésével szerkesztette

SzabADFalvi József

ISBN 963 01 29590

ISSN 0544 - 4233

Kiadja a miskolci Herman Ottó Múzeum

Felelős kiadó: Dr. SzabADFalvi József

Borsodi Nyomda, 1984
Felelős vezető: Kilián Béla

Petercsák Tivadar

NÉPI SZARVASMARHATARTÁS A ZEMPLÉNI HEGYKÖZBEN

Miskolc, 1983

Bevezetés

A magyar népi állattartás és pásztorkodás néprajztudományunk egyik legjobban feltárt területe. Ezt a szinte könyvtárnyi irodalom, a nagy táji és tematikus monográfiák mellett a résztémákat feldolgozó tanulmányok egész sora igazolja.¹ A korábbi kutatások azonban elsősorban a külterjes állattartás problémáival foglalkoztak, és elhanyagolták a paraszti gazdaságok belterjes, istállózó állattenyésztésének tanulmányozását. Viszonylag keveset törődtek a jószágoknak a földművelésben betöltött szerepével és azzal, hogy az állattenyésztés tulajdonképpen a földművelő gazdálkodás érdekében is történik, annak része és alapja.² Többen felhívták a figyelmet a legeltetési formák változásainak gyűjtésére, a legeltetési társulatok és a legeltetési jog alakulásának figyelembevételére. A pusztai állattartás kezdetlegesebb építményeit meglehetősen jól ismerjük, ugyanakkor kevesebbet tudunk a portákon álló és az állattenyésztés célját szolgáló épületekről, az istállók és egyéb gazdasági épületek kapcsolatáról. Bizonyos aránytalanságok tapasztalhatók az egyes állatfajták és a kutatott területek vonatkozásában is. Legtöbb tanulmány a juhtartással foglalkozik, holott a többi állat gazdasági jelentősége legalább ilyen nagy. Az állattartási tanulmányok legtöbbje alföldi vonatkozású, s csak újabban jelennek meg a domb- és hegyvidéki állattenyésztést feldolgozó munkák. A domináns állattartó vidékek feltárásán túl nagyobb súlyt kellene fektetni az önellátó és a földműveléshez kapcsolódó, illetve a már piacra is termelő állattenyésztés kutatására.³

Tanulmányomban egy domb-, illetve hegyvidéki kistáj, az abaúj-zempléni Hegyköz hagyományos paraszti szarvasmarha tartásának ismertetésére vállalkozom. A terület nem ismeretlen a néprajzi szakirodalomban. Az 1930-as években Gönyey Sándor, Tagán Galimdsán és Szendrey Ákos pusztafalusi kutatásaival fordult az érdeklődés e vidék felé. 1950-ben alakult meg Sárospatakon a Rákóczi Múzeum, s ettől kezdve a környező tájak, így a Hegyköz néprajzi kutatásának központja. Az 1950-es évektől a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézete a Zempléni-hegység falvaiban széleskörű néprajzi gyűjtést végzett, és ennek anyagából a Hegyközeire vonatkozó tanulmányok is megjelentek. Szűkebb témánkhoz, a gazdálkodáshoz és állattartáshoz Tagán Galimdsán és Szabadfalvi József közlő adatait.⁴

Balassa Iván részletesen elemzi a hegyközi földművelés változásait és feltárja jellemző vonásait.⁵ Magam 1971-től több tanulmányban dolgoztam fel Filkeháza hagyományos állattartását, az erdő és az állattenyésztés kapcsolatát, a legeltetési társulatok szerepét.⁶ A Hegyközségről írott kismonográfiában összegeztem a területről megjelent adatokat, s ott részletes bibliográfia is található.⁷

I. Az abauj-zempléni Hegyköz gazdaságtörténete

A Hegyköz a történelmi Abauj és Zemplén megyékben, a Zempléni-hegység keleti oldalán, Sátoraljaújhegytől északra, a Bózsavapatak vizgyűjtő medencéjében terül el. A táj elnevezése a XIX. század elején tűnt fel a református egyházi vizitációs jegyzőkönyvekben.

A Hegyköz fogalmat tágabb értelemben használom, és ide számítom a Hollóházától Széphalomig terjedő 21 községet:

Hollóháza /H./, Füzérkomlós /Fk./, Füzér /F./, Pusztafalu /Pf./, Nyíri /Ny./, Filkeháza /Fh./, Füzérkajata /Fka./, Kisbózsva /Kb./, Nagybózsva /Nb./, Pálháza /P./, Kishuta /Kh./, Nagyhuta /Nh./, Vágáshuta /Vh./, Kovácsvágás /Kv./, Füzérradvány /Fr./, Vilyvitány /V./, Mikóháza /M./, Felsőregmec /Fre./, Alsóregmec /Ar./, Rudabányácska /R./, Széphalom /Sz./. /Lásd: 1. sz. melléklet/

A hegyközi falvak nagy részét már a XIII. századtól név szerint említik. A lakosság megélhetésének alapja e korszakban elsősorban az erdő, a vadászat. A pataki erdőispánsághoz tartozó uradalom központja Füzérradvány. 1686-ig sűrűn változtak a Hegyköz földesurai, de ekkor I. Lipót báró Károlyi Lászlónak adományozta a füzéri várat és uradalmat.⁸ Ettől kezdve a Károlyi család volt a terület legnagyobb birtokosa 1945-ig. A Hegyköz gazdasági életére vonatkozó összeírások a XVI-XVII. századból ismeretesek. A füzéri birtok 1626. december 11-i kimutatása népes és viszonylag jómódban élő falvakról ad számot. Közli a jobbágyság és zsellérek számát, valamint jelzi az állattartás fontosságát.⁹ Az összeírásból látszó jólét elsősorban az állattartás következménye. A Hegyköz népe a korabeli földművelés és állattenyésztés szintjét csak a XX. század közepére közelítette meg.¹⁰ Egy 1654-ből származó urbárium adatai szerint a lakosság állatállománya még alig változott az 1626. évihez képest. Szembetűnő, hogy az állatállományon belül jelentősen csökkent a háborús rablásnak jobban kitett lovak száma. Ugyanakkor a földművelésben jobban hasznosítható ökörállomány helyenként megsaporodott.¹¹ A XVII. század végén és a XVIII. század elején azonban - a háborúk következtében - nagy méreteket öltött a lakosság elszegényedése, pusztulása, illetve dél felé vándorlása. Több falu évekig pusztán maradt. Az elszegényedést jól érzékelteti az az összehasonlítás, amelyet Balassa I. végzett Füzér 1689. és 1626. évi adataival.¹²

	1626		1689	
állat	darab	egy családra jut	darab	egy családra jut
lő	57	1,05	8	0,26
ökör	75	1,39	8	0,26
tehén	130	2,40	13	0,43
sértés	276	5,10	50	1,66
juh	207	3,82	0	0,00
méhsalád	54	1,00	17	0,56

Az elvándorolt népesség helyére már a XVII. század végén kisebb számú szlovák és kárpátukrán lakosság érkezett, de a nagyobb arányú bevándorlás csak 1730 után kezdődött. Szlovákok és kárpátukránok érkeztek Füzérre, Filkeházára, Bózsára, Pálházára, Rudabányácskára és Mikóházára. A Károlyi család szervezett telepítése révén kerültek szlovák erdőmunkások és üveggyártók a mai Hollóházára, Kishutába, Nagyhutába és Vágáshutába a XVIII. század utolsó harmadában. A hegyközi falvak közül Nyírit, Pusztafalut, Pálházát, Füzérradványt, Füzérkomlóst, Füzérkaját, Kovácsvágást kevésbé érintette a betelepítés, így azok magyar jellegén nem változtatott.¹³ A Hegyköz gazdasági élete is csak a XVIII. század végére stabilizálódott. A korábbi századokkal ellentétben ekkortól kezdve a földművelés előretörése jellemző. A szarvasmarhatartás mellett megmaradt az elsősorban makkoltató sertéstenyésztés, de a korábban alapvető jelentőségű juhászat és méhészet teljesen megszűnt. A növekvő népesség szükségleteinek kielégítésére és a gabonakonjunktúra hatására a XIX. század végéig a legelők és rétek egy részét is feltörték, szántóföldi művelés alá vették. Korponay János a XIX. század közepére vonatkoztatva megállapítja, hogy a legelők feltörésével "csökkent a marhatartás, majd mivel trágyázni nem tudtak, ezek a földek kimerültek úgy, hogy a megélhetéshez elég alapot nem nyújtottak... Be kell vallani végre, hogy a Hegyköz lakossága, feldarabolt szántóföldjei talajának silány volta és sok feltételhez kötött termő sajátossága miatt kényszerülve van, hogy látszólag kárhózatosan - a földművelésen kívül, más foglalkozást, mint például fuvarozást, s faeszközök készítését tekintse jövedelme biztosabb forrásul."¹⁴

A gabonakonjunktura megszűnése után még a szántófölddel rendelkezők is kiegészítő foglalkozásokra kényszerültek. A gazdák a mezőgazdasági munkák szüneteiben a Bodroghözbe és Hegyaljára szállították a fát és a télen készített faeszközöket, vagy bérfuvarozást vállaltak a Károlyi-uradalomban. Az uradalom hatalmas erdősegeiből a pálházi és a füzérkomlói rakodókhoz fuvarozták a fát. Az 1920-as évekig - amíg a hegyközi keskenynyomtávú vasút meg nem épült - a két rakodótelepről is ökrös és lovas fogatokkal szállították a hegyközi fuvarosok a fát a sátoraljaújhelyi állomásig. Az elaprózott földterület és a mostoha természeti adottságok mezőgazdasági időnyomkák vállalására kényszerítették a hegyköziet. Aratni jártak a Bodroghözbe, a Hernád völgyébe és az Alföldre, szőlőmunkára a Hegyaljára, kendermunkára a Bodroghözbe. Az asszonyok és gyerekek fontos pénzkereseti forrása volt az erdei gombák és gyümölcsök gyűjtögetése. Az egyes falvak foglalkozási viszonyait az is befolyásolta, hogy a határában milyen arányt képvisel az erdő, milyen a szántóföldek és a legelők minősége. A hegyközi medence közepén és a hegyek lábánál fekvő községek lakói földműveléssel, állattartással és erdei fuvarozással foglalkoztak. A hegyek közé mélyen benyúló falvak /H., Kh., Nh., Vh./ határa azonban meredek és terméketlen, mezőgazdaságra alkalmatlan. Az üveggyárak a XIX. század elejére megszűntek, így az erdei fakitermelés mellett a Hutákban a férfiaknak a vándoripar /üvegezés, drótozás/ nyújtott kereseti lehetőséget.¹⁵ Ez a három falu lakosságának életmódját döntően befolyásolta. A kevés földet az otthonmaradt családtagok művelték meg, ezért e falvak gazdálkodásában az asszonyoknak sokkal nagyobb szerepük van, mint a Hegyköz többi községében. A medencétől délre fekvő néhány falu, Vilyvitány, Mikóháza, Alsóregmec, Felsőregmec, Széphalom szántóföldjei és rétjei sokkal jobb minőségűek, ezért itt jövedelmezőbb a földművelés és állattenyésztés, és kisebb szerepe van az erdőnek.

A mezőgazdaság mellett a helyi ipar is jelentett némi kereseti forrást. A pálházi fafeldolgozó ipartelep és a füzér-radványi kaolinbánya már a két világháború között is üzemelt. Hollóházán a megszűnt üveghuta helyén 1831-től termel a keménycserép gyár, s már 1900-ban a hollóházi lakosság csaknem 80 %-nak ez az üzem biztosított megélhetést.¹⁶

A természetföldrajzi és gazdasági feltételeken kívül a lakosság társadalmi szerkezete, vagyoni megoszlása is döntően befolyásolta a gazdálkodás jellegét és az egész foglalkozási struktúra alakulását. Az 1910-es és az 1941-es statisztika jól szemlélteti a sajátos birtokviszonyokat.¹⁷ 1910-ben a lakosság nagy többsége a 10 k.h-on aluli kisbirtokos parasztsághoz és a mezőgazdasági munkás, napszámos réteghez tartozott. A 10 kh-on aluliak száma megközelítően háromszor annyi, mint a 10 holdon felülieké. A 10 holdon felüli földbirtokok területe azonban zömmel 10-20 kat. hold között volt, egy-egy faluban csak néhány 20-30 holdon felüli földterülettel rendelkező birtok volt. 1941-ben a 11.800 főnyi hegyközi lakosságból 8.511 foglalkozik mezőgazdasági munkával, s ebből 5535 embernek a saját földjén történő gazdálkodás nyújt megélhetést. A birtokkategóriák megoszlása:

1 k,h-on aluli	1-5 k,h.	5-10 k,h.	10-20 k,h.	20-100 k,h.	100 k,h-n felüli
461	2.281	1.635	897	258	3

A teljesen földnélküli mezőgazdasági munkásokat a jobbágyszabadítás után is zselléreknek, napszámosoknak vagy szegényembereknek nevezték. Általában ebbe a kategóriába sorolják az egy-két kat. hold földterület tulajdonosait is. Gazdának az 5-6 holdon felüli parasztokat nevezték, de Pusztafaluban már a 3 kat. holdon felülieket is így hívják. A 15-20 holdon felülieket már jőgazdának, nagygazdának vagy nemesnek /Kv./ tartották.

A második világháború után a földosztás nem hozott alapvető változást a hegyközi falvak életében. A Károlyi-uradalom területének döntő része erdőség volt, amit az állami erdőgazdaság vett át. Az igénylőknek szétosztott szántóföld mennyisége olyan kevés volt, hogy az lényegesen nem enyhítette az elaprózott parasztgazdaságok gondjait. Így a mezőgazdaság a felszabadulás után sem nyújtott elegendő megélhetési lehetőséget a hegyközieknek. Munkaalkalmat az Állami Erdőgazdaság a pálházi fafeldolgozó ipartelep, a füzérradványi kaolinbánya, illetve a hollóházi porcelángyár biztosított, de sokan kényszerültek a lakóhelyüktől távol, Sátoraljaújhely, Miskolc üzemeiben munkát vállalni. A fuvarozás jelentősége csökkent a második világháború előttihez képest, de az 1950-es években a füzérradványi kaolinbányából a környező falvak lőfogatos gazdái rendszeresen kaolint fuvaroztak a pálházi vasútállomásra.

Az 1950-es évek végétől nagyarányú foglalkozási átrétegződés jellemző a Hegyközben. A korábbi ipari munkalehetőségek mellett az 1957-ben beindult pálházi perlitbánya és őrlőmű a környékbeli falvak /P., Fh., Fka., Fr., Kv., Kh., Nh., Kb., Nb., V./ férfilakosságának egy részét foglalkoztatja. Ezekben a családokban a mezőgazdasági munka a nők feladata lett, a férfiak csak a munkaidő után kapcsolódnak be. A hollóházi porcelángyárban az 1960-as évek végén nagyarányú rekonstrukciót hajtottak végre, s ezáltal a Hegyköz "ipari centruma" lett. 1978-ban 949 főt foglalkoztatott, s ennek több, mint a fele nő. A hollóháziakon túl a gyár dolgozói Füzérkomlósról, Füzerről, Pusztafaluból és Nyiriből járnak be. A foglalkozási struktúra átalakulását jól szemlélteti a hegyközi aktív keresők statisztikája.¹⁸

év	mezőgazdaság		ipar		egyéb		összesen	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
1949	4080	77,72	540	10,28	629	11,98	5249	100,00
1960	3221	60,56	1067	20,06	1030	19,36	5318	100,00
1970	1919	41,58	1851	40,10	845	18,30	4615	100,00
1978	1247	27,71	1882	41,92	1365	30,37	4494	100,00

A hegyközi mezőgazdaság gyökeres átalakulását eredményezte, hogy 1959–1960-ban néhány község kivételével /H., Kh., Nh., Vh./ megalakultak a termelőszövetkezetek. A kezdetben 14 kis termőterületű tsz az 1970-es évek végére három szövetkezetben egyesült: a terület északi részén Füzérkomlós székhellyel a "Felsőhegyköz" Mg Tsz, a középső részén Pálháza központtal a "Rákóczi" Mg Tsz és az Alsó-Hegyközben az "Aranykalász" Mg Tsz /Mikóháza/. Valamennyien kedvezőtlen ökológiai adottságú, nagyrészt dombsági területen gazdálkodnak. A termelőszövetkezetek földterületének 47 %-a szántóföld. A növénytermesztés hatékonyságát rontja, hogy sokféle növényt természetnek a viszonylag kis területen. A kapásnövények termesztését az igen jelentős vadkárok is akadályozzák. Az 1970-es évek közepétől a természerkezet ésszerű egyszerűsödése jellemző. A termelőszövetkezetek tulajdonában lévő erdők területe évről-évre növekszik. A kitermelt fát saját fűrészüzemekben dolgozzák fel. Az állattenyésztés a középkorban a hegyközi mezőgazdaság vezető ágazata volt. Részvételi aránya a közös gazdaságokban nap-

jainkban emelkedik, de a szövetkezeti és háztáji állományt együtt vizsgálva jelentős csökkenést mutat. Az 1970-es években a szarvasmarhaállomány rohamos csökkenésével szemben a szövetkezetek adatai stabilizálódott állományról tanuskodnak, 1972-ben 1.442, 1978-ban 1651 szarvasmarhát tenyésztettek a három termelőszövetkezetben. Az állattenyésztés másik, rohamosan fejlődő ágazata a juhtenyésztés. Míg 1956-ban mindössze 647 juhot tartottak a Hegyközben, addig 1972-ben 2.261, 1978-ban pedig 3.724 volt a számuk. A szemestakarmány bázis elégtelensége következtében a szövetkezeti gazdaságokban az 1970-es évek végére megszűnt a sertés- és baromfitartás, és természetesen a háztáji gazdaságokban is folyton csökken a szerepe.¹⁹

A Hegyköz gazdaságtörténetével foglalkozó munkák hangsúlyozzák, hogy a terület klímája, talaja és domborzati viszonyai miatt földművelésre kevésbé alkalmas. Az erdő hasznán kívül az állattartás és a gyümölcstermesztés biztosított szerény megélhetést a lakosságnak. Azoknak a korszakokban, amikor az állattartás fellendült, a lakosság életszínvonala is emelkedett, és a földművelés terén is javulás következett be.²⁰ Az állattartáson belül mind a gazdálkodásban, mind a lakosság élelmezésében meghatározó szerepe volt a szarvasmarha tenyésztésnek. Ezért vállalkoztam arra, hogy összegyűjtem a hagyományos tartásmódok emlékeit, megrajzoljam a változásokat és kiemeljem a sajátosságokat. A kutatás a XIX. század második felétől az 1960-as évekig terjedő korszakot fogja át. A gyűjtést az 1970-es évek elején végeztem, és elsősorban a hagyományos tartásmódokat vizsgáltam. Az 1981-ben folytatott pótgyűjtés során a háztáji szarvasmarha tartásra vonatkozó adatokkal egészítettem ki.^{20/a.}

II. A földművelés és állattartás kapcsolata, a szarvasmarha gazdasági jelentősége

A hegyközi gazdálkodás rendszerében szoros kapcsolat, egymásrautaltság van a növénytermesztés és az állattartás között. Az állattenyésztés a gazdálkodás szerves része, egyrészt a termelést segíti, másrészt biztosítja a közvetlen fogyasztási javakat.²¹ Az állattartás fejlettségének mértékét - ami a takarmányozás függvénye - elsősorban a földművelés, a takarmánynövények termesztésének színvonala határozza meg. A föld gazdaságos hasznosításához, megműveléséhez viszont szükség van az állatok igaerejére és trágyájára, így az állattenyésztés színvonala erősen visszahat a földművelésre, befolyásolja azt.

A Hegyköz legfontosabb és legjobban hasznosítható állata a szarvasmarha. Tenyésztésének egyik célja az igaerő biztosítása, de jelentős trágyája is a földművelés számára. A gazdasági igényeken kívül a főleg kisparaszti önellátó gazdaságokban lényeges volt a család élelmezésében nélkülözhetetlen tejtermékek előállítására. A módosabb gazdáknál gyakori volt az eladásra történő tenyésztés. A lótaratás kevésbé jelentős, csak a 15-25 kat. holdas gazdaságokban igaették a lovat. Kovácsvágáson az erdei munka, a fafuvarozás miatt tartották nagyobb számban. A XVII. században rendkívül jelentős hegyközi juhászat a XIX. században hanyatlásnak indult, és néhány falu /Kv., Ny., Pf./ kivételével csak az emléke él. A sertést húsa és zsírja miatt tenyésztették, de a nem hizlalásra szánt malacokat rendszeresen értékesítették. A baromfifélek a háztartás, az élelmezés szempontjából jelentősek. A második világháborúig a baromfitartás elsődleges célja a piacra nevelés, s az így szerzett pénzből eltartotta a háziasszony a családot. Saját szükségletre csak ünnepi alkalmakkor vágta baromfit.

A hegyközi földművelés rendszerének, a nyomósos gazdálkodás fejlődésének áttekintése hasznos tanulságokkal szolgál a növénytermesztés és a szarvasmarhatartás kapcsolatáról, kölcsönhatásáról. A XVII. század előtti földművelési rendszerrel semmi biztosat nem tudunk. A XIV. században a keleti országrészekben a háromnyomású rendszer eléggé elterjedt. A szomszédos Zemplénben is gyakori, és szórvaányosan előfordul. Abauj más vidékein is, így feltételezhetjük, hogy a Hegyközben sem lehetett ismeretlen. A XVII. század végén a Hegyköz

minden falujában három nyomásra osztott földekről tudunk.²² A XIX. század első felében Filkeházán "...az Urblis /"Urb/aria/lis"/ földek 3 fordulókra fel osztva használtattnak leginkább Rozs, Zabb és Krumpli termesztéssel" Kajatán "az Urb-lis /"Urb/aria/lis"/ szántó földek három fordulókra vannak fel osztva, használtattnak Tiszta Kétszeres, Tavasz Búza, Rozs, Zabb, Kolompár termesztéssel. Az Urbarialis Rétek elválasztva a szántó földektől külön tagokban vannak a völgyekben kiosztva."²³ A határt őszi, tavaszi és ugar fordulóra osztották. Az őszi vetemények betakarítása után a szántóföldet ugaron hagyták és aratás után mindjárt ráhajtották a jószágot, ami a beszorulásig járta, majd a következő tavasszal ismét legeltették. Az ugarral egyrészt pihentették a földeket, másrészt legelőterületet biztosítottak az állatoknak.²⁴ A forduló vagy nyomásos gazdálkodás a Hegyköz legtöbb falujában a termelőszövetkezetek megalakulásáig fennmaradt.²⁵ Kivételt képeznek a gyenge és kishatárú Huták /Kh., Nh., Vh./ és Hollóháza, ahol soha nem volt nyomásos gazdálkodás.

Az ugaroltató háromnyomásos földművelési rendszert a századforduló és az első világháború körüli években fokozatosan felváltotta az ugar nélküli gazdálkodás.²⁶ A határt ekkor is három részre osztották: őszi forduló vagy forgó, illetve dülő - őszi buza, gabona /rozs/; tavaszi forduló - tavaszi buza, árpa, zab; pihentető forduló - kapások, lóhere, búkköny + ugar. A harmadik fordulón belüli változás már a XIX. században megkezdődött a kukorica és a burgonya nagyobb mértékű termesztésével. Az ugar egy részét fokozatosan kapásokkal ültették be, a két világháború között pedig a pillangósoknak, búkkönynek, osalamádénak is itt szorítottak helyet. Az ugar ekkor sem szűnt meg teljesen, a jobb módú gazdák mindig hagytak egy-egy darabot. Azért hagytak ugart, "mer az ember trágyát nem győzött annyit ráhordani, hát annak a földnek pihenni kellett egy esztendőn" /Ny. Iván Mihály, 81 éves/. Azt tartották, hogy az "ugarba jobb búza terem, mint a kapások után." "Az ugart használták legelőnek is, meg egy kis takarmánt tudtak róla szedni, meg a földet pihentették. Amelyiköt nem lehetett lekaszálni, azt legeltették" /Pf. Hutkai István, 75 éves/. A részben meghagyott ugarokon - a korábbi időszakokkal ellentétben - azonban már nem legeltetett mindenki, csak a föld tulajdonosa, vagy akinek megengedte. Egy éves pihentetés után az ugarföldet minden gazda

tehetsége szerint szántotta. Rendszerint igyekeztek háromszor megszántani, mert "minden szántás egy darab kenyér." Az ugarföldek szinte teljes eltűnése a két világháború közötti időszakban következett be a szálas takarmánynövények nagyobb mértékű elterjedésével.

A szarvasmarhának a hegyközi gazdaságokban betöltött szerepét és jelentőségét a különböző korokban végzett összeírások szemléltetik. Első részleges adataink 1626-ból származnak. Kilenó falu /F., Fh., P., Ny., Kápolna, Fk., Vily, Mátyásháza, Fka./ 189 jobbágyának és 111 zsellérének a tulajdonában 449 ökör és 879 tehén volt.²⁷ A lovak száma 210, így inkább az ökröt igázták, a tehenek a háztartást látták el. A XVIII. századi pusztulás következtében 1763-ban hat falu /F., Fh., Fk., P., Fr., Vily/ 25 taxása és 68 jobbágya mindössze 186 ökröt és 96 tehenet tart.²⁸ 1828-ra ismét megnőtt a szarvasmarhaállomány, a 13 községben /F., H., Fh., Fka., Kb., Fk., Kv., Nb., Ny., P., Pf., Fr., Nh./ a 191 jobbágy és 224 házas zsellérnek 466 ökre és 356 tehene volt. Csak 75 lovat irtak össze, ekkor is első sorban az ökröt igázták.²⁹ Az ökrállomány 71 %-át öt faluban /F., Fka., Pf., Fh., Fr./ tartják. 1826-ban a filkeházi telkes gazdáknak "átallyán fogva 2 vonó marhája vagyon." A kajatiak és a radványiak szintén két marhával szolgálják az uraságot. Füzéren, Pálházán, Nyiriben és Komlóson viszont a telkes gazdák rendszerint 4 marhát igáznak.³⁰

A XIX. század végétől már minden községre kiterjedő részletes statisztikai adatokkal rendelkezünk. A szarvasmarhaállomány változásán túl tájékoztatnak az igázott állatok számáról is.³¹

Összes szarvasmarha

Község	1895	1911	1935	1951	1960	1969
Filkeháza	94	55	84	66	86	84
Füzér	408	347	449	393	389	243
Hollóháza	161	102	136	188	184	133
Füzérkajata	202	139	194	225	229	239
Kisbózsza	107	81	81	64	80	39
Füzérkomlós	177	111	147	207	139	82
Kovácsvágás	299	225	387	380	215	143
Vágáshuta	117	80	106	123	123	105
Nagybózsza	114	88	147	164	99	61
Nyiri	306	266	441	428	356	215
Pálháza	247	174	204	215	177	80
Pusztafalu	266	235	225	371	297	202

Füzérradvány	283	169	229	249	224	113
Kishuta	72	86	92	98	139	131
Nagyhuta	92	55	123	98	119	102
Alsóregmec	308	391	408	313	261	145
Felsőregmec	214	243	193	285	255	113
Hosszuláz	168	166	203	-	-	-
Mátyásháza	98	103	124	-	-	-
Mikóháza	266	291	322	359	358	172
Rudabányácska	288	271	343	-	-	-
Széphalom	92	112	127	328	184	114
Vily	313	281	276	512	435	133
Vitány	208	211	309	-	-	-
Összesen	4900	4282	5350	5066	4349	2649

Község	igás	ökör	igázott tehén	igázott 16	
	1895	1935	1895	1895	1935
Filkeháza	22	4	4	13	14
Füzér	98	22	42	28	84
Hollóháza	14	2	-	26	32
Füzérkajata	24	14	14	18	35
Kisbózsza	14	13	-	18	8
Füzérkomlós	36	7	6	6	36
Kovácsvágás	16	2	2	169	163
Vágáshuta	12	-	22	8	3
Nagybózsza	22	4	-	30	39
Nyíri	48	88	18	28	50
Pálháza	38	2	2	82	80
Pusztafalu	84	58	18	14	42
Füzérradvány	34	24	32	37	28
Kishuta	4	-	-	6	14
Nagyhuta	4	-	-	10	28
Alsóregmec	52	14	10	29	18
Felsőregmec	40	4	-	16	32
Hosszuláz	22	8	-	47	55
Mátyásháza	36	7	-	2	12
Mikóháza	34	40	22	41	75
Rudabányácska	68	4	-	56	82
Széphalom	16	-	2	2	40
Vily	64	32	4	38	44
Vitány	50	1	18	48	30
Összesen	852	450	216	772	1044

A hegyközi szarvasmarha állomány a XIX. század végén, illetve az 1930-as és az 1950-es években volt a legmagasabb. A századfordulón egy parasztgazdaságban átlagosan 2,5-2,6 szarvasmarhát tartottak. E vonatkozásban azonban az egyes falvak között lényeges különbségek voltak. 1895-ben az átlagtól jóval kevesebb szarvasmarha jutott egy gazdaságra Hollóházán /1,29/, Filkeházán /1,38/, Pálházán /1,48/, a Hegyköz déli községeiben viszont nagyobb mértékű volt a szarvasmarhatartás: Alsóregmec /3,54/, Felsőregmec /3,50/, Mátyásháza /3,92/ és Vily /5,58/. A termelőszövetkezetek megalakulása és a foglalkozási struktúra átalakulása következtében az 1960-as évek végére az 1951. évi állomány 52 %-ára csökken a szarvasmarhák száma.

A századfordulón a fő igavonó állat a szarvasmarha. A statisztika szerint 852 ökröt és 216 tehenet ígáztak a 772 ló mellett. Az ígás tehének számát azonban fenntartással kell kezelnünk, mert a recens gyűjtések tanúsága szerint ekkor és később is a legszegényebbek ígásállata a tehen volt. A legtöbb ökröt - a hegyközi állomány 63,3 %-át - Füzéren /11,5 %/, Nyíriben /5,6 %/, Pálházán /4,4 %/, Pusztafaluban /9,8 %/, Alsóregmecen /6,1 %/, Felsőregmecen /4,6 %/, Rudabányácskán /8 %/, Vilyben /7,5 %/ és Vitányban /5,8 %/ - tartották. A lovak száma jelentősebb Kovácsvágáson /21,9 %/, Pálházán /10,6 %/, Hosszúlázon /6 %/, Rudabányácskán /7,2 %/ és Vitányban /6,2 %/. 1935-ben 1044-re növekedett az ígázott lovak száma és mintegy felére csökkent az ökörállomány, amely viszont nagyobb arányban koncentráldott néhány faluban: Füzér /27 %/, Nyíri /20 %/, Pusztafalu /12,9 %/, Mikóháza /8,8 %/, Vily /7 %/. Erre az időszakra még jobban megnőtt a tehének igavonó szerepe. A vonóállatok száma és az, hogy ökröt vagy tehenet ígáztak-e, egy gazdaságon belül elsősorban a szántóföld mennyiségétől függött. Azt tartották, hogy 10-15 kat. hold földterület megműveléséhez még elég két igavonó állat, azon felül már négyre van szükség. A két világháború között azonban már kevés olyan gazda volt a Hegyközben, aki négy igavonóval rendelkezett. Pusztafaluban egy 20 holdas jógazda 4 ökröt, illetve 2 ökröt vagy két lovat ígázott, s emellett volt 2-3 fejőstehene és néhány növendéke. A 6-8 holdon felüli gazdaságokban az ökör vagy ló az igavonó állat, de mindig tartanak mellette 2 fejőstehenet és a szaporulatot. A 3-6 holdas gazdák rendszerint tehenet fogtak be, ezt fejték is és a szaporulatból pénz-

zeltek. "Az ember azért tartotta a tehenet többnyire, hogy dógozott is rajta, meg tejet is adott." - mondják. Az 1-2 holdasoknak és a napszámosoknak csak egy tehené volt, amit valakiével összefogva igaztak. A két világháború közötti évtizedekben a pusztafalusiak, füzérkajatiak és a pálházaiak foglalkoztak növendék marha tenyésztésével és eladásával. Elsősorban a szántóföld mennyisége és az istálló nagysága szabta meg a tenyésztett és az eladásra szánt szarvasmarhák számát. Ezzel főleg a nagygazdák és azok foglalkoztak, ahol több férfi volt a családban. A kisborjúkat vándor mészárosoknak adták el, és jellegzetes pénzszerzési forrás volt a Hegyközben a nehéz-ökrök eladása a szerencsi cukorgyárnak. Az őszi munkák befejezése után feljavították az igás ökröket és eladták a szerencsinek.³² Az őszen eladott ökrök árából a gazdák tavasszal fiatalabb jószágot vettek, és a különbözetből még pénzeltek is. Ebből fizették az adót és földet vásároltak.

Az 1950-es évekre az ökörtartás szinte teljesen megszűnt. A 6-8 holdas, illetve ettől nagyobb gazdaságokban a ló, az ettől kisebbekben a tehén a fő igavonó állat. A birtok nagyságán kívül az is befolyásolta ezt, hogy az illető gazda a lóval vagy a tehenével szeretett-e jobban foglalkozni. Az 1950-es évek végére a fuvarozási lehetőségek csökkenésével, illetve a férfiak iparban történő elhelyezkedésével együtt jelentősen lecsökkent a lovak száma. Az 1951. évi 640 lóval szemben 1960-ban már csak 225 lovat tartottak a Hegyközben.³³ Az 1950-es években azokban a családokban, ahol továbbra is a mezőgazdasági munka a főfoglalkozás, sokan hízlalták az Állatforgalmi Vállalathoz leszerződve a szaporulatot, elsősorban a bikákat. A szerződéses hízlalás azoknál jelentősebb, akik valamilyen nagyobb beruházást /pl. házépítés/ terveznek, illetve ahol olyan idősebb férfi van a családban, aki ráér az állatokat gondozni. A család tejtermék szükségleteinek biztosítása továbbra is lényeges cél, de a két világháború között még fontos pénzkeresetnek számító piacozás csak a Sátoraljaúj helyhez közeli falvakban jelentős.

A termelőszövetkezetek megalakulása megváltoztatta a szarvasmarha tartás célját, és jelentősen csökkentette a háztáji gazdaságokban tartott marhaállományt. Minimálisra csökkent a tehenéigazása, hiszen a termelőszövetkezetek minden községben biztosítanak lovasfogatot a háztájiban termelt nő-

vények hazaszállítására. A tehenet teje és szaporulata miatt tartják. A tejet a család szükségletén túl rendszerint eladják a csarnokban. Az utóbbi évek jelentős állami dotációja stabilizálta a háztáji szarvasmarhaállományt. Gyakran még az iparban és az erdőgazdaságban dolgozók is hizlalnak eladásra növendékmarrhát, ha szükséges a takarmányt biztosítani tudják.

Az évszázadok folyamán a haszonvétellel együtt változtak a szarvasmarhafajták is. Ezt a takarmányozás intenzívebbé válása tette lehetővé, ugyanakkor az új fajták elterjedése módosította is a szarvasmarha hasznosítását. A XVIII. században Magyarországon még a szürke magyar marha az elterjedt, amit elsősorban igavonőereje és húsa miatt tartottak. Ezután fokozatosan a jobban tejelő nyugati fajták honosodtak meg.³⁴ Területünkön a XIX. század végéig a magyar fajta tenyésztése dominál. Az 1850-es években a magyar marha egyeduralmát Abaujban csak az északi hegyvidéken szakítja meg az apró termetű, igénytelen hegyi marha. A nyugati tejelő fajták már a XIX. század első évtizedeiben megtalálhatók a hegyközi uradalmakban,³⁵ a parasztság körében azonban csak a század vége felé kezdenek elterjedni. 1880-ra Abauj-Torna megyében a marhaállomány egyharmada, Borsodban és Zemplénben egyharmada tartozik az intenzívebb fajtákhoz.³⁶ A Hegyközben a fajtaváltás a századforduló évtizedeiben zajlott le, amit jól szemléltet a mellékelt táblázat.³⁷ /Lásd: 2.sz. melléklet/

1895-ben még az állomány 72 %-a magyar fajta, és a hegyvidéki mokány fajta mellett csak 14,2 % az intenzívebb nyugati szarvasmarha. Néhány faluban azonban már ekkor megkezdődött a fajtaváltás, és jelentősen lecsökkent a magyar fajta aránya /Hollóháza 5,5 %, Kisbózsza 36,4 %, Mikóháza 44 %, Rudabányácska 3,5 %, Széphalom 35,9 %/. 1911-re már túlsúlyban van a pirostarka /66,4 %/, és a borzderes, illetve egyéb intenzív marhafajták mellett 19,7 %-ra csökkent a magyar szürke állomány. Filkeházán, Füzérkajátán, Kovácsvágáson, Nyiriben, Pálházán azonban még ekkor is jelentős. Az első világháború utáni években a fehér ökröt, fehér tehenet/Pf./, a fejir marhát /M./ a pirostarka, a svájcer marha /M./ váltotta fel. Az 1930-as években már az állomány 90 %-a pirostarka fajta. Adatközlőim szerint nehezen szokták meg a pirosokröt. "Azt mondtam a gazdámnak, hogy

nekem illet ne hozzon, azok nehezebben dolgoznak, mint ezek a magyarok. Ezek olyan rugalmasabb ökrök voltak, olyan könnyebbek és jó igásak. Utoljára a Repóczyki bácsi hozott magyar ökröket Királyhelmeacrül 1913-ban. Utána jött divatba a svájcer marha, ez meg húsrá fejlettebb volt. Két mázsával többre is ki-nyőtt egy ilyen ökr, mint a fehér. A pirostarka sem rossz iga-vonó, csak lustább, mint a fehér, azt mindég kellett tuszkolni, ostorral hajtani. A fehérre csak rá kellett szólni és úgy ment, mint a ló." /M., Hencel Pál, 78 éves/

III. Istállózó állattartás a paraszti gazdaságokban

A szarvasmarha jelenlegi tartásmódja, takarmányozása nem választható el attól az általános fejlődéstől, ami az extenzív állattartástól a belterjes, istállózó szarvasmarha tenyésztéshez vezetett. Magyarország állattartásában a XIX. század utolsó harmadáig az extenzivitás dominált. Ebben szerepet játszott, hogy nagy kiterjedésű legelők álltak rendelkezésre, másrészt a háromnyomásos gazdálkodás hagyományos rendjében nem volt helye a különféle takarmánynövényeknek. Elsősorban a gabonafélék termesztésére törekedtek, a réti szénán kívül esetleg a gabonafélék szalmáját, pelyváját, törekjét és korpáját használták fel az állatok takarmányozására.³⁸ A belterjesedés folyamatát segítette a takarmánynövények magyarországi meghonosodása a XIX. század folyamán, a jól tejlő nyugati szarvasmarha fajták elterjedése, és kényszerítő körülmény volt a legelők rohamos csökkenése.³⁹ A külterjes és belterjes gazdálkodás nem két merev, egymást mindenképpen kizáró kategória. Történelmünk során a két forma hosszasan egymás mellett élt, bár különböző intenzitással. A korai szakaszokban az extenzivitás nagyobb arányú volt, a belterjesség pedig csekély. A fejlődés során a külterjes elemek fokozatosan csökkentek, de az extenzív gazdálkodás a XIX. századig megőrizte uralkodó voltát. Ekkor kezdett előtérbe lépni a takarmányozás és istállózás, s ezzel egész állattartásunk intenzívebb lett. Földrajzi tekintetben azt tapasztaljuk, hogy a külterjesség az Alföldön, a nagy pusztákon tovább fennmaradt, a sűrű hálózatos dombvidéki településeken pedig korábban uralkodóvá vált az istállózás.⁴⁰

1. Legelő és nyári legeltetés

A Hegyköz állattartási rendszerét részletesebben csak a XIX. század második felétől ismerjük, amikor a belterjes jelleg már erősen dominál, de a tartásmódban, legeltetésben és takarmányozásban extenzív elemek is fellelhetők. A külterjes állattartás jellemzője, hogy az állatokat a legelő tartja el, de az istállózó állattenyésztés sem lehet meg legelő nélkül, ahová tavasztól ősziig a haszonvétel formájától és mértékétől függően kihajtják az állatokat. A legelőn az állatok nagy mennyiségű tápanyaghoz, sok fehérjéhez, ásványi sóhoz és vitamínhoz jutnak.⁴¹ A legelő kihasználása gazdaságossági szem-

pontból is fontos, hiszen a zömében kis szántóterülettel rendelkező hegyközi családoknak sokszor még a téli takarmány biztosítása is nehézségeket okozott. Ezért a nyári időszakban alig takarmányozták a jószágot, azt a legelők tartották el.

A XIX-XX. századi hegyközi állattartásban két alapvető legeltetési rendszert különböztetünk meg. A fejősteheneket és borjakat naponta kijáró csordában legeltették. Az igavonó ökröket és a növendékmarhákat az 1940-es évekig a fejőstehenek csordájától külön - a falu körüli erdőkben, legelőkön vagy távolabbi helységekben bérelt legelőkön gulyában, illetve a tulajdonosok családtagjai egyénileg és csoportosan őrizve - legeltették.

A XIX. század közepén a legtöbb hegyközi falunak volt kintháló gulyája, és ezeket a falutól távol az un. füzéri alsó erdőkben legeltették.⁴² A füzérradványi Károlyi uradalom 1828-as összeírása mint gyakorlatot közli, hogy a kevés legelővel rendelkező községek /Fh., Ny., P., Kh., Mátyásháza/ lakosainak engedélyezik, hogy marháikat az erdei tisztásokon legeltessék. Filkeházán, Nyiriben és Kovácsvágáson még az idősebb adatközlők is emlékeznek a falutól távoli legeltetésre. Filkeházáról a községtől 4-5 km-re levő, Kisbózsza melletti völgybe hajtották a tinókat és az ökröket a tavaszi munkák befejezése után. A nyiriek egészen Sátoraljaújhelyig lehajtották az ökröket és az erdei tisztásokon, réteken legeltették késő őszig. A több pár ökröt igazó módosabb gazdák egy pár vonómarhát rendszerint otthonhagytak, majd a legelőn levőkkel cserélték kéthetenként. A filkeházaiak a nyári munkákra /behordás/ és az őszi szántásra hazahajtották az ökröket, csak a tinók maradtak kint az első hóig. A mikóháziak is emlékeznek a hegybe hajtott kintháló gulyára. Az állatokra a gulyás /Fh., Kv./ vigyázott, vagy a gazdák őrizték felváltva /Ny./. Ha gulyást fogadtak, a gazdák akkor is heterként felkeresték és sőt vittek az állataiknak. A sőt korpával, zabbal keverték össze, vássonból készült hátiban /Kv./ vitték ki és szakajtóba vagy tekenőbe öntötték. Éjszakára karámba /Kv./, krámba /Ny./,⁴³ akolba /M./ terelték az állatokat, a gulyás vagy az őrző gazdák pedig rudakból összeállított, zsuppal és földdel fedett kunyhóba /Ny./, kalyibába /Fh./ húzódtak éjszakára. Az igavonó állatoknak a falutól távoli erdőkben történő legeltetése a jobbágyfelszabadítást követő legelőelkülönítések /kommesztálás, komeszta/ után, a XIX. század végén szűnt meg,⁴⁴ amikor

a községek a határukhoz közelebbi legelőket kaptak. A nagy kiterjedésű közbirtokossági erdőkkel rendelkező Kovácsvágásról azonban még az 1940-es években is hajtottak ki tavasszal növendékmarrhát, az un. tinó-binót⁴⁵ a rideggulyába, amely a Kunyin-hegy alatti Cinke dűlőben, erdők közötti bozótos legelőn volt őszig.

Még az első világháború utáni években is több hegyközi faluból /F., Pf., Fk., Fka., Fr., P., Fre., Sz., M., V./ hajtottak le fiatal ökröt a Sátoraljaújhely és Sárospatak közötti nagy kiterjedésű legelőkre, a Longra. "Itten /a Hegyközben/ hegyes, dombos, lejtős volt a legelő és itt nem fejlődtek úgy az állatok. Erdei fű termett inkább a legelőn, nem olyan édes fűvek, mint odalent. Többet növekedett egy legeltetési idény alatt az állat odalent, mint itt, meg tavasztól őszig nem volt rá gond." /P., Szebeni András, 68 éves/⁴⁶ Egy-egy faluból inkább csak a jómódúak, a 15-20 holdnál több földdel rendelkezők adtak le tinókat nyári legeltetésre. Vilyvitányból és Felsőregmecről, ahol kevés és rossz minőségű legelő volt, még az 1940-es években is rendszeresen 10-15 gazda hajtotta le növendékmarrhát a bérelt legelőkre. /1.kép/

A longi legelő a sárospataki uradalomhoz tartozott, de Waldbott báró Sátoraljaújhely melletti Biberc nevű legelőjén vagy a károlyfalvi, hercegekúti és végardói közbirtokossági legelőkön is fogadtak hegyközi marhát. Az uradalmakban és a fenti községekben sok volt a legelő, és legelőbér ellenében engedélyezték a legeltetést. A legelőbér felét előre fizették, a másik felét a legeltetési idény végén. A tinókat május elején hajtották le a tulajdonosok nyaralására, és késő őszig lent maradtak. Aki ökröt is lehajtott és alkalmanként szükség volt a vonómarhára, vasárnap ment érte. A hegyközi tinókat együtt legeltették az uradalom gulyájával, ezért vegyesgulyá-nak is nevezték, amit az uradalom által fizetett két heverő-gulyás őrzött. A gazdák a gulyásnak már nem fizettek, csak egy kis pálinkát vittek ajándékba, amikor szólni mentek. Rendszerint kéthetenként, vasárnap vittek egy kanálnyi sőt és fél liter darát az ökröknek. Napközben az állatokat a Bodroiban vagy patakokban itatták, de kutak is voltak a legelőn. Éjszaka náddal fedett, un. fedeles karámba terelték a jószágot, a gulyások pedig a karám mellett álló rudakból épített, náddal vagy szalmával fedett kunyhóban aludtak pricser.

Az első világháború utáni évekig a falu határában legel-

tetett kintháló vagy éjszakára hazahajtott gulyák is voltak a Hegyközben /Fka, Sz./. Füzerkajátán a századfordulón még kintháló gulya volt, amiben igavonó ökröket legeltettek, és csak éjszakára hajtották ki az egy dűlőben levő ugarokra. A jószágra két soros gazda vigyázott, a tulajdonosok pedig reggel a legelőről fogták be a marhát. Ez a gulya a kapásnövények és takarmányfélék elterjedése miatt csökkenő legelőterület következtében szűnt meg.

Az 1920-as években rövid ideig ismét volt gulya Füzerkajátán, mert a Károlyi uradalomtól vásárolt a falu egy nagyobb területet /Cserje/, amit legelőnek használtak. Később a földterület felparcellázása és művelése miatt szűnt meg a gulya. Széphalom-Hosszúlázón még az 1940-es évek elején is külön legelt a heverőmarha, a tinó-binó marha. A tinókon kívül az ökröket és a falu bikáit is a gulyában legeltették. Őrzőjük a gulyás vagy ökörpásztor volt. A heverőmarhát április végén hajtották ki először és késő őszig legelték a különlegelőn. A gulyás reggel mindig korábban hajtott, mint a csordás, rendszerint 4 órakor és este 9-ig maradt kint. Délben gémeskútnál vagy pataokban itatták meg a marhát. A gulyás falubeli földnélküli parasztember volt, s darabonként háromnegyed véka búza és fél kenyér volt a bére, első kihajtáskor pedig néhány filér bocskorpénzt is kapott.

Az igavonó állatokat azokban a falvakban is külön legeltették, ahol nem volt közös gulya. Egyénileg vagy csoportosan őrizte valaki a jószágot a családból. A legeltetés az erdei tisztásokon, az erre a célra fenntartott külön legelőkön és az ugarföldeken történt. A XIX. század elején a radványi uradalomhoz tartozó falvak közül kevésnek volt külön legelője, az állatoknak az erdő nyújtott táplálékot. Egy 1809-es peres irat szerint két nyíri jobbágys favágás idején az erdei tisztáson legeltette ökreit, amit titkon elhajtottak Bretzenheim herceg emberei.⁴⁷ A Károlyi uradalom a XIX. század első felében megengedte, hogy azokban a falvakban, amelyeknek nincs vagy nagyon kevés a legelőjük /pl. F., Fka., Fk./ az erdőkben és cserjékben legeltessenek a makkoltatás idejéig.⁴⁸ A fejőste-
henek közös csordában való legeltetése mellett a gyenge minőségű legelővel rendelkező községekben /Pf., F., Fka., Kh., Nh., Vh./ még a két világháború között is gyakori volt, hogy a teheneket lopva az erdei tisztásokon is legeltették. Első-

sorban tavasszal hajtottak az erdőre, amikor fogytán volt a takarmány. Füzéren a legények, Pusztafaluban, Füzérkajátán és a Hutákban az idősebb férfiak vagy gyerekek őrizték csoportosan, illetve egyénileg a marhát. Kovácsvágáson a jármos tehéneket és ökröket szombat estétől vasárnap estig csoportosan legeltették a legények az erdei tisztásokon. Az erdei szűlő fűveken kívül a gyertyánfa és a tölgyfa levelét is megette a szarvasmarha. Különösen a szekaziókban, a friss vágások helyén nőtt nagyra a fű, itt volt jó legeltetési lehetőség.

Az ugaron hagyott földeknek a Hegyközben is jelentős szerepük volt az igavonó állatok nyári legeltetésében.⁴⁹ Az ugarokat tavasztól júliusig legeltették, akkor kezdték "búza alá szántani." Ahol nagyon kevés volt a rét /Pf., Huták/, először lekaszálták az ugar fűvét, és csak a második füre hajtották a jószágot. A vonómarha őrzése az iskolás gyerekek, az un. cselédek /Ny./ és az idős férfiak dolga volt, őket hívták ök-részeknek. Amelyik családban nem volt idős ember, a munkabíró férfiak hajtották ki a vonómarhát, és a már kint levő öregeket kérték meg, hogy vigyázzanak az állatokra, amíg a gyerekek kimennek. A szíveségért egy pakli dohányt vagy néhány fillért fizettek.

A századfordulón és az első világháború körüli években az ugarokon még összeeresztették a marhát, közösen őrizték. Később, amikor már az ugarföldek egy részébe kapásnövényeket ültettek és lóherét vetettek, akkor már minden család csak a saját ugarján legeltetett, rendszerint láncban. Az ökrészek reggel általában a tehéncsorda után hajtottak, este pedig sötétedésig maradtak. Kutját nem tartottak az ökrök őrzésére. Az idősebb férfiak az ugarföldek szélén álltak és ha szaladni kellett a marha után, a gyerekeket küldték. Nagyon vigyáztak a jószágra, mert az ugardúló mellett kalászosok vagy kapások voltak, és ha valamelyik gazda vetését lebitorolta a marha, akkor fölbeosulták a kárt, s ezt meg kellett fizetni.

A jószág mellett az öregek pipáztak, beszélgettek, a gyerekek pedig különféle játékokkal szórakoztak. A fiúk leggyakoribb játéka a osúrközés, osúrkézés vagy osúlközés volt. A játék kelléke egy 7-8 cm-es fadarab, aminek mindkét végét egy kissé hegyesre faragták. A játékokban résztvevők két csoportba oszlottak és egymástól távol álltak fel. Az egyik csoportba tartozóknak bottal olyan messzire kellett elűtni a

lapos köre helyezett osürköt, hogy a másik csoport tagjai ne tudják elkapni. Ha valakinek mégis sikerült, ő ütötte a következőt /Fh./. Pálházán egy tuskóra keresztben rövid deszkát tettek és ennek egyik végére helyezték a csülköt. A deszka másik végére bottal ráütöttek, így a csülök felrepült a levegőbe. Az győzött, aki magasabbra tudta lémpiteni. Pusztafaluban gyakori játék volt a macskáskázás. A fiúk ágasfát szúrtak a földbe és körülállták. Sorba mindenki dobott egyet egy kinyitott biciskával, és ha az úgy esett le, hogy a vájata felfelé nézett, akkor az illető az ágasfán egy ággal feljebb vitte a macskáját. A macska egy kis falhorog volt, mindenki magának vágta és csak akkor léphetett vele, ha jól dobott. A macskával való felfelé haladást menybenemenetelnek nevezték. Az lett a győztes, akinek a macskája elsőnek ért az ágasfa tetejére. A fiúk kockáztak is öt kavicsdarabbal. A játékos egy kavicsot vett a markába, feldobta és amíg visszaesett a kezébe, addig fel kellett vennie a földről a következő kavicsot. Azt is feldobta és amíg visszaesett, ismét felvett egyet. Így ment ez az ötödik kockáig. Az nyert, akinek közben egyetlen kavics sem esett le. /M., Fh./ A fiúk fűzfából,ogyorófából készítették a bakiszekeret /F., Pf., Fk., Ny., Fka., Fh., Fr., M./, de hívták bakinak /Pf., Kv./, baciszekernek /Nh./, illetve baki voziknak /Sz./. ⁵⁰ Komlószárból lószerszámot is csináltak, és megválasztották a két lovacskát meg a kocsist. Két fiú húzta a bakiszekeret, a harmadik pedig a gyeplővel irányította. A fiúk a lányokkal együtt is játszottak. Bújócskáztak, kergetőztek és sárból kis ökröket gyúrtak. A kisebb lányok virágból koszorút fontak, menyasszonyosdit játszottak és dalolgattak. A nagyobb lányok már kézimunkáltak.

Az ökrészek ennivalónak kenyérkét vittek maguknak vajjal, lekvárral megkenve, néha almát meg körtét is. Alkalmanként tüzet is raktak és közösen krumplit sütöttek.

Aki "jó ökröket" akart, éjszaka lopva járt legeltetni. Ezt tiltották, mert ilyenkor a jószág a vetésekre is könnyebben betévedt. A község által fogadott mezőőr vigyázta az ugarokat. Ha valakit rajtakapott az éjszakai legeltetésen, elhajtotta a marhát, kiváltásáért pedig nyargalót kellett fizetni a közbirtokosság pénztárába.

Aratás után kezdték leszántani az ugarföldeket, ezután

a vonómarhát a tarlókon, tallókon legeltették, itt is mindenki a sajátját. Az őszi hónapokban a rétekre is kiengedték a jószágot, meg azokba a völgyekbe, kis tisztásokra és földek végébe, ahová a tehéncsorda nem mehetett.

Az 1940-es évekre már az egész Hegyközben nagyon megcsappant az ökrök száma, s a ló mellett főleg tehenet igáztak, így fokozatosan megszűnt az igavonók külön legeltetése. A korabeli közbirtokossági jegyzőkönyvek szerint a közgyűlések olyan határozatot hoztak, hogy "külön legeltetés nem lesz, az igavonó is csak arra a részre járhat, ahová a csorda marha és az igavonó után a csordás fizetéséhez felerészben kötelesek hozzájárulni."⁵¹

A fejősteheneket és a borjakat a Hegyközben mindenütt a falu közelében lévő legelőkre hajtották. A falvak XIX. század eleji legelőterületére vonatkozó pontos adatok nem ismeretesek. A legelőelkülönítések előtt a földesúr és a jobbágyok közösen használták a legelőt.⁵² Az 1826-ban végzett összeírás szerint Radványban 132 hold, Filkeházán 239 hold, Vitányban 171 hold közös legelő volt, Vilyben pedig még nem mérték fel a legelő területét.⁵³ Mikóházán a XIX. század közepén elegendő legelőről írnak.⁵⁴ A többi faluban a határbeli erdők és cserjék tisztásain legeltethették a csordát is. A XIX. század második felében, az elkülönítések után sok helyen feltörték a legelőket.⁵⁵ 1895-ben a hegyközi legelők összterülete 4.668 kat. hold, s erre 4.900 szarvasmarha jut. 1935-ben az 5.350 szarvasmarhát 4.244 holdon legeltethették.⁵⁶

A hegyközi legelők közepes minőségűek,⁵⁷ de az egyes falvak természeti adottságaitól függően eltérőek. Alsó- és Felsőregmecen, Vilyvitányban, Füzérradványban jobb a legelő, jó vadlóherés fű terem rajta. A Hutákban, Pusztafaluban, Pálházán viszont kopár, partos, gyenge minőségűek a legelők.

A közlegelőkön kívül a csorda időszakai legelőjéül használták a réteket és betakarítás után a gabnafélék tarlóit. A csorda a tarlókat behordástól az őszi szántásig járta. Az állatok itt sokkal több és jobb minőségű fűvet találtak, mert a legelők ekkorra már jórészt kisültek, a tarlón pedig zsirosabb fű termett.

A legelők felosztatlan állapotban a falu közös tulajdonát képezték, és igazgatására, kezelésére minden községben már a XIX-XX. század fordulójától létrejött az állattartó gazdákat tömörítő szervezet.⁵⁸ Elnevezésük változó. A század-

fordulón még az úrbéres közbirtokosság, úrbéri közbirtokosság /Fka./, úrbéres bizottság /Ny./, úrbéri bizottság /Fka./ és közbirtokosság az állattartó és erdőtulajdonos gazdákat tömörítő szervezet neve. Területünk déli részén, Alsóregmecen és Mikóházán 1908-ban alkotják meg a közbirtokosságok legelőrendtartását. A közbirtokosságok legeltetési társulatainak megalakulására az 1920-as évek végén, az 1930-as évek elején került sor. Ekkor alkotják meg alapszabályaikat, legelőrendtartásaikat és összeállítják a társulat névjegyzékét. A kis határú hegyközi falvakban azonban továbbra is tulajdonképpen csak egy szervezet, a közbirtokosság működött. Erdőügyekben hivatalosan a közbirtokosság vagy erdőbirtokosság, legelőügyekben a legeltetési társulat, legelőtársulat, az 1950-es években pedig a legeltetési bizottság kifejezést használták. Egy más között azonban mindkét esetben a közbirtokosság kifejezés az általános. Kovácsvágás kisnemesi jellegéből következően még a két világháború közötti években is a Kovácsvágási Nemesi Közbirtokosság nevet viselte az itteni szervezet. Külön legeltetési társulatot 1947/48-ban alakítottak a közbirtokosságtól külön vezetőséggel.⁵⁹

A legelővel kapcsolatos legfontosabb ügyekben a közbirtokossági tagok közgyűlése döntött. Évente kétszer, tavasszal és ősszel tartottak rendes közgyűlést, de a helyi körülményektől függően több rendkívüli gyűlést is összehívtak. Erről dobszóval értesítették a lakosságot. Rendszerint az iskolában tartották vasárnap délután. A tagok kétharmadának jelen kellett lennie a szavazatképességhez. Az ügyek tényleges intézése a vezetőség, úrbéri vezetőség /Pf./ feladata volt. A vezetőséget rendszerint három évenként választották, és az alábbi tisztségekből állt: elnök vagy úrbéri elnök /Pf./, alelnök /Pf./, pénztáros vagy pénztárnok, jegyző, gazda, bikagazda, kangazda vagy kondásbíró /Fh./, községgazda /Fh./. A fenti tisztségeken kívül Pálházán 3-4, Füzérkaján 2 hites, Nyíriben 3 vezetőségi tag, a többi faluban 5-6 választmányi vagy választmányági tag segítette a munkát.⁶⁰ A vezetőség alkalmanként ülésezett az elnök lakásában. Az elnök a községi oselédék /osordás, kondás/ és egyéb alkalmazottak /pl. mezőőr/ felettese volt, és hivatalos ügyekben ő képviselte a közbirtokosságot. Felügyelt a

legelők karbantartására, a legeltetés rendjére, az apaállatok megfelelő gondozására. Az elnököt a legmódosabb, legrátermettebb gazdák közül választották. Munkájáért tiszteletdíjat kapott. A pénztáros választásánál a megbízhatóság volt a fontos. Ő szedte be a fűbért, a legeltetési díjat, kifizette a közbirtokosság alkalmazottait, és elkészítette az éves költségvetéseket. Munkájáért egyes falvakban tiszteletdíj járt. Jegyzőnek megfelelő írású, jó fogalmazási készségű és iskolázottabb férfit választottak. Ő írta a közgyűlések jegyzőkönyveit, elkészítette a szerződéseket, és lebonyolította a hivatalos levelezéseket. A gazda a bika és a kan takarmányozását intézte, ő adta ki a napi takarmányt a pásztornak. Segített a pénztárosnak összeszedni a fűbért, a pásztornak pedig a természetbeni juttatást. Filkeházán a gazda az elnök helyettese volt. Egyes falvakban külön bikagazdát és kangazdát választottak. A mezőőr vigyázott arra, hogy csordán kívüli legeltetés csak a kijelölt helyeken legyen. Ha ez ellen vétett valaki, akkor kárszedés volt az elnök házábanál.

A közbirtokossági tagok a legelőjog, legeltetési jog alapján hajthatták ki állataikat a legelőre. A közbirtokosságok a legelőrendtartásban rögzítették, hogy hány számos állatot "bir el a legelő", s ezzel a számmal elosztva a legelő területét, megkapták, hogy egy jogra mennyi legelő jut. Alsóregmecen 1,228 kat. hold, Mikóházán 1,664 k.h., Vilyben 1,06 k.h., Filkeházán 999 □-81, Hollóházán 161,5 □-81, Nyiriben 1225 □-81, Pálházán 1200 □-81, Hosszúlázon 800 □-81 volt az egy joghoz tartozó legelő az 1900-as évek első felében.⁶¹ A jogokat ezután szétosztották a jogosultak között. A jog alapja a telki állomány volt. Nyiriben, Filkeházán, Pálházán, Mikóházán, Nagybózsván, Vilyvitányban 3 kat. hold, Pusztafaluban 6 kat. hold, Füzérkajátán pedig 1. kat. hold föld után kaptak egy jogot.⁶² Egy jogra a legtöbb faluban egy marhát, illetve egy számosállatot⁶³ /Ny., Fka., Fh., P., F., M., V., Sz./ hajthattak a legelőre, Alsóregmecen és Pusztafaluban azonban 3 marhát. A zsellérek rendszerint egy tehenet legeltethettek a legelőn, amiért legeltetési díjat /Ny., V./, legelőbért /Fre., Pf./ fizettek a közbirtokosság pénztárába. Felsőregmecen 1917-ben 16 koronát, Vilyben 1914-ben 4 koronát, a két világháború között Pusztafaluban 6 pengőt, Kishutában 5 pengőt kellett évente fizetnie

számosállatonként annak, akinek nem volt legelőjoga.⁶⁴ Füzérkajátán a dolgozó marha után kevesebbet, a heverő marha után több legelőbért szedtek. A jogot vásárolni is lehetett olyan gazdától, akinek kevesebb állata volt, mint amennyi legelőjog a földje után megillette. Nagybózsván pl. a két világháború között egy anyakocát adtak egy legelőjogért. Előfordult, hogy valaki több marhát hajtott ki, mint amennyi joga után megillette. Ezt túllegeltetésnek nevezték. Ilyenkor Pusztafaluban számosállatonként 5 pengőt fizettek az 1930-as években, Kishutában 2 pengőt, Filkeházán az 1940-es évek végén 15 forintot, Pálházán pedig a fűbér kétszeresét kellett fizetni.⁶⁵ Az így befolyt összegből abrakakarmányt vettek a bikáknak vagy egyéb kiadásokra fordították. Az is előfordult, hogy a túllegeltetést nem pénzzel rótták le, hanem a gazda több napig vett részt a legelő tisztításában. A legelőrendtartásban meghatározták azt a maximális szarvasmarha állományt, amely esetén a legelő még nincs túlterhelve. Az 1930-as években Filkeházán 164, Füzéren 292, Füzérradványban 206, Füzérkajátán 320, Hollóházán 120, Kishutában 96, Nagybózsván 70, Nyíriben 244, Pálházán 240 számosállatot hajthattak a legelőre.⁶⁶ Az 1913. évi X. tc. 36 %-a lehetővé tette a legeltetési társulatoknak, hogy a tagoktól a társulati kiadások fedezésére szükséges legeltetési vagy egyéb használati díjat szedjenek.⁶⁷ Ezt a díjat legelőadónak /Ny./ vagy fűbérnek /P., Ph./ nevezték, és az 1940-es évek végén pl. Filkeházán 38 forintot jelentett számosállatonként. A fűbér összege évenként és falvanként változott az esedékes kiadások szerint. A legeltetési díjakat fele részben a legeltetés kezdete előtt, április 1-ig, fele részben pedig augusztus 1-ig kellett befizetni a közbirtokosság pénztárába. Ebből az összegből fedezték az adminisztrációs kiadásokat, fizették a közbirtokossági tisztviselők tiszteletdíját, a pásztor házának adóját, és a bika abrakakarmányának vásárlására fordították. A közbirtokosság költségvetését a pénztáros állította össze, és rendszerint a tavaszi közgyűlésen fogadták el.

A közös legelőket évenként egyszer, általában tavasszal vagy ha az idő engedte, még ősszel megtisztították a bokrok-tól, hantoktól. A közmunkára vagy legelőtisztításra minden gazda legelőjoga arányában volt köteles kiállni meghatározott számú napra. Utóbb több faluban már a jószág alapján

szabják meg a közmunka idejét, pl. Füzérkajátán egy tehén után két napot. Vilyvitányban több napi legelőirtással szerzett legeltetési jogot az a gazda, akinek kevés volt, és több tehenet akart a legelőre hajtani. A pucolásra /Ny., Fh., Kh./ fordított napok száma falvanként változó. A közmunkában a gyerekeken kívül bármelyik családtag részt vehetett. A férfiak baltát, ortókapát /Pf., Fh./, ortót /Fh./, irtót /Kh./, ortókát /F./ és csákányt, čakant /F., Fh./ vittek magukkal, amivel a töviseket és bokrokat ortották ki. Az asszonyok kapával, laposkapával /Pf./, metikával /F., Fh./ vágták a kisebb szúrókat, vasvillával hordták össze a legelő szélére, ahol elégették. A legelőortás /Fh., Fka./ idejét dobszóval tudatták, és a falu végén gyülekezve indultak a legelőre, ahol reggeltől estig dolgoztak.

A Hegyközben a fejőstehenek legeltetési egységét csordának, őrzőjüket pedig pásztornak, pasztirnak /Nh., H./ vagy csordásnak hívják. Azokban a falvakban, ahol a vonómarháának és a növendékeknek külön gulyája volt, a két pásztor megkülönböztetésére a gulyás és a csordás kifejezést használták. A többi faluban egyszerűen csak pásztornak hívják, ahol pedig hosszabb ideig ugyanaz volt a csordás, keresztnevéen szőlították. Nyíri és Kovácsvágás kivételével minden falunak csak egy csordája volt. Nyiriben a két világháború között külön volt zsellérek pásztora, gazdák pásztora és a Kandó pásztora. A zsellérek az uradalomtól bérelt legelőt legeltették, a gazdák csordája a közös falusi legelőre járt. A harmadik pásztor néhány gazdának 20-25 darab marháját őrizte egy kaszálónak nem használható domtos, bozotos területen, amit egy Kandó nevezetű tulajdonostól vettek meg az 1900-as évek elején. 1946 után azonban már csak egy csorda volt Nyiriben is. Kovácsvágáson a falut kettészelő út keleti oldalán álló házak alkották a keleti sort, a nyugati oldalon állók a /nap/ szálati sort. Ennek megfelelően két csorda és két pásztor volt a faluban az 1930-as években.

A pásztorok a falubeli földnélküli zsellérek és szegény-parasztok közül kerültek ki vagy máshonnan fogadták. Pusztafaluban a múlt század végétől az 1950-es évekig a Kopasz család tagjai a pásztorok, Füzérkajátán Szabók voltak régi pásztorok. Volt olyan csordás is, aki a Hegyköz több falujában szolgált. Hrabócki Márton szülei is pásztorok voltak,

6 gyermekkorától kezdve apja mellett bojtárkodott. 1929-től 1968-ig Sátoraljaújhelyben, Vilyvitányban, Alsóregmecen, Füzérradványban és Kishután fogadták meg pásztornak. Az 1950-es, 60-as években a legtöbb faluban változás történt a pásztorszemélyiségben. Egyre kevesebb parasztember vállalja ezt a munkát. A fiatalabbak inkább az iparban helyezkednek el, csak azok az idős csordások maradnak meg régi foglalkozásuknál, akik más munkát nem bírnak végezni. Így a korábban örökölt vagy gyermekkorban tanult pásztorság elsősorban cigányok alkalmi foglalkozása lett. A cigányokat azonban nem látják szívesen a gazdák. "Nem akarnánk ide rögzíteni cigányt. Sorba hajtsunk inkább, ha a faluból nem akad. A cigány azért is nem jó pásztornak, mer kapta magát, oszt mindég hazament egy-két napra, a marhával meg nem tudtak mit csinálni. A legnagyobb munkában kellett hajtani sorba." /Pf., Hutkai István, 75 éves/ A faluban hosszú ideje élő pásztorokat, ha jól viselték magukat, rendszeren ellátták feladatukat, megbecsülték. A falu társadalmi rendjében azonban a legelső helyen álltak. "Azt mondták nekem a lányok: csak ne a kajati pásztor fia volnál! Elmennék hozzád ne félj, szívesen. Ugy szeretnék, mint a kármelyik pusztafalusi legényt, csak ne a kajati pásztor fia volnál. Hát nem becsülték semmire se, mert pásztorgyerek voltam." /Fka., Szabó István, 67 éves/.

A csordás fogadását, szerződötetését a közbirtokosság vezetősége intézte. Ha a régi pásztor nem felelt meg, a szerződés lejártá után mást fogadtak a helyébe. Ennek hamar híre ment a környező falvakban, és leggyakrabban maga a jelölt jött ajánlkozni vagy a faluból akadt jelentkező. Az első világháború körüli években még a késő őszi hónapokban vagy karácsony és újév között fogadták a pásztort, mert az új helyét már az év első napján el kellett foglalnia. Régen újévtől újévig fogadták a csordást, hiszen a bikagondozás is feladata volt. Az 1930-as, 40-es évektől kezdve a pásztort már áprilistól, májustól fogadják egy évre vagy csak a legeltetési időnyre. Ennek megfelelően a pásztorfogadás ideje újév után, esetleg kora tavasszal van valamelyik szombat este vagy vasárnap délután. Erre az alkalomra összehívták az állattartó gazdák közgyűlését a községházára vagy a közbirtokossági elnök házába, újabban pedig az iskolába. A vezetőség előre kidoboltatta a választás /F./ idejét, de azon rendszerint nem jelent meg

minden gazda. Asszonyok csak a Hutákban mentek el a pásztor-fogadásra azokból a családokból, ahonnan útban voltak a vándoriparos férfiak. A gazdák már előre megbeszélték, hogy jó volt-e a régi pásztor, kihajtott-e rendes időben, pontosan vigyázott-e az állatokra, s ha kárt okozott, megtérítette-e. Ha a munkája ellen nem merült fel kifogás, akkor felkérdezték a csordást, hogy akar-e továbbra is szolgálni. Ha a pásztor jávitást kért és a közgyűlés megadta, mert hűséges volt, akkor megkötötték a szerződést. Elkészítették a komenziós vagy konvencziós levelet, amelyben a bér- és munkafeltételek szerepeltek.⁶⁸

A pásztor bérét községenként eltérő módon állapították meg. Filkeházán, Pusztafaluban és Füzéren a gazdától összesen járó termény mennyiségét vették a szerződésbe, amit számosállatonként szétosztva vetettek ki az állattulajdonosokra. Gyakoribb volt azonban, hogy a járandóságot számosállatokra kirótt mennyiséggel vették be a munkaszerződésbe. A csordás bére a következő elemekből állt:

1. termény /fele búza, fele roza/. Az egy összegben megállapított komenciót a két világháború között még köbölben számították, azóta inkább mázsában szabják meg.⁶⁹ A számosállatonként kivetett gabona mennyisége változó, a legtöbb helyen azonban 1 véka a pásztor bére /Ny., Fh., Sz., Kh./. A terménybeli járandóságot a gépítés /oséplőgéppel való oséplés/ befejezése után kezdte összeszedni a csordás, de a módosabb gazdák már korábban is adtak előleget. Ilyenkor a pásztor egy napig nem hajtott, vagy az esti órákban ment az életért. A gazdák többségétől azonban már csak a késő őszi hónapokban hátalták össze a terményt. A oselédek negyedrészt⁷⁰ vittek magukkal, mert így a többszöri méréssel minden háznál valamivel több gabonát kaptak. A vezetőségből a gazda, a pénztárnok vagy egy megbízott ment a pásztorral ellenőrizni a beszedést. Ha évközben elfogyott a liszt a pásztor családjánál, járandóságának egy részét megkaphatta néhány gazdától, de mindig csak olyan mennyiséget, amennyi a már letöltött időre megillette.

2. paszuj /bab/ 1-2 liter marhánként vagy házanként/.

3. krumpliföld /200 □-81 - 1 kat. hold/ A közbirtokossági tagok szántották, trágyázták, a pásztor családja pedig köteles volt kapálni, megművelni.

4. krumpli /egy kosár vagy egy véka/

5. kenyér /fél kenyér marhánként/. A pásztor sorba járt a kenyérért. Néhány nappal korábban szólt a soronkövetkező háziasszonynak, hogy tőle mikor kéri a kenyeret.

6. tehén- vagy kecsketartás

7. széna - ritka járandóság. Pusztafaluban az 1930-as években egy boglya szénát kapott a pásztor.⁷¹

8. tűzifa

9. bocakorpénz, illetve böckörne pénz /Kh., Nh./ Az első kihajtáskor a pásztornak adott néhány fillér. Az 1960-as években Nyiriben 5 forintot adtak marhánként. Ilyenkor egy darab szalonnát is kapott a pásztor szoktatóba.

10. nagypénteki liszt 2 kila vagy 2 liter, illetve egy szakajtó.

11. nagypénteki tojás 1-2 darab marhánként. A nagypénteki liszt és tojás minden faluban a pásztor járandóságához tartozott, de ezzel néhány községben az járt, hogy nagypénteken még akkor is végig kellett hajtani a falun a csordát, ha még nem volt legeltetési időny.

12. pénzösszeg. Főleg az 1940-es, 50-es években terjedt el a számosállatonként kivetett pénzösszeg szedése. Marhánként 2-10 forintot kellett befizetni.

A pásztor bérének fenti elemei nem voltak meg minden faluban, vagy egy községen belül is változtak a különböző években. A Hegyközben mindenütt jellemző viszont a termény, bab, krumpli-föld, krumpli, bocakorpénz, nagypénteki liszt és tojás szedése, illetve juttatása a csordás részére. A kenyér mint járandóság az 1930-as, 40-es években még a legtöbb faluban általános, utána azonban már csak elvétve fordul elő. A termelőségvetkezetek megalakulásával megszűntek a közbirtokosságok, ezután a háztáji tehenekhez is a termelőségvetkezet fogadja a pásztort. A Huttákban és Hollóházán nincs termelőségvetkezet, itt a legeltetési társulat intézi a pásztor fogadását. Nagyhutában az utóbbi években nem volt csordás, mindenki a maga jószágát legelteti, de az aszonyok gyakran csoportosan is őrzik. Kishutában sorban hajtanak a családtagok. A többi faluban külön háztáji pásztor van, akinek a bérét a marhánként fizetett fűbértől fedezi a taz. 1981-ben Pusztafaluban 600 ft, Füzérkomlósan 800 ft, Füzérkajátán 560 ft, Mikóházán 1000 ft az egy tehén után fizetendő összeg. A termelőségvetkezet a tagoktól levonja az össze-

get a fizetésből vagy kijelölnek a faluban egy embert, aki év-
közben két részletben beszedi a fűbért az állattulajdonosoktól.
A pénzfizetésen kívül jelenleg nem szerepel egyéb juttatás a
pásztor szerződésében. Szokás szerint azonban pl. Filkeházán
ma is kap marhánként 10 kg krumplit /egy kosár/, 1-2 liter te-
jet, amit alkalmasszerűen szed össze a pásztor felesége. Szokta-
tónak ma is adnak házanként egy darab szalonnát, egy pohár pá-
linkát az első kihajtási napokon. Ha ősszel jó az idő, a szer-
ződés lejárta után is kihajt a pásztor, de ilyenkor külön meg-
állapodik az állattartókkal a fizetésben. Ha a pásztor valami-
lyen ok miatt /pl. betegség/ nem tud hajtani, akkor a falu la-
kói sorban legeltetnek. A falu egyik végéről megkezdve a férfiak
vagy asszonyok kettesével őrzik a csordát. Ilyenkor reggel ninos
kürtölés, és este később hajtják haza a csordát.

Ha a pásztor falubeli volt, akkor rendszerint a saját há-
zában lakott. A közbirtokosságoknak azonban a legtöbb helyen
volt egy vagy több pásztorháza, csordásháza /Pl./, vagy pasti-
rova hiža /Nh./, pastorova hiža, ill. pastirna hiža /Fh./,
amelyben a csordás, gulyás és a kondás lakott a családjával.⁷²
A XIX. századi pásztorházakat a füzérradványi uradalom oseléd-
házainak leírása alapján ismerjük.⁷³ Az egyik fajta sem beoszt-
tásban, sem anyagában nem tér el a szokásos zsellérházaktól.
A másik típusnál több család részére építették. A XIX-XX. szá-
zadi közbirtokossági pásztorházakra is jellemző, hogy építő-
anyaguk, szerkezetük és beosztásuk megegyezik a Hegyköz szegé-
nyebb parasztházaival. A borona- és paticsfal /2.kép/ mellett
kőből is építették a házakat /3.kép/ és leggyakrabban zsúp-
szalmával fedték. A oselédházak beosztása aszerint változik,
hogy egy vagy több pásztor élt egy fedél alatt. Ha több pász-
tor - csordás és kondás - lakott egy épületben, akkor is ju-
tott minden családnak egy szoba és kamra, esetleg a konyhát és
az istállót használták közösen.

A községnek nem kellett bojtárt fogadnia. Ha a pásztor-
nak volt fiúgyermek, ő bojtárkodott mellette, így tanulta
meg a pásztorságot. Gyermeke nem lévén rendszerint a faluból
tartott maga mellett a pásztor egy fiút a legeltetési időszak-
ban. A bojtár néhány mázsa búzát, napi kosztot, egy pár bakan-
csot, egy öltözet hétköznapi és ünneplő ruhát kapott a csor-
dástól.

A pásztorok viselete általában megegyezett a falubeli szegényparasztokéval. Az 1910-es, 20-as évekig gatyában /Fh./ /széles gatyá - P.; vászongatya - F., Pf.; libegős gatyá - Fka.; gáče - Kh., Nh./, vászoningben /Fh., Pf., lobogós ingujj - P.; széles ingujj - Kh.; széles ujjú ing - Fka.; košula - Kh., Nh./. jártak a osordások is nyári időben. A lábukra oszmaszárból maguk készítette bocskort /Ny., Fh., Pf., P./ húztak. A múlt század végén fűzerkajátán lábszárvédő fűdzős habdával hordta a pásztor a bocskort. A fejükön kalapot, zsiros kalapot viseltek. Amikor hidegebbre fordult az idő, vászonnadrágot /Pf./ vagy üzletben vásárolt, un. kangárnadrágot /Sz./ vettek a gatyá fölé. Felül négynyüstös vászonból készült kitlit /F., Pf./⁷⁴ vagy boltban vásárolt rokkot /Ny., Fka., Fh./, kabátot, husárkát /Kh., Nh. Vh./ hordtak, a lábukra bakkancsot /Ny., P., Fh./, boganőet /Kh., Nh., Vh./ húztak. Diszesebb feleő ruházati darab volt nyáron a lajbi /Pf., Fh./, gombos mellény /Kh./ és a cifra derekas /P./. Pusztafaluban még az 1930-as években is hordták a vászonnadrágot, vászonkabátot, a többi faluban azonban már az üzletben vásárolható ruhákra tértek át. Az 1950-es években a régi viseletből már csak a bocskort lehetett megtalálni néhány pászturnál.

A osordások vásáron szerezték be a rézből készült kürtöt, a rezeskürtöt /Pf./. Az állatok terelésénél volt szükség a botra /palica - Kh./ és a karikás ostorra. A botot leggyakrabban barkócafából /Fh., Kv., Fka., Sz./⁷⁵ ritkábban galagonyából /Fka/ vagy somfából készítették. Az erdőn kinézett a pásztor egy kisújjnyi vastag egyenes vesszőt, és késsel négy sorban sűrűn bevagdosta. Másfél-két év múlva vágta ki, mire "jó rúcskőse, görsőse lett." Hogy tartósabb legyen, akácfaából rakott tűz fölött megpörköltik vagy paráza közé dugva megpárgolják /Fh., Sz./. a héját lehúzzák, majd egy napig oltott mézben tartják. A méstől lemosva disznószírral kenik be és a napon megszáritják.⁷⁶ Aki szép piros botot akar, egy hétre beteszi az istállóban a trágyalébe./4.kép/

Az 1950-es évekig a legtöbb pászturnak volt karikása /Fka./, karikás ostora /Ny., Fh., F., P., Kh./, kikötött ostora /Sz./. Az ostor részei: nyél, karika, karikás vagy ostor, bojtok, sugár /Kh./. Az ostort a legtöbb osordás megfonta, de a nyél faragásához és diszítéséhez kevesen értettek. Filkeházán Szászák József, Kishutában Hrabócki Márton foglalkozott ezzel, a

többi pásztor tőlük szerezte be. A Hegyköz déli falvaiban szolgált csordások pedig a zempléni, bodrogközi pásztoroktól vásárolták. "Az volt a dicsőség, hogy minél szebben legyen himezve a nyél" - mondják, s ezért bármit megadtak. Pl. Koleszár Ferenc széphalmi csordás egy hat hónapos süldőért adta el a karikását egy kondásnak. Karikás nyélnek legjobb a szilvafa, amit egy évig száritanak, majd berakással /réz, kaucsuk/ diszítették. A leggyakoribb diszítőelemek: virágok, Nap, templom, állatok.⁷⁷

Az ennivalót, sőtartót, bicskát, régebben pedig a tűzgújtáshoz szükséges kavakövet és taplót /Fh./ is a tarisnyában, gombos tarisnyában /Fh., Sz., Kh., Pf./ vitte magával a pásztor. A tarisnyát maguk készítették bőrből, majd uradalmi kocsisoktól vagy pásztoroktól szerzett rézgombokkal diszítették 3-4 sorban. A födélén sallangok, vitézkötések /Fka./ is voltak. Legtöbbször a tarisnyához szíjazva hordták a pásztorok a kanalat /Fka./, ivókanalat /Fh., Sz./, fakanalat /Pf./ vagy u-jabban ivóbádogot /Kh./.

A szerződésben meghatározott béren és az első kihajtáskor kapott különbözõ adományokon kívül szokás volt a Hegyközben a pásztor megajándékozása a nagyobb egyházi ünnepek és a cséplés alkalmával.⁷⁸ Pünkösdkor már minden faluban kijárt a csorda a legelőre, s a reggeli kihajtáskor szedte össze a pásztor felelése a számukra készített lekváros, túrós, kásás, káposztás lángost /F., Fh., Kh., Sz., Pf., Ny., Fka./, kalácsot /kola - Fh., Kh., Nh., Vh./ és kürtőt /F./. Minden olyan háztól kaptak egy lángost, ahonnan marha járt a legelőre. A csordás felesége és családja kosárba, abroszba, zajdába vagy batyuba szedte össze. A lángosadás szokása ma is él. Míg a család és vendégei számára a háziasszonyok a legújabb süteményeket készíttik, addig a pásztornak lángost, bélest sütnék. Húsvétkor ritkán, csak néhány faluban /Ny., Pf./ ajándékozták meg a csordást, mert ilyenkor még nem jár a marha a legelőre.⁷⁹ Karácsonykor a pásztorok feleségükkel együtt mentek kántálni az állattartó gazdákhöz, a református falvakban pedig minden udvarban kürtöltek.⁸⁰ Katolikus falvakban a pásztor az ablak alatt elkürtölte a Mennyből az angyal-t és rendszerint itt, ritkán a házba belépve a következő évi bőségre, szerencsére utaló köszöntőt mondott.⁸¹ A háziak megköszönték a jókívánságokat, és a pünkösdihez hasonló lángost, kalácsot raktak a pásztor feleségének a kosarába, a pásztort pedig borral vagy

pálinkával kínálták. A régóta egy faluban szolgáló és megbecsült pásztor újabban az asztalhoz is leültetik, borral és süteménnyel kínálják, de a demizsonjába is öntenek.

Estenként évközben is adtak a pásztornak egy darab szalonnát, kenyeret, krumplit vagy gyümölcsöt.

A tehéncsorda első kihajtásának idejét mindig az időjárás és a legelő fűvének a minősége határozta meg. A második világ-háború utáni évektől rendszerint május 1-én hajt először a pásztor, régebben azonban április végén már a legtöbb faluban legeltettek. A két világháború között a pásztorok igyekeztek már nagypénteken kihajtani, hogy megkaphassák a gazdáktól a nagypénteki tojást és a lisztet. Az első kihajtás nagy gonddal történt, különösen a legelőre először kikerülő borjak esetében volt szükség a családtagok segítségére. Az első kihajtás jelentőségére utalnak azok a mágikus cselekedetek, amelyek a jószág megóvását és a legelőn való gyarapodását célozták. Korán reggel, kihajtás előtt a gazdasszonyok a Vizkeresztkor megszentelt vízzel hintették meg, és Szent János napkor /június 24./ megszentelt, parázssal tett tisztesfüvel /Zele-Fh., Dicső-Kh., Nh./ füstölték meg a marhákat. A boszorkányok rontása ellen szentelt fokhagymát kötöttek a tehenek szarvára. /Fh./. Pálházán még az 1900-as évek elején is szokás volt az ólküszőb elé kívülről egy kerekkötő láncot tenni, és első kihajtáskor azon léptették át a marhát, így védve volt a rontástól. Kihajtás előtt etettek meg a tehenekkel egy keményre főtt tojást is, hogy olyan kerekre és kövérre hizzon a jószág a legelőn.⁸² Eredetileg a pásztornak adott nagypénteki tojásnak is mágikus szerepe volt. Pusztafaluban a csordás a legelőre vezető úton ásta el az állatok után kapott tojást, hogy azon áthaladva a tehenek olyan jóllakva jöjjenek bába minden nap, mint amilyen telet a tojás. A csordás nem ásta el az összes tojást, újabban pedig teljesen elmaradt a tojás elásása. A tojást viszont minden évben megkapja a gazdától.

A pásztornak nagy gondot jelentett az állatok egybentartása a legelőn, ezért az első kihajtáskor különféle cselekedetekkel igyekeztek ezt biztosítani. Nagyhutában a csordás a kutyafa egy-két éves hajtását levágta és a legelőre vezető úton, a csapáson elásta, mert ha ezen keresztül hajtja ki a csordát, nem megy széjjel a legelőn. Hosszúlázson a pásztor első nap egy csomóba terelte a marhákat a legelőn, és háromszor körüljárva szentelt vízzel megpocsolta, valamint a le-

gelőn összeszedett és egy lapátra rakott iszapos gazzal megfűstölte. A tűzre teményt /tömjén/ és szentelt gyertyát is rakott.⁸³

A tavaszi kihajtáskor majdnem minden háztól segített valaki - elsősorban az asszonyok és gyerekek - a pásztornak és osaládjának. Egészen a legelőig kikisérték a csordát, és ha még ott is cikáztak a marhák, egy-két órát ott töltöttek.

A csordás augusztusig minden reggel 5 óra körül hajtott, utána a nappalok rövidülésével egyre később. Rendszerint az udvarán kürtölt először. Ez volt a jeladás, hogy minden asszony igyekezzon befejezni a fejést. A tehenek és borjak összeszedése és a kihajtás iránya attól függött, hogy a falunak hány legelője volt, illetve hogy melyikre hajtottak. Vagy a falu egyik végéről indult el a pásztor, és a tulajdonosok a kapuig kísérve kieresztették a marhát, vagy a bojtár és a csordás felesége a pásztortól külön egy-egy utcában indult el, majd a falu közepén egyesültek a nyájak és egy csordában indultak a legelőre. /5.kép/ A falun végig haladva a pásztor többször megfújta a kürtöt, s ennek az évek során minden faluban kialakult néhány állandó helye. Utközben akkor is kürtölt, ha valamelyik udvartól nem engedték ki a jószágot. Amelyik gazdasszony nem fejt meg időben, annak a tehenét nem várta meg a pásztor, mert a csordát nehéz összetartani az úton. Ez szűgyen a gazdasszonyra nézve, másrészt hajthatta a csorda után a tehenet, miközben érdeklődnie kellett, hogy melyik legelőre hajtott a pásztor. Kihajtáskor a bojtár ment a csorda előtt, a pásztor az állatok mögött haladva kürtölt. A kürtöt rendszerint a falu utolsó házánál hagyták, csak akkor vitték ki a legelőre, ha a bojtár gyakorolni akarta a kürtölést.

Tavasszal egy hónapig nem hajtották haza a csordát dőlben. Akkor kezdtek napközben hazajárni, amikor az állatok már megszokták a legelőt és a napok is hosszabbak lettek. Ahol egy legelő volt, annak csak egyik részét járhatta a csorda tavasszal, a másik felét betiltották. Egy hónap múlva azonban már együtt legeltethették. Ahol több legelője volt a falunak, ott három-négy naponként váltogatták a legeltetés helyét.

A legelőre érve széteresztették a csordát, hagyták nyugodtan legelni a jószágot, "mer ha csomóra fordítottam, akkor döfölték egymást" /Fka., Szabó István, 67 éves/. A szétterült csordával először körüljárták a legelőt, majd középen haladtak végig. /6.kép/ A pásztor és a bojtár rendszerint egymás

mellett tartózkodott. Ha azt akarták, hogy a csorda lassan haladjon, az elejére álltak, ha meg szettetni akarták, a végéről maradtak. Az állatok őrzésénél és terelésénél a pulikutyát szerették, mert "az jól fogta a marhát." A kutyákat egymástól szereztek be még kölyökkorukban, és a legelőn tanították be a jószágra uszítgatva. A teheneket a pásztor rákiáltással és a karikás ostor pattintásával terelte. A csordától gyakran elmearadozó lógós, bitang /P., Kh./ marhára kolompot raktak a pásztorck, amit régebben Kassa környékéről hozattak vagy vásáron szereztek be. A kolompokat nagyság és hangzás szerint különböztették meg. A nagyságuk fél literestől 10 literesig terjedt, de a Hegyközben két literesnél nagyobbakat nem használtak. Amelyik kolomp nem szólt jól, azt süketnek /P./ nevezték. Csengőt a fiatalabb jószágra tettek vagy a kedvenc állatra.

Tavasszal és ősszel délidőben a csorda a legelő fás részein, a delelőn volt 2-3 óráig. /7.kép/ A marhát patakokban vagy források, illetve kutak melletti válóban itatták meg. Először a bojtár vagy a pásztor telehúzta a vályút, és csak azután engedték a csordát a vízhez, hogy nyugodtan ihassanak. Deelés idején csak a borjas teheneket hajtotta haza a bojtár, hogy megfejhessék. Ezért egy kis vajat vagy szalonnát kapott a gazdasszonytól.

A hosszú nyári napokon rendszerint fél 12-kor hajtották haza a csordát, és délután 2-3 óra körül a reggelihez hasonlóan indultak ismét a legelőre. A gazdák azt a pásztort szerették, aki sokáig kint maradt a jószággal. Nyáron a csorda este 7-8 óráig is a legelőn volt, ősszel már 4 órakor is hazahajtottak.

A csordás élelmezéséről a családja gondoskodott. A korai kihajtás miatt reggel általában nem evett semmit, hanem früstöknek való kenyeret, szalonnát, hagymát, túrót vitt magával a tarisznyában. Tavasszal és ősszel ugyanez volt az ebéd, nyáron pedig otthon ebédelt. Az egyedülálló pásztort a falu kosztolta. Reggel a soros háznál kenyeret és szalonnát raktak a tarisznyába, délben főtt ételt kapott. Ilyenkor minden háziasszony igyekezett jobban főzni, nehogy megszólják.

A pásztor az őszi hónapokban az időszaki legelőkre, a gabonaföldek tarlóira és a rétekre is kihajtott. A tarlókat csak július végéig, augusztus elejéig legeltették, mert ilyenkor már megkezdték a szántást. A rétek csak a második kaszálás után szabadultak be. A sarnyú behordása után vártak még egy-két

hetet, hogy a fű megerősödjön, utána azonban még a hó le nem esett járta a csorda. A második világháború utáni évektől kezdve a pásztort rendszerint október végéig fogadják. Ezután, ha az idő engedi vagy külön fizetésért megfogadják a csordást, vagy mindenki maga legelteti a teheneit a gödrökben, szántóföldek végén.⁸⁴

A közös legeltetés mellett falvanként változó intenzitással előfordult a tehének külön legeltetése is év közben. Ahol gyengébb minőségűek a legelők /Pf., F., Fka., Kh., Vh./, a családtagok legeltették a teheneket, mert így "inkább jóllakik." Rendszerint a gyerekek és az idősebb férfiak legeltettek a saját tarlójukon és rétjükön, illetve lopva az erdei tisztásokon.⁸⁵ A szántóföldek végében és az útszéleken is jó fű termett. Felsőregmecen azok a gazdák, akiknek nem volt kire bízni a tehen őrzését, a nyári hónapokra tehenészt fogadtak. Tehenésznek rendszerint a falubeli nincstelenek 10-14 éves fiait szerződtették. A tehenész feladata volt a jószág legeltetése a gazda ugarján, tarlóján és rétjén, de ezenkívül az istálló és a ház körüli munkákban is részt vett. Segített a trágyahordásnál, takarmányozásnál, a tehének tisztántartásában. Fizetése két hónapra általában másfél mázsa búza vagy ennek megfelelő pénzösszeg volt. A kialkudott összegben felül sok helyen kapott használt ruhát, lábbelit is. Felsőregmecen még az 1950-es évek elején is 10-15 tehenész volt a módosabb gazdáknál.

Kézből való legeltetés csak szántás közben fordult elő, ha a közelben jó füves terület akadt. Ilyenkor levették a jármot, és a két ökröt vagy tehenet összekötve, láncon őrizve legeltették.

2. Takarmánynövények

Nyáron a legelő még az istállózó állattenyésztésnél is biztosítja a táplálék jelentős részét, télen viszont gondoskodni kell az állatok takarmányozásáról. A magyar néprajztudományban a takarmányozásnak, illetve a takarmányféléknek három csoportját különböztetik meg.⁸⁶ 1./ Passzív takarmányozás; 2./ gyűjtőgető, kaszáló szénakészítés; 3./ takarmánytermesztés. A vizsgált időszakban területünkön nem találtam adatokat az ún. passzív takarmányozásra. Az aktív takarmányozás kezdetlegesebb szintje a természetben fellelhető és állati takarmányozásra alkalmas növények levelének, szárának és termésének összegyűjtése, elraktározása.⁸⁷

Az 1950-es évekig a Hegyköz minden falujára jellemző, hogy tél végén, kora tavasszal - amikor már fogytán a téli takarmány - az asszonyok és leányok az erdőbe és patakszélékre járnak fűvet sarlózni. Az általános vélemény szerint az erdőben kövér a föld, korábban megnő a fű, mint a mezőn, és az erdei fűtől jobban tejei a tehén. Az 1930-as, 40-es években a hóolvadástartól kezdve az első kaszálásig a fűszedés volt az asszonyok mindennapi elfoglaltsága. De a mezei munkák idején is már kcorán reggel kimentek az erdőbe, és mielőtt a mezőre indultak, már otthon voltak "egy nagy hát fűvel" /P., Ny./. A fűvet sallóval /šerp - Kh., Nh./ aratták vagy gyamálták /Pf./. Az uradalmi erdőkben tiltották a fűszedést, ezért ide rendszerint lopva, titokban jártak. Sok fűvet sarlóztak az utak szélén, a sáncokban és a szántóföldek barázdáiban, végében. Mindig gyalogosan mentek a fűért egyénileg vagy csoportosan. Csak egy vászon ponyvát meg a sarlót vitték magukkal. A négyzet alakú, sarkain egy-egy kötőszalaggal ellátott teherhordó eszköz rendkívül változatos elnevezésű: trőnye /F., Pf., Fk., Ny., Nb., Fka., Fh., Fr., Kh./, ponyva /általános/, trakkos /F., Fk., Nb., Kv., V., M./, travňyica /F., H., Fh./, travňyicka /Nh., Vh./, plachitka /Fh., M./, plachticka /Kh., Nh./.⁸⁸

Az erdőben a friss favágások helyén, a szeksziókban /M., Kv., Kh., Nh., Vh., Kb./, szekciókban /P./ termett a legjobb fű. Az erdei fűvek közül a perjefűvet /F., Pf., Ny., Fka., Fr., P., Kv., M./ vagy perňica-t /Nh./, illetve pirňica-t /Sz./ szerette a marha, de a bokrok tövében őszről megmaradt száraz fűvet, az avart /Kv., Fh., Fka./, ill. zavart /Pf., Kv./⁸⁹ is levágták. A patakszéléken, szántóföldek végében a vadlóherét /F., Pf., Ny., Fka., P., Fr., Kv./ - trebokonina - /Nh., H./, dziva komanica /Sz./, kanóclucernát /Fka., F., Ny., Kv./, pimpót /Fka., F., Kv./ és osorbókat, illetve cserbókat /F., Pf., Ny., Fka., P., Fr., Kv., Nh., Sz., M./ sarlózták a teheneknek.

Az asszonyok fűszedéshez sajátos módon kötötték fel a ponyvát. A két egymás melletti kötőszalagot a derekukon összecsomózták úgy, hogy a vászonlepedőt hátulra engedték, a másik két kötőszalagot pedig a vállukon keresztül véve elől, a mellükön kötötték össze. /8.kép/ A fűvet oldalról rakták a ponyvába. Az ilyen módon felkötött ponyvát, illetve a benne levő fű mennyiségét hívták preszipa-nak /F., Nh., H., M./, preszipka-nak /Fh./, tracika-nak /Kh./,⁹⁰ Fűzérkajátán

hátmegének, Kovácsvágáson egy segg fünek. A tapasztalat szerint 4-5 preszipa fűvet kellett szedni, hogy egy jó háttal legyen. Amikor egy ponyvára való fűvet sarlóztak, rendszerint azonnal hazahordták. Száraz, aszályos években Füzéren, Pusztafaluban, a Hutákban, Pálházán és Kovácsvágáson már nyár végén és ősszel gyűjtötték az erdei fűveket téli takarmánynak. Az erdei fűveket szalmával vagy egyéb szálas takarmánnyal összerázták, illetve szecskának vágták meg.⁹¹ Magában ritkán etették, mert az erdei fütől "csikarást kap a marha."

Az asszonyok az uradalmi erdőkben részért sarlózhattak, a férfiak pedig kaszálhattak. A pusztafalusi asszonyok harmadába aratták a fűvet Forgách gróf erdeiben, a férfiak a kaszálás után a harmadrészt vagy a felét kapták.

A két világháború között a Hegyköz minden falujában rendszeresen sásalták a terményt tavasszal. Sarlóval levágták a sarjadó gabonavetések tetejét, hogy aratásra ne dőljön meg a búza, másrészt szalmával szecskának vágva takarmányozták is.

Az erdő nemcsak a természetes, lában elszáradt szénájával táplálta az állatállományt. Inségesebb esztendőkhöz előfordult, hogy tavaszi rügyfakadáskor a fák leveleit, rügyeit is levágták és takarmánnyként hasznosították.⁹² Sok faluban /Pf. F., Ny., Fka., Kh., Nh., Vh./ szedték tavasszal a fák fiatal hajtását, a tölgyfagyüvést, bikkfagyüvést, mogyorófagyüvést és a fák rügyeit, a gyöngyöt /Nagyhutában a tölgyrügy neve dubina/, és szalmával felszecskázva etették. Tölgyfalevelet csak tavasszal szedtek a legszegényebbek és szecskának vágták. Nagyhutában a falevelet /lisce/ vízzel leforrázták és korpával leszórva etették, Füzéren szénával vegyítették. A fahajtások és levelek a Hegyközben is csak inségtakarmánnyul szolgáltak az 1920-as évekig. Elsősorban a gyengébb határú, erdők közelében fekvő községekben szedték a legszegényebb családok. A két világháború közötti években az intenzívebb takarmánynövénytermesztéssel szinte teljesen megszűnt a szarvasmarha takarmányozásában való alkalmazásuk.

A téli takarmányok legelterjedtebb fajtája a réteken, kaszálókon gyűjtött széna, amelynek az istállózó állattenyésztésben is jelentős szerepe van. A hegyközi rétek a völgyek aljában, a patakok mentén és az erdők közötti irtásokon, tisztásokon terülnek el. /9.kép/ A XVI. század közepén a jobbágyság kezén még kevés az irtással szerzett rét. A XVII. század közepéig

jelentősen megnőtt a kaszálók területe, majd a XVIII. század végétől a XIX. század közepéig zajlott nagyarányú erdőirtás a Hegyközben. Pl. Füzérkomlósan 1773 és 1846 között a rétek 48 embervágóról 98-ra gyarapodtak, s míg Nyiriben 1828-ban 89 hold volt a rétek területe, 1858-ban már 149 7/32 holdat irtak össze.⁹³ A XIX. század végétől már pontos statisztikai adatok jelzik a rétek mennyiségét.⁹⁴

év	összes terület kat,hold	rét k.h.	a rét terület százalékos aránya
1895	49.260	3.396	6,8 %
1935	43.517	3.099	7,1 %
1965	43.751	2.004	4,5 %

Az 1930-as évek közepéig megközelítően azonos a rétek összes területéhez viszonyított aránya. Abauj-Torna megye, illetve Magyarország adataival összevetve a Hegyközben kisebb a rétek aránya.⁹⁵ Falvak szerint vizsgálva az 1895-ös statisztika adatai jelentős differenciáltságot mutatnak.⁹⁶

község	rét %-ban	község	rét %-ban
Filkeháza	4,9	Füzérradvány	8,5
Füzér	3,5	Kishuta	6,3
Hollóháza	20,4	Nagyhuta	24,8
Füzérkajata	5,2	Alsőregmec	21,8
Kisbózsva	5,7	Felsőregmec	12,9
Füzérkomlós	10,3	Hosszúláz	3,5
Kovácsvágás	7,2	Mátyásháza	12,4
Vágáshuta	3,08	Mikóháza	6,01
Nagybózsva	3,8	Rudabányácska	4,8
Nyiri	6,3	Széphalom	10,9
Pálháza	10,5	Vily	7,6
Pusztafalu	2,6	Vitány	5,1

Az átlagtól több réttel bíró falvak zöme a hegyközi medence közepén, illetve attól délre fekszenek. Rétjeik a patakok völgyeiben terülnek el, viszont Hollóházán és Nagyhutában az erdei kaszálók vannak túlsúlyban. Területünkön az erdők irtása a múlt század közepére befejeződött, a század végétől pedig a rétek fokozatos csökkenése jellemző. A legnagyobb változás 1935 és 1965 között történt, amikor 7,1 %-ról 4,5 %-ra csökkent a rétek aránya.

A hegyközi rétek korántsem egyforma minőségűek. A patak-

partokon és lapályokon több és jobb takarmány terem, mint a domboldalakon.⁹⁷ Tapasztalat szerint a legjobb szénát a vízjárta területeken kaszálják. A rétek füvei rendkívül változatosak, amit az elnevezések is tükröznek. A szarvasmarha inkább az édes füveket szereti. Legjobbnak tartják a vadlóherét, a herefűvet /F., Pf., Ny., P., Fr., Kv./, a csörgősfűvet /F., Pf., Ny., Fka., Fr., Kv. - čerkotki Nh./, perjefűvet, de jó szénát kaszálnak az alábbi füvekből is: csibehúr /Ny., Fka., Kv. - kure čerevka Nh., kuri čerevka Sz./, muharfű /F., Pf., Ny., Fka., P., Fr., Kv./, porcfű /F., Pf., Ny., Fka., P., Fr., Kv., Sz./ réticsenkesz /F., Ny., Kv./, kanóclucerna, pimpó, csorbóka, sóska /F., Ny., Fka., Fr. - ščava Nh., kvašnička Sz./, keménymag /F., Pf., Ny., Fr./ vagy kminok /Sz./, rózsalevél /F./, sárga virág /F., Ny./, réti rotty /F., Kv./, repce /Ny., Fka./, vadárvacska /Ny., P./, héjjafű /Ny., Kv./.

Roszsabb minőségű takarmányt adott a sás /F., Ny., Fka./, csátaj /F., Pf., Ny., Fka., P., Fr., Kv./, téli sás /Pf./, laboda /Pf., Ny., Fka., P., Fr., Kv., Sz./ lófodormenta /F., Pf., Ny., Fka., P., Fr./ vagy vadfodormenta /Kv./, ördögódal /Fka./. A szarvasmarha a savanyú füvektől könnyen hasmenést kap, különösen hamar áthajtja a kannamosófű /Pf., Ny., Fka., P., Fr., Nh., - kuzilka Sz./.⁹⁸

Nagy jelentősége volt a Hegyközben a bérelt, illetve részibe vállalt kaszálónak, a részért kaszálásnak. Erre különösen azok a falvak voltak ráutalva, amelyek kevés vagy rossz minőségű réttel rendelkeztek /F., Fka., Pf., Ny., Kh./.

A réteken kívül a parlagoltatott földek is jó szénát adtak, különösen ha nem engedték azokat elbokrosodni. Pusztafaluban még az ugarokat is kaszálták nyár elején, és csak utána engedték rá a jószágot.

A takarmányozás fejlettebb fokán az ember már megtermeli az állatok téli takarmányát. Magyarországon a nyomásos gazdálkodás gátolta a szálas- és kapástakarmányok meghonosítását. A takarmánynövények termesztése mind a paraszti, mind az allódiális gazdaságokban a XVIII. század első felétől az ugaron hagyott területeken indult meg.⁹⁹ Nagyobb arányú elterjedésük azonban csak a XIX. század második felében indul meg az ugarterületek csökkenésével párhuzamosan. 1879-ben Abauj-Torna megye szántóföldjeinek még 20,66 %-át ugaron hagyták, de 1913-ra

ez 9,66 %-ra csökkent. Ezzel együtt nőtt a takarmánytermesztésre fordított területek aránya /3,37 % helyett 11,4 %/.¹⁰⁰

A szarvasmarha takarmányozásában a lóhere /trebokonina - Nh., H., komenica /Fh./, kamonica /M./ és a lucerna /lucerna - H./ a legjelentősebb. Abauj megyében már 1774-ben vetik a lóherét, a Hegyközben 1826-ban a bükkönnyel együtt említik, de a parasztgazdaságokban még a XIX. század közepén is lassan terjed.¹⁰¹ A takarmánynövénytermesztés hegyközi méreteiről nincsenek pontos adataink, de azt megállapíthatjuk, hogy a lóherét mindig nagyobb mennyiségben és régebben termesztik, mint a lucernát. Ezt csak a második világháború utáni években kezdték szélesebb körben vetni.¹⁰² A lóhere jó talajjavító, ezért elsősorban az ugar helyére került. A tavaszi kalászosokkal együtt is vetették, mert javítja a szalma minőségét, így azt takarmányozásra is fordíthatják. Aratás után kaszálják a tarlólóherét. A következő évben lóherésnek hagyják a földet, amit háromszor is lehet kaszálni. A lucernát - bár ritkább növény - nagyon jó és kifizetődő takarmánynak tartják, mert egy vetés után 4-5 évig is kaszálhatják. Éppen ezért a vetésforgóba nem vethették, csak a kenderföldeken termesztették a jobb módú gazdák.

A két világháború közötti években ritkábban, de a legtöbb faluban előfordul a bükköny, feketebükköny, illetve szöszös-bükköny /Sz./. Kevesen termesztették, mert nagyon kényes. Ha megázott, sokat veszített a tápértékéből. Az aratás kezdetén vágták le, amikor már elvirított, és zölden etették az ökrökkel, tehenekkel esti takarmányként.

Az alábbi táblázat a két világháború közötti években a különböző nagyságú gazdaságokban termesztett takarmányok vetésterületéről tájékoztat a recens adatok alapján.

község	a gazdaság nagysága /k.h./	lóhere	lucerna	bükköny	csalán- módé
Kishuta	2	300 □-81	-	-	-
Kishuta	3	800 □-81	-	-	-
Füzérkajata	8	1600 □-81	-	-	-
Mikóháza	9	1600 □-81	400 □-81	800 □-81	400□-81
Pusztafalu	9	1800 □-81	-	800 □-81	-
Füzér	13	1600 □-81	800 □-81	-	-
Pusztafalu	13	1600 - 2400 □-81	-	-	-
Széphalom	18	1200 □-81	800 □-81	800 □-81	2-300 □-81

A fenti arányok természetesen egy gazdaságon belül is évenként változtak. A 9-10 holdas gazdaságokban a szántóföldi terület 8-10 %-án lóherét, 3-4 %-án pedig lucernát termesztettek.

A Hegyközben a télire összegyűjtött takarmányból mindig több volt a széna, mint a lóhere, illetve lucerna. A gazdák tapasztalatból tudták, hogy az állatoknak kény szeker takarmány kell egy télre. Általános vélemény, hogy "ahány lába van egy tehénnek, annyi szeker széna kell neki egy télre." Ez alapján egy szarvasmarha kiteleltetéséhez kb. 20 mássa szénára, illetve szálatakarmányra van szükség, amit szalmával és kukoricaszárral keverve etettek. Ha nyár végén kevésnek bizonyult a várható takarmány mennyisége, a gazda részért kaszálással pótolta, vagy a szénatermő falvakból vásárolta. A kevesebb állatot tenyésztő falvakból /pl. Kishuta/ elsősorban a szomszédos községekbe mentek szénáért. Ahol több állatot tartottak /Pf., Fka., Ny., P., Sz./ a bodrogi és hegyaljai falvakba, sőt a Taktaközbe is jártak takarmányt vásárolni, különösen a szárazabb években. /10.kép/ A szénavásárlás mindig a férfiak dolga volt. Őt-hat gazda is összeállt, és többnyire lófogattal indultak szénáért. A pusztafalusiak rendszerint fáért cserélték a szénát. Másfél-két köbméter öl-fáért egy "rendős rakodás szénát", 6-8 mászat kaptak. Takarmányért un. lajtrás szerrel mentek, és a falvakon áthaladva érdeklődtek eladó széna után. A hegyaljai községekben /Olaszliszka, Bodrogszegi, Long/ pacsitra kötött maroknyi szénát, osóvát raktak a kapuba, ezzel hirdették az eladó szénát. A takarmányt leggyakrabban szemre vették. Egy mássa széna ára rendszerint egy mássa búza árával volt egyenlő. A lóheréért a széna dupláját kérték. A második világháború utáni években visszaszorult a távolabbi vidékeken történő szénavásárlás, mivel több szálatakarmányt termesztettek.

A mezőről hazahordott takarmányt mindenki a maga telkén különböző épületekben, illetve a szabadban tárolta. A belső telken kívüli takarmánytárolás Füzérradványban, Kovácsvágáson és Mikóházán fordult elő. Füzérradványban a XIX. század végén, a falu leégése után rendelték el a településen kívüli szénakert létesítését. Kovácsvágáson a falu alatt volt néhány bekerített szénakert az egyik sarkában fából, deszkából épült szénatartóval.¹⁰³ Mikóházán azoknak a gazdáknak volt a mezőn

rakodója, akinek a portáján nem fért el a takarmánytároló épület vagy kazal.

Aki csak tehetette, a takarmányát lehetőleg fedél alá rakta. A legszegényebb, rendszerint csak egy tehenet tartó családok a takarmányt a lakóház padlásán, a padon /pojt - Nh., Sz.; poj - H., Vh./ tartották. A Hegyköz peremén települt községekben /Kh., Nh., Vh., H., F., Pf., Fka./ alig vannak külön szénatartók, itt általánosabb a padláson való raktározás. Ide elsősorban a jobb minőségű takarmány /lóhere, lucerna/ került, a széna csak akkor, ha elfért. A takarmányt a padlyukor /Pf., Fh., M., Sz./ vagy padfeljárór /Fh./ rakják fel, de nevezik szénahányónak /P./, szérafelhányónak /Fka./, rakodó ablaknak /F./ is. A szénát a ház padlásán végig tárolták a kéménytől 2-3 méter távolságra egyenletesen szétterelve. Az utóbbi évtizedekben a hatóságok tűzrendészeti okokból tiltják a padláson való tárolást, így az csak az istálló fölötti területre szorult vissza. A legények és a fiatal házasok nyáron rendszerint a padláson aludtak.

A 4-5 holdas gazdaságokban mindenütt megtalálhatók voltak a osűrök /pleven - Kh., Nh., Vh., Fh., M., Sz.; humno - H./, amelyeket a szálaszabona cséplésére és tárolására építettek. A cséplőgéppel való cséplés elterjedése /első világháború utáni évek/ óta a cséplés után itt helyezik el a sarjút, a lóherét és a takarmányozásra szolgáló árpa- és zabszalmát, valamint a töreket és a pelyvát. A osűröket a lakótelken háromféle módon helyezték el. Az elterjedtebb forma az, amikor a lakóépületre merőlegesen, annak a végében áll, és az udvart lezárva elrekeszti a mögötte húzódó kertet.¹⁰⁴ A másik esetben a házsal párhuzamosan, az udvar túlsó oldalára építették. A második világháború után épült kőosűröket rendszerint a lakóház végében találjuk. A régebbi osűrök háromszatúak: középen a szűrő, két oldalt a fiókok, osűrfiókok. Ez utóbbiakhoz rendszerint külön kis fiókokat is építettek a pelyvának és töreknek. A régebbi osűrök boronafalúak voltak. A gerendavázaz, oldalt deszkázott vagy paticsfalú osűrök a századfordulótól épültek. /ll.kép/ Míg a Hegyköz legtöbb falujában jellemzőek a lakóháztól nagyobb méretű, kétfiókos osűrök, addig a Huták ez alól kivételt képeznek. Ezekben a községekben a kisebb méretű állattenyésztés miatt a lakóházzal egy fedél alá épített osűrök az általánosak. Itt elsősorban nem takarmányt tároltak, hanem

szeoskát vágtak, és az almozásra szolgáló falevelet, valamint a tűzifát tárolták. Az egyosztatú kis csűr rendszerint a kamra után következik, s ezt követi az istálló.

A Hegyköz jellegzetes és a Huták kivételével általános szénatartó építménye a sop, szénasop vagy szénapajta /M., Fre./. Az építmény eredeti formájában négy oszlopon álló, nyereg v. gúla alakú tetővel ellátott rakodóhely, amelynek a fedele nem mozgatható. A hagyományos sopokrak oldalfala nem volt, legfeljebb vesszőfonadéktól vagy lécből. Ujabban deszkázott oldalú, kőlábas sopok is épülnek.¹⁰⁵ A sopokat régebben a csűrökhöz hasonlóan zsupszalmával fedték, de az utóbbi évtizedekben több a cseréptetős szénapajta./12.kép/ A sop főleg a módosabb gazdák portájára jellemző. Pálházán a 10 holdon felüliek, Mikóházán a 15-20 holdasok építettek, Nyiriben, Kovácsvágáson viszont jóval elterjedtebb.

Területünkön az utóbbi évtizedekben már csak elvétve fordul elő az abara típusú, mozgatható fedelű szénatartó, de korábban sokkal általánosabb lehetett.¹⁰⁶ Az 1950-es években még használták Füzéren, Kovácsvágáson, Hollóházán és Felsőregmecen, de Füzérradványban és Kishutában is emlékeztek rá. Elnevezése állvány, szénatartó, szénakukucs vagy szénatartó kukcsa /Kv./, illetve oboro /Kh./.

A Hegyközben ritka a takarmánynövények szabadban való tárolása. Inkább csak azok a jobb módú, 15-20 holdon felüli gazdaságokban rakták boglyába, kopkába /F./, kopába /Sz./ vagy kazalba a takarmányt, ahol nemfért el sopban, illetve a csűrben.¹⁰⁷ A jobb minőségű lóherét, lucernát igyekeznek fedél alá juttatni, csak a gyengébb lóhere és széna kerül kazalba, mert télen sok kárba vész belőle. Négy-öt szekérnyi takarmányt még kör alakú boglyába raknak, annál többet viszont téglalap alaprajzú kazalba. A szabadban tárolt széna helye az udvar félreeső részében, de gyakrabban a csűr mögött a kertben van. A boglya és kazal alá vastag gerendákat, talpfákat /F./ tettek a földre, erre keresztben vékonyabb rudakat raktak, majd szalmával 30-40 cm vastagságban kibélelték, "hogya alólról ne rothadjon meg, hogya levegőzzön." A boglya- és kazalrakáshoz a legtöbb gazda értett, de ennek is voltak mesterei. Mindkettőt alulról keskenyebben kezdték rakni, majd a derekánál 1-1,5 méterrel szélesebbre eresztik, a teteje felé pedig egyenletesen keskenyedik.

A kazlat szalmával vagy rossz minőségű szénával fedték be, majd szénakötelekre kötözött rudakat lógattak le méterenként a kazal két oldalán, hogy a szél meg ne bontsa. Gyakori volt, hogy fából készült kecskelábakkal szorították le a kazal tetejét. A téli takarmányozást rendszerint a szabadban tárolt takarmánnyal kezdték, hogy minél kevesebb károsodás érje. A szénát kampós fából készült vagy fanyélre húzott vas horoggal /Pf., Ny., Fh./, szalmahúzóval /Fh./ húzzák ki a kazalból. Néhány faluban kvačka /Nh., H., Vh./, gvaga /F./ a neve. Amikor a kazal a sok kihúzott szénától féloldalassá válik, kaszával megvágják, és több napra való takarmányt hordanak be egyszerre a csűrbe vagy istállóba. A nyeléről levett kasza fülére rcngyot osavarnak, majd a tetejétől az aljáig kb. egy méter szélességben vágják le a kazlat.¹⁰⁸ A gyári szénavágót területünkön nem ismerik. Az 1960-as, 70-es években a csűrök és sopok nagy részét lebontották, és a kevés számú állat takarmányát sok helyen kis kazalban, boglyában tárolják. Az esőtől nylon ponyvával védik.

A szemestakarmányoknak elsősorban a sertéstartásban volt jelentős szerepük, de a sűrűn vetett kukorica, a osalamádé, a kukoricaszár, a tök, a répa és a krumpli a szarvasmarha takarmányozásában is tért hódít. A Hegyközben a kukorica elég későn jelent meg, paraszti termelése a XVIII. század végén és a XIX. század elején kezdődött. A hideg időjárás miatt ezen a vidéken sohasem termelték nagyban.¹⁰⁹ A XIX. század végétől, a makkoltatás megszűnésével fokozatosan megnőtt a kukorica szerepe a sertésitenyésztésben, a kukoricaszáré pedig a szarvasmarha tartásban. A kukoricagórót /F./ - kukuricánka /H., Fh., M.; gorovi Nh./, górát /Fh./, kórót /Fr./ késő ősszel takarítják be. A kévébe kötött szárat, ha volt hely, a csűrfiába tették az árpaszalma vagy lóhere tetejére, de leggyakrabban a csűr és a sop oldalához, vagy egyszerűen a kertben kupacokba, osomókba rakják./13.kép/ A téli takarmányozást a szecskának vágott kukoricaszárral kezdték, mert a tél folyamán sokat veszít tápértékéből.

Nyáron a tehenekkel etetik meg a lefattyazott kukorica fattyúit is, valamint a ritkításkor kivágott gyengébb szálat. Aratás után a módosabb gazdák két-háromszáz négyszögletnyi területen osalamádét termesztettek a tarlóföldeken, ami különösen a tehenek tejhozamát fokozza.

A szarvasmarha téli takarmányozásában abrakként használják fel a tököt /dina - M./, marhatökök /Fr./, répát, főtt krumplit. A szecs-kára, pelyvára vágva etetik. A tököt köztesként, rendszerint a kukoricával együtt termesztik, és a kukoricaszár betakarítása után szedik össze. Igyekeztek megetetni még a fagy beállta előtt, de ha télre is marad, szalmával befedve a csűrben vagy a pincében tárolták. Takarmányhiány esetén még zölden összeszedik a tökszárat, és felszecs-kázva őszszel megetetik a jószággal.

A Hegyközben viszonylag kevés takarmányrépát termesztettek, csak a déli községekben volt nagyobb jelentősége. Füzérradványból, Kovácsvágásról a Bodrogközbe jártak répáért és közvetlenül tűzifáért cserélték.¹¹⁰ Télre vermelték a répát, un. turbusban /F., Pf., Nh., Fka., Fh., P., Fr., Kv., M., Sz./, tubusban /F., Ny., Fk., H./, kisebb mennyiségben a kamrában tárolták. A turbusnak késő ősszel a veteményes kertben ástak kör alakú gödört, amibe hosszú szárú rozsszalmát tettek, majd belerakták a répát a föld színétől 80-100 cm magasságig kúp alakúra. Szalmával vastagon befedték, és földdel 10-15 cm vastagon borították. Télre trágyát is raktak a földre, hogy meg ne fagyjon a répa. Szükség esetén 2-3 napra való répát szedtek ki egy nyíláson, a száján, majd szalmacsomóval dugták be.

Az előzőeknél kisebb mértékben etetik a tehenm abrakként a megfőzött és szétnyomkodott krumplit, valamint a krumpliha-jat. Téli raktározása a répához hasonló.

3. A szarvasmarha elhelyezése, takarmányozása és gondozása

A téli takarmányozás idején a szarvasmarhát a lóval közös istállóban tartják. Ez az elnevezés csak újabban terjedt el, és a gyakoribb hagyományos ól /ohlev - Kh., Nh., Vh., F., H.; ohliv - Fh., M., Sz., Rb./ névvel együtt használatos.¹¹¹ A lakóházak rövid homlokzati falukkal az utóára merőlegesen épülnek. A lakóház és a gazdasági mellékhépek mind a belső telken találhatóak, amit leggyakrabban portának /Ny., Fka., Sz., P., F., Fh./ neveznek, de hívják belhelynek /Fka./ vagy belsőségnek /Ny./ is. A porta funkcionálisan két részre oszlik: az udvarra /dvor - Nh./ és a kertre. A portákat társadalmi rétegződés szerint két csoportra oszthatjuk: osztrós és csűr nélküli.¹¹²

Az istállónak az udvaron történő elhelyezése a módosabb

és szegényebb családoknál megegyezik, mindenütt a lakóház végébe, azzal egy fedél alá építik.¹¹³ Kivétel csak a terep adottságok miatt fordul elő, illetve néhány 40-50 holdon felüli gazdaságban /M., P., Kv./ volt külön ló- és marhastálló. A lakóház beosztása gazdasági helyzet szerint kétféle. A legszegényebbek, a napszámosok épületeiben a háznak /ohiza - F., Nh., H., Vh., M., Sz./ nevezett szoba és a pitvar /priklet - F., Nh., H., Vh., M., Sz./ után következnek az ól. /14.kép/ Hogy az istálló mennyre szervesen kapcsolódott a lakóházhoz, azt jól mutatják azok az adatok, amelyek szerint az istálló bejárata a pitvarból nyílt, s az ember és az állat a pitvaron keresztül közelíthette meg a szobát és az istállót. Az első világháború előtti években Filkeházán 2, Füzérkajátán 5-6, Kishutában 8-10 pitvarból nyíló ól volt, de szórványosan több községben előfordult,¹¹⁴ és a legszegényebb családokra volt jellemző.

A néhány holdas gazdaságokban a pitvar mögé már kamarát, komorát /F., Fh., M., Sz., Kh., Nh., Vh./ is építenek, és az istálló csak ezt követi. Ennél a típusnál az ól bejárata mindig az udvarról nyílik. A második világháború utáni években a mezőgazdaság jelentőségének csökkenésével a kamrát sok helyen hátulso háznak /P. - zadna chiza Fh., M./ vagy kis háznak /Kv./ alakítják át, illetve az új házak építésénél a kamra csak ezt a szobát követi. /15.kép/ A Hutákban rendszerint a kamra és az istálló közé építik a csúrt azokkal egy fedél alá, így itt egy sajátos házalaprajz alakult ki. /16.kép/

Egy családnak rendszerint egy istállója volt, csak Pusztafaluban fordult elő, hogy két család használt közösen egy istállót.

Az istállók építőanyaga és az építésük módja megegyezik a lakóházával.¹¹⁵

Az ólaknak mindenütt egy ajtaja volt. Méreteinél azt tartották a legfontosabb szempontnak, hogy a nagy szarvú ökr beférjen rajta. Az ajtókat gyalumatlan deszkából szegezték össze, és még a két világháború közötti években is madzaghúzás szerkezettel zárták, vagy egyszerűen csak az ajtófélbe ütött szegre csavarták a madzagot. Nyáron az ajtó elé rácsot is felraknak, és melegben csak ezt zárják be. /17.kép/ Az ajtó melletti falban egy kisméretű /15 x 20 cm/ ablakot, un. szelet /Pf./ vagy kukocst /Sz./ hagytak a szellőzés miatt. Nem

üvegezték, hanem téli szalmával vagy trágyával dugták be. Az újabb istállókon már nagyobb méretűek és üvegezettek az ablakok.

Az istállók méretét és berendezését a gazdaság, illetve az állatállomány nagysága határozta meg. A gazdasági-társadalmi helyzet alapján a hegyközi ólaknak nagyjából három alaprajzi típusát különböztethetjük meg. /18.kép/

A 15-18 kat. holdon felüli gazdaságok istállóját az ajtóval szemben levő egy-másfél méter széles folyósó, a placc /P., Fh./ két részre osztja. Egyik oldalon álltak a lovak és ökrök, a másik oldalon a fejős tehenek és a növendékmарhák. Ha nem volt ökör, a lovakkal egy oldalon voltak a tehenek, a másikon a borjak és a tinók. Az állatok etetésére szolgáló váló az ajtótól jobbra és balra a fal mentén húzódott.

A másik, általánosabb típus az 5-15 kat. holdas gazdaságokra jellemző. Itt a jászlat a bejárattal szemközti falhoz állítják. Az igavonó állatokat mindig az ajtóhoz közelebb helyezték el. Ha ló is volt az istállóban, akkor arra vigyáztak, hogy a tehenek ne járjanak el a lovak mögött. Ilyenkor a fejős teheneket és a lovakat trajffával /Ny./, strajffával /Pf., Kh./ vagy álló strajffával /Fh./, lecövekelte strajffával /Fka./ választották el egymástól, a két ló közé pedig még külön függős strajfát /Fka./ is tettek.¹¹⁶ Az álló strajfa egyik végét a vályúhoz, másik végét a földbe vert kb. 80 cm magas karóhoz vagy cövekhez rögzítették. A függő strajfa egyik végét karikával erősítették a jászolyhoz, a másik végét a padlásgerendáról lecsüngő lánc vagy drót tartotta. Az elválasztott kisborjúkat a tehenektől mindig külön, rendszerint az ajtó melletti sarokban négy rúdra helyezett válócskához /Ny., Fka., Sz./, kisválóhoz /Fka., Pf., Fh./ kötötték.

A harmadik csoportba a földnélküliek és a szegényebb parasztcsaládok istállói tartoznak, amelyek elsősorban méreteik és az állatok száma miatt különböznek az előbbtől. Az igázott és fejős tehenek a növendékmарhával együtt a bejárattal szemközti váló mellett állnak.

A különböző istállótípusok közös jellemzője, hogy a jászolyt mindenütt a fal mellé állítják, az arcaljászolt még a legmódosabb gazdák sem alkalmazták. Az állatok etetésére szolgáló vályú általános elnevezése a váló /valov - H., Nh./, csak Pusztafaluban és Pálházán fordul elő a jászol és a Hu-

táokban ritkán a jásné kifejezés.¹¹⁷ A jászlak eredetileg egy darab fatörzsből készültek, és ilyen válólat még az 1900-as évek elején is használtak.¹¹⁸ A bodonjászlakat tetszőleges hosszúságúra faragták, majd egyszerűen csak a földre tették, vagy két nagyobb kőre rakva megemelték. Kishutában az 1930-as években még volt sövényjászol. A létrához hasonló rácsot tölgyfa vagy gyertyánfa vesszővel sűrűn befonták, és kb. 80 cm magasságban a falhoz rögzítették úgy, hogy felső pereme a fal síkjától 45 fokos szögben kiálljon.

Válónak hívják a napjainkig általános, deszkából készült jászolt is. /19.kép/ Vázát a falhoz támasztott és a földbe rögzített lábak /Ny., Pf., Fka., Fh., Sz., Fre./, válólábak /P./ vagy járom /Pf./ alkotják. A lábakat tölgyfából állították össze, és méterenként helyezték el az istállóban, majd fenyőfadeszékával belülről bedeszkázták. A váló külső szélének peremén egy vastag rúd, a válófej /Pf./, jászolfa /Pf./, a rágófa /Ny./, süvegfa /Fh./, ráma /Fh./, válóperem /Nb./, rigli /P., Fka./ vagy válóprém /Fre./ húzódik végig. Ebbe lyukakat fúrnak, és ide fűzik be a jószágok kötelét, vagy a belecsavározott karikához kötik az állatot láncocál. /20.kép/ A válófej anyaga is tölgyfa, a lovak előtt még fémlemezzel is beborították, hogy ne rágassák. Rágófát még az újatban elterjedő betonjászlakra is tesznek.

Régebben csak a lótartó gazdánál, újabban azonban a gazdaságos etetés miatt már a legtöbb istállóban megtalálható a váló fölötti rács. A rács létrához hasonló, de sűrűbb fogazású. Két 45 fokos szögben álló rácstartó fa rögzíti, aminek alsó vége a váló oldalának a tetejéhez, felső vége a padlásához van erősítve. A rács magassága 70-80 cm, szélessége a vályútól függ.

A legtöbb istállóban, még a szegényebb gazdaságokban is megtalálható a szénatartó /Fka., Kv., Fh./, a šenička /Nh./. Rendszerint az ajtó mögött vagy egy másik üresen maradt sarokban helyezték el. A rögzített szénatartók vázát három rúd alkotja, amelyeket egymástól kb. egy méterre a földbe vernek, felül pedig a gerendához erősítenek. A ruákhöz egyik oldalon 100 cm, a másik oldalon 150 cm magasságig deszkákat szegeznek. A négyzet alaprajzú szénatartó másik két oldalát a falak alkotják. /21.kép/ Sok helyen nyílást is hagytak a padlásra a szénatartó fölött, így az ott tárolt szénából közvet-

lenül ide dobhatják az egy etetéshez szükséges takarmányt. A módosabb gazdák istállójában a rögzített szénatartók mellett gyakori a mozgatható ferslók /Pf., Ny., Fka., Fh./, secskás ferslók /Ny./, secskás láda /Fka./ vagy kád /Pf./, illetve pelyvás ferslók /Fr./. Ez négy lábon áll, a feneke is deszkázott. /22.kép/ Ebben keverték össze vízzel a pelyvát és a secskát, ezért a deszkákat pontosan illesztették egymáshoz. Ha a szénatartó vagy ferslók nem fért el az istállóban, az ólon kívül, az eresz alá tették magasra deszkázva.

Az ajtó körüli részt minden istállóban szabadon hagyják, s ide rakják az állatok alól napközben kiszedett trágyát. A ganajlé összegyűjtésére szolgáló hidlás csak az istállók egy részében volt. Általában a lovak alá gyakrabban készítettek hidlást, mint a szarvasmarhának. Pálházán a gazdaságok 25 százalékában volt hidlás a szarvasmarhák alatt. Kb. 20-40 cm mély gödört ástak az állatok hátsó lábánál, amit először két hidlászgerendával /Fh./ vagy talpfával /Ny./ fedtek le, majd erre rakták a tölgyfából faragott hidlásdeszkákat /Fh., Fka., Ny./ vagy hidlásfákat /Pf / egymástól 1,5-2 cm távolságra, hogy a trágyalé lecsoroghasson. Amikor a gödör megtelt, felemeltek egy-két deszkát és vödörrel hordták ki a levét a trágyadombra vagy hordóban összegyűjtve télen a szántóföldeket és a réteket öntözték meg vele. Ujabban több istállóból csövön vezetik ki a trágyalevet.

A termelészövetkezetek megalakulásával csökkent a szarvasmarha állomány, így a legtöbb helyen az istállónak csak egy részét használják. Itt helyezik el a nyulakat, baromfiakat egy elkerített sarokban.

Nyári időszakban a szarvasmarhák közül csak a kisborjúk és a hizóba fogott tinók maradtak az ólban. A teheneket és a vonómarhát napközben a legelőn tartották. Pálházán voltak olyan szegényebb családok, ahol még éjszakára sem kötötték be a marhát az istállóba. A trágyadombot rudakból készített karámmal bekerítették, a trágyára szalmát hintettek, és a jószág egész nyáron itt éjszakázott, mert így kevesebb szalma kellett alájuk.

A legelőre járó szarvasmarhák nyári takarmányozása minimális volt. Tavasszal, amikor még gyenge a legelő, és könnyen meghajtja a marhát, este és reggel szénát vagy lóherét adtak a fejősteheneknek. Nyáron csak akkor kapott a tehén reggel és este egy kis erdei fűvet, frissen kaszált szénát vagy csa-

lamádét, ha a legelőn nem volt elegendő fű. Nyári munkából hazafelé menet az asszonyok mindig sarlóztak az útszélien egy ponyvára való fűvet. Hazavitték a lefattyúzott kukoricát, kikapált dudvát, és ha a marha nem lakott jól a legelőn, ezzel etették. Csak a nagyobb gazdaságokban adtak a tehénnek fejés közben lóherét vagy egy szakajtóban /fatál/ összekevert vágott krumplit, répát és egy maroknyi darát. Az igavonó marhát elindulás előtt mindig megetették szénával vagy lóherével, egy ponyva szénát pedig még az útra vagy a mezőre is vittek. Az ökröket régebben akkor is rendszeresen takarmányozták nyáron, ha nem dolgoztak rajtuk, mert az őszi szántás befejeztével a Szerencsi Cukorgyár felvásárolta a nehéz ökröket. A módosabb gazdák itatás után 1-1,5 kg árpa- vagy gabonadarát adtak egy-egy ökérnek, de ha közel volt az eladás ideje 3 kg-ot kapott. A kisborjúkat naponta kétszer vagy háromszor etetik jobb minőségű szénával. A második világháború óta jelentős szerződéses szarvasmarha hizlalás esetén a növendékmarhák naponta háromszor kapnak szecskát, zöld búkkönyt, osalamádét, lóherét és abrakot. A hizóba fogott tinót az istállóban itatják, hogy kevesebbet mozogjon.

A takarmányozás a téli időszakban a legjelentősebb, a két világháború között még ez alkotta a férfiak fő napi teendőjét. Ha nem volt a családban olyan idősebb férfi, aki elláthatta a jószágot, akkor a gazda feladata volt. Kora hajnalban kelt, megetette az állatokat, elkészítette a délutáni etetéshez szükséges takarmányt, amit az asszony adott a marhának, és csak úgy indult az erdőbe vagy fuvarba. A vándoriparból élő Rutákban a téli takarmányozás is elsősorban a nők feladata. Szóga, szolgalegény ritka volt a Hegyközben. Pusztafaluban, Pálházán, Mikóházán, Nagybozsván, Felsőregmecen néhány 20 holdon felüli gazdaságban fogadtak szolgalegényt, ahol nem voltak felnőtt fiúk. A két világháború között Mikóházán és Felsőregmecen rendszerint 10-15 gazdának volt szögája. A szolgalegények 17-25 éves, szegény családból származó vagy árva fiúk voltak. Többnyire idegen faluból fogadtak legényt, a mikóháziak általában a Rutákból. A szolga feladata volt a gazda melletti mezőgazdasági munkák végzése, télen pedig a jószág takarmányozása, gondozása. A családos szolga komenciós volt, január 1-től január 1-ig fogadták. A legényeket elsősorban készpénzzel fizették, és kosztot, meg ruhaneműt kaptak.

1942-ben Felsőregmecen Szalkovszki Béla az alábbi fizetést kapta Juhász János 20 holdas gazdától: 100 pengő, egy nagykabát, két strapa nadrág, egy pár bakkanos, egy pár csizma, egy ünnepi öltöny, két rend fehérenemű, két pár kapca, egy sapka és koszt. Egy év alatt két hét szabadság is járt a szolgának, amit több részletben is kivethetett. A szolgák a kisebb gazdáknál rendszerint együtt étkeztek a családdal, a módosabbaknál azonban sokszor csak a konyhában kaptak ennivalót. Pusztafaluban a legénynek joga volt elmenni a mulatságba, s ilyenkor a gazda még pénzt is adott neki.

A téli takarmányozás november végén, december elején kezdődött, "ahogy gyött a tél." Kétszer étetnek, reggel 5-6 és délután 2-3 óra körül. A legelterjedtebb téli takarmány a kukoricaszár, széna, tavasszalma, lóhere, lucerna, pelyva, törek, ritkábban a répa, krumpli, tök és dara. Legjobb takarmánynak a lóherét, lucernát és a szénát tartják, s ezt félre is teszik tél végére, tavaszra, amikor többet eszik a jószág, és vigyáznak rá, nehogy leromoljon. Tél elején először a rosszabb minőségű, ázott vagy megbarnult szénát és a kukoricaszárat etették meg először.

A XIX. század végétől a legáltalánosabb téli takarmány a szénából, lóheréből, szalmából és kukoricaszárból készített secska. Azelőtt főleg pelyvát, szénát és rázottat vagy rázalé-ket etettek a marhával. A reggeli etetéshez szükséges pelyvát még este megáztatták, leforrázták. Ferslőkban vagy dézsában meleg vízzel lelocsolva összekeverték, hogy reggelig puhuljon, és az éles pelyva ki ne kezdje a jószág száját. A pelyvához szétmorzsoltszott főtt krumplit, krumplihajat, apróra vágott répát és kevés darát is keverték. A répát répareszelővel szellettették fel, amit csak újabban vásárolnak. Régen vastagabb fémlemezből készítették sűrűn kilyukasztva, majd két lécdarabra, a ramára szegezték. Pálházán már az 1940-es években megjelent a kerek répavágó, de a Hegyköz többi falujában csak az 1960-as években terjed el, ki nem szorítva a répareszelőt. A rázottat nagyobb mennyiségű szalma és kevesebb széna, illetve lóhere összekeverésével, villával történő összerázásával nyerték.

A szecskavágók elterjedése előtti primitív szecskavágási mód volt, amikor a füves gabonaszalmát baltával vágták össze. Ez elvétve még az 1950-es években is előfordult. Az

istállóban vagy a csürben egy fatönkön faragóval vágják 10-15 cm-es darabokra a marokba fogott szalmát. A XIX. század végén Filkeházán és Hosszúlázon még előfordult a kaszás szecs-kavágó, a máig használatos kerekes szecs-kavágó őse. A négy lábon álló válót a gazda maga állította össze deszkából. A vályú végén az egyik lábhoz rögzítették a cigánykovácsoktól vásárolt, enyhén hajlított, kb. 10 cm széles pengéjű, fogóval ellátott kasztát. Ezen a szecs-kavágón egy ember dolgozott. Bal kézzel tolta előre a vályuban a szénát és szalmát, jobb kézzel pedig a kasztát mozgatta függőleges irányban.¹¹⁹ Nagybózsván a lábbal működtethető kaszás szecs-kavágót még az 1900-as évek elején is használták.

A XIX. század végén terjedt el a kerekes szecs-kavágó, a szecs-kavágó /šečkarnja - Kh., Nh., Vh./. Először a módosabb gazdák szerezték be Kassán, de a szegényebbek többen összeállva közösen is vásároltak, vagy használtat vettek. Akinak rem volt szecs-kavágója, elkérte a szomszédjától, rokonától, és egyszerre több napra válót vágott rajta. Az ilyen szivességet munkával /kaszálas, a Hutákban trágyahordás/ viszonozták. Az is gyakori volt, hogy a megvágandó takarmányt szállították át, majd a szecs-kát zsákban és ponyvában hordták kaza. A kerekes szecs-kavágó főbb részei: láb vagy lábazat /Pf./; étető váló /Fh./, étető /Ny./ vagy láda /Pf./; szecs-kavágó kerék vagy nagykerék /Pf./; hajtó /Pf., Ny./, hajtókar /Fh./, fogó vagy korba /Fh., M./; tcrok /M./; henger /Pf./; kés vagy kasza /Pf./; hatos kerek /Pf./ vagy fogaskerek /Fh./; szája /Ny./. A szecs-kát nagyon gazdaságosnak tartják, mert így a silányabb minőségű takarmányfélét is megessi a marha. Ha a kukoricaszár elfogyott, a tavaszi búza és árpa szalmáját, törekjét szecs-kázták szénával vagy lóherével. A két világháború között még elsősorban szalmából, szénából és erdei füvekből vágják a szecs-kát. A szecs-kavágás helye a csür szérűje vagy az istálló volt. Rendszerint két férfi vágta a szecs-kát, a nők csak újabban vesznek részt ebben a munkában. Az egyik rakja a szénát, szalmát a válóba, éteti, a másik hajtja. /23.kép/ Kukoricaszár vágásánál az étető is segít egy kézzel a hajtónak, mert "ezt nehezebben viszi." Szükség esetén egy ember is vághat szecs-kát. Először telerakja a vályút, egyik kézzel leszorítja a szénát és szalmát, a másikkal meg hajtja a kereket. A szecs-

ka a csűr földjére vagy leterített ponyvába, illetve kosárba hull, amivel az istállóba hordják. A két etetés között megvágott szecskát a ferslókban tárolták délutánig és reggelig. Az ünnepek előtt egyszerre nagyobb mennyiséget vágtak össze. Ahol nem volt ferslók az istállóban, ott a szecskát is a fűzfából font nagyméretű pelyvaskosárban tartották. Őt-hat marhának való szecska, illetve pelyva is belefért.

Ha télen fuvaroztak a marhával, jobban abrakolták, a szecskára, pelyvára korpát és darát szórtak. A fejősteheneknek a "tehetségtől" függően reszelt répát vagy krumplit raktak a szecskára, hogy több tejet adjanak. A szecska és a pelyva után kevés szálas takarmányt kapott a marha, majd az itatás befejeztével naponta egyszer kevéske abrakot és tőköt. Ahol szerződéses tinókat tartanak, azoknak a szecska után mindig jobb szénát és több abrakot adnak.

Az egyszeri etetéshez szükséges takarmány adagolása a készlettelől függően gazdaságonként változó. A takarmányadagok mérésére semmilyen mérőeszközt nem használnak, a szállítóeszköz a mértékegység. A szénát, szecskát leggyakrabban ponyvában hordták be az istállóba. Nem tartották jó gazdának azt, aki villával vitte a szénát, mert széthullott, s így pocsékolta. A szecskát, pelyvát fűzfavesszőből font krumplis kosárral adták a marha elé. Az egymás közötti szóhasználatban ponyva szénát, kosár szecskát, kosár pelyvát, villa szalmát, a nagyobb adagoknál jó ponyva szénát, jó kosár szecskát különböztetnek meg. Az abraktakarmányt marokkal vagy a kányhából kikerült használt edényekkel mérték ki, és kis ládában, az abrakosban /M./ vagy abrakos szakajtóban /Pf., M./ tették a marha elé a válóba. /24.kép/ A tapasztalt gazda már tudta, hogy mennyi egy jószág porciója. Pusztafaluban egy 13 holdas gazdaságban két marhára három kosár szecskát vagy pelyvát számítottak, Mikóházán a 9 holdas gazda egy tehénnek egy kosár szecskát adott. A közepes gazdaságokban a szecska után az állatok számától függetlenül rendszerint egy ponyva szénát kaptak a marhák. A porciót azonban soha nem adták oda egyszerre, hanem többszörre adagolták, nehogy kiszórja a jászolból. Azt a szálas takarmányt, amit a marha nem evett meg, etetés előtt mindig kiszedték a vályúból, és a csűrfiába /M./ félretéve tavasszal szénafélével szecskának vágták meg. Ezt a maradék takarmánytörmelékét általánosan ízéknek vagy iziknek /K./ nevezték. Ezzel

kapcsolatosak az alábbi időjós-ló mondások: "Ha Vizkereszt vizet ereszt, ízéket padra rekeszd!" /Fh., Fka./, "Ha Vizkeresztkor megosordul a szerhaj, az ízéket rakjátok el, mert hosszú lesz a tél!" /Ny./, "Ha fénylik Gyertyaszentaló, az ízéket is szedd elő!" /P., M./.

Télen korán reggel, már négy órakor keltek a férfiak és azonnal az etetéshez kezdtek. Addig semmit nem reggeliztek, amíg az állatokat el nem látták. "Mikor el vót má végezve, rendbe vót minden, bejöttünk, megmosakodtunk, megfrüstököltünk, akkor mentünk ki az udvarra fátvágni. Mikor elvégeztük, akkorra elgyütt az ebéd, elgyütt ide hol az egyik, hol a másik, hát beszélgettünk. Aztán má elgyütt az étetés estére, utána mentünk secskát vágni. Este vágtunk secskát a reggeli étetéshez, délelőtt meg a délutánihoz." /Ny., Iván Mihály 81 é./

Etetés után azonnal meg kell itatni a jószágot, mielőtt még "elkérődzi magát" és lefekszik. Itatáskor a marhát kihajtják a kúthoz, csak a kisborjúknak vagy a szerződéses tinóknak viszik be vedérrel a vizet. A Zempléni hegyvidék vizben aránylag gazdag terület. A legtöbb hegyközi faluban a talajszint alatt egy-két méterre megjelenik a víz, csak a magasabb dombokon fekvő községekben kell mély kutakat ásni.¹²⁰ A két világháború között az udvarokban még kevés kút /studna - Nh./ volt, a vizet a közkútból, közöskútból vagy falusi kútból /Fh./ nyerték. Egy ilyen közös kút egy-egy utcarész vízszükségletét bőségesen kielégítette. Füzéren 8 közös kút, Pusztafaluban két közkút /Alsó kút, Kékás kút/, Filkeházán és Füzérkajátán az Alsókút és Fülsőkút szolgált itatásra. A saját udvaron történő kútásás az 1950-es években terjedt el, és ma már ezek vannak túlsúlyban. A vízkiemelő szerkezet alapján a hegyközi kutakat négy csoportra oszthatjuk: horgaskút vagy horgoskút; korbaskút, kerekeskút és gemeskút. Pusztafaluban, Füzéren, Pálházán, Kovácsvágáson és a Rutákban a horgaskút a legelterjedtebb, amit egyszerűen csak kútnak neveznek. A vizet egy kampós bottal, a horoggal /Pf./ húzzák ki, /25.kép/ amit hív-nak gagónak /F./, kvačkanak /Kh., Nh., Vh., H./ vagy gvaganak /F./. Sokszor csak egyszerűen belemerítik a vödör-t a kútba. A horgaskút mellett a korbaskút a legáltalánosabb típus, és olyan helyeken alkalmazzák, ahol az alacsony vízállás miatt horoggal már nem lehet elérni a vizet. Az utóbbi évtizedekben terjednek el a kerekeskutak, amivel sokkal könnyebb a víz-húzás. Mindkét kútnál egy fa hengerre tekeredik a lánc, de az egyik-

nél egy rövid fa hajtókarral, a korbával, a másiknál egy szekerkerékre vagy szecskavágó kerékre szerelt karral forgatják. A gémeskút a Zempléni hegyvidék északkeleti részén csak elszórtan fordul elő. Pusztafaluban, Füzérkajátán, Filkeházán, Nagybózsván, Füzérradványban és elsősorban a déli falvakban /V., Fre., M., Sz./ használták nagyobb arányban. Azt tartják, hogy ezzel könnyebb és szaporább felhúzni a vizet. A kutak belsejét természetkével rakták ki kör alakban, csak az 1950-es, 60-as években terjedtek el a betongyűrűk. A fa vedret jobban szerették, mint a néhány évtizede elterjedt fémvödröt, mert amaz könnyebben merült, és nem ment olyan hamar tönkre.

Az állatokat a kút melletti, egy fatörzsből kifaragott válóból itatják, amit két 70-80 cm magas lábra vagy járomra fektetnek. Az itatás is elsősorban a férfiak dolga volt, a családtagok csak akkor segítettek, ha olyan jószágot itattak, amelyik könnyen elszalad. Amikor saját kútnál történt az itatás, először telehúzták a válót vízzel, majd többszörre kiengették a marhákat. "No apa, lehet itatni - mondtam. Menjen vizet húzni! Én meg engedtem ki lassan a marhát. Mikor ivott az ökör, gyűtt be, a tehen akkor ment ki." /Fka., Szabó István 67 é./ Akik közös kútnál itattak, egyszerre hajtották ki az összes jószágot, és csak akkor kúzták tele a válót vízzel. A közös kutak takarítása és karbantartása a közelben lakók dolga volt. Az itatás után, különösen télen mindig tisztára söpörték a válókat egy erre a célra használt seprűvel, hogy bele ne fagyjon a víz. A váló egyik végében alul dugóval elzárt nyílás van, s nyáron ezt útík ki, ha tisztítani akarják a válót. A pusztafalusi gazdák karácsony első napján korán reggel igyekeztek megitatni, mert akkor a hagyomány szerint bort iszik a jószág, amittől a következő esztendőben jobban fejlődnek és frissebbek lesznek. Aki először itatott a közös kúton, betöviskölte, befedte a kutat, hogy a következő gazdának legyen mit dolgozni, és tudja meg, hogy nem ő volt az első az itatásnál. Újév reggelén is versenyeztek egymással a gazdák, hogy ki itatja meg először a marhát, mert azok az állatok lesznek a legfrissebbek abban az évben /Pf., Fh./. Filkeházán Vizkereszt napján a pap a patakot is megszentelte, s ezután az állattartók igyekeztek minél előbb megitatni belőle a marhákat, mert az szerencsét jelent.

A takarmányozás és itatás mellett egyéb munka is akad a

jószág körül. Naponta többször is leszedték a ganajt, trágyát /knoj - Vh., Sz./, és tiszta szalmát raktak az állatok alá. "Ahányszor bementünk az ólba, annyszor kiszödtünk a ganajt, ha volt alattuk, de azér csak reggel hányódott ki." /Pf./ A leszedett ganajt a tehén fara végibe csomóba rakták, és télen minden nap kihányták a reggeli etetés alatt, nyáron azonban a mezei munkáktól függően néha napokig is az istállóban maradt. A trágyát vasvillával szedték le, amit általánosan villának, vagy vidlának /F., Fh., Kh., Nh., Vh./ neveznek. Ha közel volt a ganajdomb vagy trágyadomb, csak a villával hordták ki. A legelterjedtebb trágyahordó eszköz a saraglya vagy saroglya, illetve soroglya /saragle - Kh./, amivel két férfi vagy a gazda és a felesége vitte ki a trágyát a ganajra /M., Fh./. A saroglyának két formája ismeretes: két rúdra keresztben deszkákat szegeznek, vagy a két rudat 4-5 helyen kifúrják és vékony rudakat beledugva fogták össze. Ez utóbbit esetenként vesszővel is befonták. A kerek furik, trágyahordó furik /V./ vagy talicska /Ny., Kh./ csak az utóbbi 20-30 év alatt terjedt el azokban a gazdaságokban, ahol a gazdának nincs segítsége, vagy a férfiak az iparban dolgoznak. /26.kép/ Nagy előnye, hogy ezen egy ember is kitolhatja a trágyát.

A ganajdomb helye az udvar hátsó részén, az istálló mögött vagy mellette, az ajtó közelében van. A kisebb gazdaságokban csak csomóra rakják a trágyát. A legtöbb helyen azonban egy változó alapterületű, kb. másfél méter mély gödröt ásnak, amit esetenként 40-50 cm magas sűvény- vagy deszkakerítés, /27.kép/ a legmódosabbaknál betonfal is körülvesz három oldalról.

A trágya kihordása után besöpörték az ólat az erre a célra használt kopott nyirfaseprűvel, amit drapacska seprőnek /F., M./ vagy csutakseprőnek /Fh./ is neveznek. A villát és a seprűt napközben az ajtó mögötti sarokban tartották, vigyázva, hogy a jószág bele ne lépessen a villába. Régen az istállót évközben nem meszelték, csak az oldalát tapasztották meg, ha az állatok lebontották. Ujabban tavasszal igyekeznek az istállót kitakarítani és belülről meszelni.

Ajjazónak /F., Kh./ búzaszalmát és erdei falevelet használtak. A szalmát rendszerint a csűr mellett vagy mögött téglalap alaprajzú kazalba /stoch - F., H., Fh., M., Sz./ rakták.

Amelyik portán nem volt oszár, ott a pelyvát és töreket is a szalmakazalban kialakított üregben helyezték el. A oséplés előtt a kazal helyén 3-4 pár karót vernek a földbe úgy, hogy felül egymáshoz támasztják és rögzítik, oldalát pedig vékonyabb rudakkal fogják össze. A kazalrakás közben hátul is befedik, csak elől marad bejárata. /28.kép/ A kazalból kökény- és mogyorófából faragott szalmahúzó horoggal, szalmahúzóval /P., M./, húzóval /Fka./, huzigálóval /Pf./, illetve szalmahúzgálóval /Pf./ vagy kis gágóval /F./ szedik ki a szalmát és ponyvába kötve, ritkábban villára szúrva viszik be az ólba. Elterjedt a fanyelű vashorog is. Vigyázni kell, hogy a szalmahúzás egyenletesen történjen, mert ha alul nagyon kihúzzák, könnyen ledől a kazal. A magas kazlak tetejét nem érték el horoggal, ezért a szénakazalhoz hasonlóan kaszapengével levágták. /29.kép/ Az így nyert nagyobb mennyiségű szalmát a csűrben tárolták és ezzel ágyaltak /Fh., M./, amíg tartott.

A szalma nagyon kevés helyen maradt meg oséplésig, hiszen szecsokának összevágva takarmányozásra is felhasználták. Ezért még ősszel minden faluban gyűjtöttek erdei falevelet vagy tavasszal és nyár elején hordták haza.¹²¹ A falevéllal való alkalmazás még a 10-20 holdas, módosabbnak számító gazdaságokban is elterjedt volt, a Hutákban pedig a csekély gabonatermesztés miatt kizárólag falevéllal aljaztak. A tőgyfalevelet jobbnak tartják, mert nagyobb, mint a bükkfalevél, szaporább és nem törik. Ha télre gyűjtöttek falevelet, szekérrel ment ki az egész család és gereblyéket, ponyvákat, zsákokat, nagy kosarakat vittek magukkal. Először kis csomókba, kopkákba gereblyélik össze a levelet, majd ponyvával vagy kosárral a szekérbe rakják. A deszkás szekeret az oldaldeszkák pereméig megrakják levelel, jól letaposzák, száraz gallyakkal körülrakják, hogy még több férjen. Végül a zsákokat és ponyvákat tömik meg falevéllal, és a szekér tetejére rakják. Amikor lajtrás vagy bérfás szekérrel hordanak, gallyakkal fonják be az oldalát. Kovácsvágáson még vesszőből font kast is raktak a lajtrába. A szegény, igazánállattal nem rendelkező családoknál az asszonyok, de néha a férfiak is ponyvában, zsákban hordták haza a falevelet ősszel és tavasszal. /30.kép/ A behordott falevelet a csűr egyik fiókjában vagy a padlásán tárolták felhasználásig.

Reggeli etetés közben minden nap megpucolták a marhát. Nyáron különös gonddal tisztították, mert a piszkos jószág a

gazda szégyene, megszólalt érte. "Az igavonót ahányszor fogtuk be, annyszor megkeféltük. Ha simább, hát szebb is." /Pf./ Először vakaróval /ősadlo - Kh., Nh., Vh./ fányesre tisztították. A levakart szőrt a trágyába dobták, vagy ahol kisgyerekek voltak, félretették és forró vízzel szőriabdát sulykáltak boléle.¹²² A vakarót és kefét üzletben vagy vásáron vették, de régebben a férfiak is készítettek kefét lőszőrből. A tisztító szerszámokat a mestergerendán, az ólablakban, vakablakban /Fka./ vagy egy pócon /Ny./ tartották. Nyári munkák közben vagy vasárnap gyakran lehajtották a marhát a patakba, és egy fához kötve lemosták, majd a vakaróval tisztára pucolták.

A két világháború között még az istállók voltak az idős férfiak társas összejöveteleinek a helyei. "Összejöttek az emberek az ólba étetés közbe, meg délbe, ha vót idő. Rápipáltunk, üldögéltünk a kisváln meg a küsszáken, oszt beszélgettünk egy keves ideig." /Fka., László Ferenc 79 é./ Ilyen összejövetelek alkalmával megnézték egymás ökreit, hogy kié szebb. Dícsérték a marhákat, megbeszélték, hogy megy az ökrök ára.

A legények sok helyen az ólban aludtak, mert így este sokáig elbitangolhattak a fonóban, a szülők nem tudták, hogy mikor jönnek haza. Gyakran az idős emberek is az istállóban háltak. Hálóhelyet a szénatartóban vagy a válóban készítettek maguknak, de sajátos, a padlásról lelógó hálóhelyek is voltak. Hívták priocsnak /Pf., H., F., Fka., Fr., Ny., M./, fűggőgynak /F., P., Fh./, padláságnak /Ny./ vagy dikónak /Fka./ is. Rendszerint négy ruddal vagy léccel rögzítették a padlásgerendákhoz, de pl. Fűzérkajátán kötélén lógott. A mélysége olyan volt, hogy egy felnőtt férfi kényelmesen felülhessen benne. A négy tartólécbe két rudat dugtak, és ezekhez szegőzték a kb. egy méter hosszú deszkákat, majd szalmazsákokat és pokrócot raktak bele. Néhány helyen deszkából keretet is készítettek a padláságnak. Rendszerint a bejárat melletti sarokban vagy a kisborjúk vagy a szénatartó fölött volt a helye.

Az istállóban régebben mécesseel, lámpással, újabban pedig petróleumlámpával világítottak. Az 1960-as években több családnál az ólka is bevezették a villanyt. A mécesseel maguk készítették bádögéből, olajat, petróleumot öntöttek bele, és

egy rongydarab volt a kanóc. A lámpásokat főleg a hutások készítették. A vázát fából állították össze. Az alja négyzet alakú deszkalap volt, aminek a négy sarkára egy-egy nütös kéképzsű léceket állítottak, s ezekbe felülről üveget csúsztattak. A tetejére középen lyukas deszkalapot és drót fogót tettek. Az egyik oldalon ajtó volt, ahol gyertyát vagy kis méseskét /M./ tehettek be világítótestnek.¹²³ A két világháború között már sok helyen használták a petróleumlámpát. A világítóeszközöket a falhoz rögzített polcra vagy az ablakba tették, illetve az ólajtóba ütött szegre akasztották.

Az 1950-es évekig a férfiak téli munkája elsősorban az állatok ellátása és gondozása volt, nyáron viszont az erősen hátterbe szorult, és a főszűl a földművelésre tolódtott át. A téli takarmányozás, az állatok tisztántartása rendszerint a család legidősebb férfi tagjainak a feladata volt, de a férfiak takarították az istállót, és hordták ki a trágyát is. A nők dolga fejés és a tejfeldolgozás volt, esetleg a takarmány előkészítésében és az itatásban segédkeztek. E hagyományos munkamegosztás alól kivételt képeznek a Huták, ahol a férfiak rendszeres távolléte miatt minden ház körüli munka az asszonyokra hárult.¹²⁴ Az 1950-es évek közepétől a foglalkozási viszonyok átalakulásával megszűnt az állattenyésztés hagyományos munkamegosztása, és esetenként az asszonyok feladata a korábban kizárólag férfimunka elvégzése is.

4. Állatgyógyítás

A hegyközi paraszti gazdaságokban a szarvasmarha komoly értéket jelentett, ezért minden családnak létérdeke volt az állatok védelme, gyógyítása. Az 1940-es évekig a közelben csak Sátoraljaújhelyen és Göncön volt állatorvos, de ritkán fordultak hozzájuk. Minden faluban akadt néhány idősebb, tapasztalt parasztember, aki komolyabb baj esetén is hozzá mert nyúlni az állathoz. A nőknek viszonylag jelentéktelen szerepük volt a szarvasmarha betegségek gyógyításában, legfeljebb a férfiak mellett segédkeztek. A rontás és a szemmelverés elbáritása azonban kizárólag a nők feladata volt.¹²⁵ A Hegyközben a pásztoroknak kisebb szerepük volt az állatgyógyításban. Füzérkajátán viszont híres állatorvoslók voltak a régi pásztorfamilia, a Szabó család férfijai. Komolyabb szakembereknek számítottak

a kovácmesterek, akik elsősorban a láb és a pata betegségének a gyógyításához értettek, de egyéb bajokat is sikerrel orvosoltak.¹²⁶ Állatgyógyító tevékenységéről különösen híres volt a Pálházán az 1960-as évekig működő Bacsó Mihály kovácmester.

Az állatok kezelésével foglalkozók általában ismerték a betegségek okát, és rendszerint rossz takarmányozásra, hanyag bánásmódra gondoltak. A szarvasmarha betegségeinek gyógyítására racionális módszereket, tapasztalati úton megismert növényi és ásványi szereket alkalmaztak, csak a rontást és a szemmel-
verést gyógyították irracionális eljárásokkal.

Az egyik leggyakrabban előforduló probléma az volt, ha felfúvódott a marha. Ennek gyógyítására több eljárást ismertek. A szövés előkészítésénél használt oső alakú fajfa egyik karimáját levágták és az állat hátuljába bedugva pipafüstöt fújtak bele, ami a belső részeket átjárva megindítja a kórödzést.

A felfúvódott marha nyelvének osapja alatt vastag kék hólyag, halhólyag /Pf., Ny./ keletkezik. Azt tartották, hogy ha az elszakad, megdöglik a jószág. Ezért először ezt fakasztották ki és sóval jó erősen bedörzsölték.

"A felfúvódott marhával azt csináltuk, hogy megfogtam a nyelvét, kiereltem. Megfordítottam a nyelvét, két oldalán van egy-egy ér, azt tüvel elszakítottam neki. Addig tartottam a nyelvét, még vizibékát nem hozattam valahunnan. Ez a vizibéka a forrásvizeknél van, apró kis sárgahasú béka, azt mondják, árvabéka. Egy jó darab jószágba, akármilyen nagy darab marha vót, négy darab békát beletettem. El vót tudva minden." /Fka., Szabó István, 67 é./

Mások vízbe hajtották vagy lepedővel, szénahordó ponyvával, zsákkal leterítve vízzel locsolták a felfúvódott állatot. A szarvához kötözött vastag fadarabot is tettek a szájába, bezaboltázták /Ny./, és addig zavarták, amíg meg nem szűrt a felfúvódás.¹²⁷

Pusztafaluban, "ha még annyira nem érte el a baj," kisebb marhába egy félliter, nagyobbba egy liter szilvapálinkát öntöttek. Kevés oltatlan mész vagy egy liter meszes víz is megindítja a markát. Hosszúlázon szalmiákszeszt, Pálházán egy kilogrammmal darabos zsirt nyeltek a felfúvódott marhával, amitől öklenedezni kezdett és a gázok kijöttek belőle. Pusztafaluban disznóiléskor eltettek a hájból, mert ha a tehén felfúvódott, do-

hánnyal, tojás alakúra összegyúrták és a torkán letolva jobban lett. Fűzerkájátán záptojás, méész, terpentín, kutytej, nyirfagally, savó, petróleum, pálinka, dohány, szalonna, só, káposzta és olaj keverékét öntötték a beteg tehénbe.

Ha a fenti szerek és eljárások nem jártak sikerrel, tokkarral, trockharral /F./, illetve kiskéssel az állat bal oldalán, a csipőjétől négy ujjnyira kiszúrták a híjját.

Ha megállt a marha kérődzése, keserűsóval gyógyították. Az állat nagyságától függően 1-1,5 kg keserűsót langyos vízben feloldottak és beleöntötték a beteg jószágba. Ettől hatásosabb volt, ha ugyanilyen mennyiséget korpával tojás alakúra összegyúrva adtak be. Egyik kézzel elfogták a nyelvét, a másik kézzel lenyomták a torkán a gombócot, ami a gyomorba jutva megindítja a kérődzést.

Ha a mezőkön, földek végében termett és megszáritott kérfűből egy maroknyit összedörzsölve a marha szájába dugtak, ettől is megjött a kérője. Az is előfordult, hogy a csizmaszárból kiszedték a kapca alá rakott szalmát és összedörzsölve lenyelezték a tehénrel. Ha ez sem használt, négy-öt lóganajtól elkérődzött. Pálházán gabonát pergeltek /piritottak/ ilyenkor, majd megfőzve adták a marhának. A nyelve alatt "felszedték a kérőjét", izgatták, amitől az állat öklendezni kezdett és megpróbált lassan enni. Ilyenkor csak száraz takarmányt kapott. Ha nem tudott kérődzni a marha, Pusztafaluban egy karéj kenyeret etettek meg vele, Fűzéken egy liternyi étolajat öntöttek bele.

Löböstökkel vagy földitökkel gyógyították a marhát, ha megállt az emésztése. Ez a növény keritések, sövények aljában terem vadon, s levele hasonlít a tökéhez, gyökere a cukorrépához. Alaposan megmosták a gyökerét, megreszelték, majd korpával tojás alakúra összegyúrva nyomták le a torkán, és ettől megindult az emésztése.

Ha nem volt étvágya a marhának, egy kila keserűsót adtak neki többszörre vagy szódabikarbónát, hogy a beleket kipucolja. Sós korpát vagy darát gombóc alakúra összegyúrva is etettek, ez meghozza az étvágyat. Közben vigyáztak arra, hogy a jószág ne igyon sok vizet utána, mert könnyen hasmenést kaphat. Ezután lehetőleg csak száraz takarmányt etettek.

Szorulás esetén szintén keserűsót öntöttek a marhába, egy kilogrammot négy liter vízben feloldva. Ha ez nem használt,

Fűzérkajatán tíz fej reszelt hagymát, tíz liter káposztalevet vagy öt kilogramm disznósírt összefőztek, majd lehűtve beleöntötték. Ez áthajtotta a marhát. Ilyenkor néhány napig csak zabszalmát, esetleg kevés szénát etettek. Pálházán langycs savanyú tejben oldották fel a sertéssírt. Nyiriben szorulás esetén azt a sós vizet adják a marhának, amiben füstölés előtt a szalonnát áztatják.

Hasmenést meleg vagy állott, bűdös víztől kapott a marka. Ilyenkor Fűzérkajatán bezárták a jószágot az istállóba, és három napig nem volt szabad megitatni, megetetni. Utána két-három liter langyos székfüteával itatták, száraz szénával etették, az rendbehozta. Pálházán fenyő- vagyogyorófaszenet porrá törtek, tojással és vízzel keverték, esetleg füstölt szalonnadarabot forgattak meg benne és úgy öntötték a marhába. Előfordult, hogy a pitvar szabadkéményéből kapartak le egy kis kormot, és tisztára szitálva adták a beteg jóságnak. "Csináltak azt is, hogy ahol juh volt, mérce szerint juhtejet adtak be a marhának. A juhtej az megfogja. Körülbelül féldeci tejet vízzel feloldottak és a torkán beöntötték." /P., Baosó Mihály 78 é./ "Az anyósom még bőrt égetett. Amikor elszenesedett, összetörtük, vízzel kevertük és megittattuk." /P., Szebeni András 68 é./ Pusztafaluban a hasmenéses borjúba két ryers tojást öntöttek, a tehenet pedig főbb zab, gabona és dara keverékével etették meg.

Ha osikarása volt a marhának, szaggatták, vagyis kézzel felszedték a bőrét, majd két deciliter pálinkát itattak meg vele, "az eloszlati benne a osikarást." /Ny./

Ha etetés közben valami - alma vagy répadarab - megakadt az állat torkán, először a nyakát masszírozva próbálták kifelé vagy lefelé nyomni. Ha így nem sikerült, rongyba csavart bottal tölték le a gyomrába. A gyakorlottabbak vas nyújtókariká-val kipeckelték a tehen száját, és kézzel a torkába nyúlva vették ki a megakadt tárgyat.

Torok alatti daganatra, a gugára vagy sólyomgugára /P./ farkasalma levelet, meleg vízben áztatott ruhadarabot vagy meleg zabot, illetve gabonát kötöttek, ezek lelohasztják. Pálházán bakkancsszírral, Pusztafaluban szekerkenőccsel vagy patikában vásárolt sárkányzsírral kengették és közben nyomkodták. Amikor már olyan puha lett, hogy középen az ujjat kissé bele lehetett nyomni, szappanos vízzel lemosták róla a kenőcsöt. Éles késsel vagy borotvával megvágták és kiskanállal kikapar-

gatták a gennyet. A sebet régen fenyőfaszénporral, újabban gyógyszerári judapcrral szórják be. Amikor a seb kezdett összehúzódni, langyos vízzel többször megmosták.

A marhán levő nyílt sebet meleg vízzel kitisztították, disznózsírral, benzinnel kenték be, illetve sóval bedörzsölték vagy meleg vízben puhított liliumlevelet raktak rá. Volt, aki egy kis üvegben mindig tartott a háznál egy kis üveg kerolint /kreolin/, és a sebet egy talucska segítségével ezzel kente be. Mivel a kreolin nagyon bűdös, a legyek, dongók nem szálltak a sebre, így hamar beszáradt. A kovácsok fenyőfaszénporral szórták be a sebet, ez fertőtlenít. Disznózsírral összekeverve is használták. Ha a légy vagy penderő beköpte a sebet, simára faragott pálcikával kikaparták a sebből és petróleummal vagy kreolinos vízzel, esetleg sóval kenték be.

A tetves jószágot tejbe vagy vízbe öntött petróleummal mosták le. Egy liter tejet egy-két dl. petróval keverték össze. A petróleumot magában is használták, de utána tejjel vagy disznózsírral mindig bedörzsölték, különben megrepedezik a bőr. Régebben az is gyakori volt, hogy a tetves helyen lenyirták a szőrt és hurkazzsírral kenték be. Ettől a tetű meghízott és magától lehullt. Dohánylével is kenték, újabban pedig matadorral szórják be a tetves részt.

Darázscsipés esetén ecettel mosták le a csipés helyét.

Ha a pelyva kikezdte a marha száját, leggyakrabban tejfőlével összekevert, porrá tört kékkővel /rézgálic/ kenték be a sebet vagy sóval bedörzsölték, és pár napig nem adtak pelyvát a jószágoknak.

A száj- és körömfájós állatot az egészségesektől külön helyezték el. Rongyba rakott frissen oltott meszet kötöttek a körömházra és a talpára úgy, hogy a szőrt ne érje. Ha patkolva volt a marha, előtte levették a patkót. A beteg marha szájában és a nyelvén apró hólyagok keletkeztek. Ezt tejfőlös rézgáliccal kenték be, a jószággal pedig pépes darát és puha sarnyucskát etettek.

Ha a marha a legelőn megszurta a körmét és meggyúlt, éles késsel kipucolták, majd forró zsírral beöntötték.

Gyakran megdagadt a tehén tőgye, ha a legelőn tövis szúrta meg vagy megcsipték a legyek. Ilyenkor tejet sem adott. Zsúpszalmával, esetleg drótszállal szúrták fel a osecsimbót.

A tövét kibővítve csomókban került ki a felgyülemlett, megőregedett tej. A dagadt tögyet párgolással is gyógyították. Szénaport főztek, majd a tögy alá tartották, hogy átjárja a pára. Nyiriben a falu határában található kékeasszurke földet, az un. osapót ecettel összekeverve kenték be a tehén tögyét, vagy kovácsparazsat tettek a vízbe és azzal öblögették. Pusztafaluban az asszonyok naponta háromszor langyos sós vízzel mosták a dagadt tögyet. Ha kireped a tögy vagy varras a tehén cicije, akkor diaznózsirral kenik be még ma is. "Volt rá eset, hogy a két osecbimbó közt valami mérges légy megcsipte a tehenet, bedagadt, akkor a bimbókon nem jött le a tej. Mert ezáltal elrekesztette a lyukat. Pálházán még a nyáron /1973/ is gyógyítottam ilyet. Ráparancsoltam az asszonra, hogy minden nap háromszor jó langyos vízzel mossa le a tögyit, hogy puhuljon fel. És este a tögyet masszirozza át a másik tehennek a vajával. Másnap reggel mossa le és megint mosogassa. Így oszt megszűnt a bedagadás" /P., Bacsó Mihály 78 é./.

Ha letört a marha szarva, sertésszirral vagy vajjal kenték be a csonkot és egy ruhadarabbal bekötötték.

A hályogot is tudták gyógyítani a marha szemén, ha még a kezdetén észrevették. Ha már "egészen ráüregszik, nehezebb." Porrá tört üveget porcukorral vagy sóval kevertek össze, és egy vékony csövön keresztül naponta kétszer a hályogos szemre fújták, ez leette a hályogot. Régebben a dohányos férfiak néhányszor beleköptek a hályogos szembe, a a bagóletől is elmúlt. Régi módszer volt az is, hogy a tehén orrától a szeméig lemérték a távolságot és olyan hosszúságú, vízzel jól meglocolt vastag gabonaszálakat dugtak fel az állat orrától a szeméig, ami hosszú ideig ott maradt. Egy hónap alatt elrohadt a szalmaszál és a hályog is lement a szemről. Kis sárga hasú békát, az un. árvabékát is kötöttek a hályogos szemre, ami a lábával lekaparja a hályogot, de a szemet nem sérti meg. "Ha hályogos volt a marhának a szeme, békával gyógyítottam meg, kis békával. Megfogtam a kis békát, a vizibékának a fiát. Mikor már nem lát a tehén, fogom a kis békát, beletettem a szemébe, elkezdtem neki dörzsölni addig, még csak nem habzott. Elengedtem a tehenet, majdnem fődühöz vágta magát. Összedagadt a szeme, de három nap múlva nem volt semmi baja sem, elmúlasztotta a hályogot." /Fka., Szabó István 67 é./.

"Többnyire nyárba vakulnak meg a marhák, mert hő meleg van és csip a légy. A marha vakarja magának a szemét és bele-

kaparja a piszkot. Ha télen körülmennék a faluba és megnézném minden jószágának a szemét és leszedném a szemrevalóját, egy marha se vakulna meg. Nem vakult meg egy marha se, mikor mink voltunk a pásztorok. A marhának van a szemén egy burk hártya, ez a szemrevalója, úgy hogy a szemét fálig eltakarja. Az alá hajszál poncók kerülnek. Ezér a marha kapari magának és belekaparja a piszkot, ettől vakul meg. Van nekem egy kampós töröm, ez egy meghegyezett, meggörbitett kis drótočka, ezzel benyúlok, ráakasztom, kihúzom és ollóval lemeteszem neki. Besózom neki, többet nincs semmi baja vele." /Fka., Szabó István 67 é./.

Napszúrás esetén szesszel fertőtlenítették az állat belső részét, de vizes lepedőt is raktak rá és locsolták.

Ha elájult a marha, ki kell húzni a nyelvét és a szájába fűjni, hogy levegőhöz jusson.

Ha az erdőben legelő marhák friss tölgyfalevelet ettek, feldagadtak tőle, ezt fertőző üszögnek /P./ nevezték. A felduzzadt részeken késsel óvatosan felhasították a bőrt, hogy erőt ne érjen, majd meleg téglát vagy vasalót ruhadarabba csavarva rátettek a duzzadt részre, levasalták.

A racionális gyógymódok mellett voltak olyan babonás eljárások is, amelyek során az asszonyok vagy pásztoremberek próbálták kezelni a beteg állatokat.

A gyerekekhez hasonlóan a kisebb állatokkal is előfordult, hogy meagnézték, szemrül esett. Azt tartották, hogy a dús, összenőtt szemöldökű, erős nézésű emberek szeme ártalmas. Az ilyen emberek meg is vannak győződve szemük ártalmasságáról, ezért nem néznek a kisborjúra, vagy ha ránéznek, megköpködik. "Azt mondták az elődeim, hogy olyan embernek, akit szopós korában az anyja elválasztott, de egy idő múlva újból kezdett neki adni szopni, felnőtt korában árt a szeme, ha megnéz egy jószágot." /P., Baosó Mihály 78 é./.

Általános vélemény szerint az állatok kicsinyeit senkinek nem szabad dicsérni, mert attól is megbetegedhetnek. A szemmelverés megelőzésére a kisborjú és a kicsikó nyakába születése után egy piros szalagot kötöttek. Pusztafaluban egy oszmapatkót szegeztek az ölküszőbre, mert ha azon lép át az ártó szemű ember, nem lesz semmi baja az állatnak. Általános védekezési mód, hogy a kisborjút háromszor megköpködik, mielőtt megnézik.

A szemről esett állatok levertek, étvágytalanok, nyugtalanul viselkednek. Gyógyításuknál legelterjedtebb a szenesviz /uhljikova voda - F., Fh., Nh./ alkalmazása. Ennek elkészítése és a vele való gyógyítás kizárólag az asszonyok feladata volt. Egy edény vízbe tűzet /Fka./ tesznek, leggyakrabban három, ritkán kilenc szem parazsat. Pálházán a parazsakat szentelt vízbe dobták. A szenesviz készítése közben mondták: "Istenem segíts és légy velem, hogy ennek a bornyúnak a betegsége múljon el!" /Sz., Koleszár Ferenc 77 é./ "Amilyen hamar megártott, olyan hamar múlték el!" /Ny., Iván Mihály 81 é./ Filkeházán a kilenc szem parázs vízbe dobása előtt és utána keresztet rajzoltak a levegőbe, miközben így fohászkodtak: "Atyának, Fiúnak, Szentlélek nevében." Mikóházán hangosan számolták a parazsat, mialatt a vízbe dobálták: "nem egy, nem kettő, nem három... nem nyolc, nem kilenc." /Hencel Pál 78 é./ Kishutában a három parázs közül egyet az emberre, egyet az asszonyra és egyet az egész világra tesznek. Ha a parazsak leszálltak a vízbe, biztos, hogy szemmel verték az állatot. Ilyenkor a szenesvízzel megdörzsölték a borjú homlokát, és a pendely belső oldalával törölték le. Volt olyan, aki meg is itatta a beteg borjút a szenesviz egy részével. A maradékot mindig az ajtó sarokvasára öntötték. Fűzérkajátán tisztesfüvet, kilencféle rongyot, kilenc fáról tört ágat parázsra raktak, és a szenesvízzel történő lemosás után megfüstölték a kisborjút.

A szemről esés ritkán a nagyobb állatoknál /ló, tehén/ is előfordult. Ilyenkor a gazda "szembe pisilte a tehenet" vagy a markába vizelt és kereszt alakban meglocsolta az állat homlokát, majd a gatyájával szőrrel szemben letörölte. "A fiam vitte a kútra a lovat itatni, oszt a Palágyi bácsinak hibás szeme volt. Megnézte a lovamat és az beteg lett. Azt hallottam a régiektől, hogy ha embertől ártott meg a jószágoknak, hamar vesse le a gazda a lébravalóját /gatyá/, oszt háromszor tűrülje meg vele a lovat visszajárul. Ha asszonytul, akkor a háziaszony az alsó ingjével tűrülje le a jószágot. Kénytelen voltam én is ezt megcselekedni, a ló nem pusztult el." /P., Baosó Mihály 78 éves./ Fűzérkajátán szemmelverés esetén a pásztor kutyafejet /elpusztult kutya megszárított koponyája/ főzött és a főzettel végigmosta a beteg állatot, amittől jobban lett.

A szemmelverés fenti gyógymódjain kívül hozzáértő idős asszonyok a tehén szeméről is leolvasták a hályogot, illetve

kiolvasták a tehénből a pondrót. A pondróolvasás a következőképpen történt Alsóregmecen: "Az asszony három reggel és három este senkire se nézve elmegy egy bodzafa alá. Jó reggelt vagy jó estét bodza koma! - mondja és leül a bokor alá. Három ágot lehajlit, közben ezeket mondja - Kedves bodza komám, azért jöttem, hogy a szomszédasszony tehenében pondró van, addig innen el nem megyek, még te azt ki nem vesztet. Ezután visszafelé számol 99-től, miközben egy-egy csipetnyi port szór széjjel. A fentiek háromszori elismétlése után kivész a pondró az állatból.¹²⁸

Az elpusztult állatokat régebben megnyúzták és a falutól távolabb, egy kijelölt határrészen elásták. A bőrt a bőrös zsidók vásárolták fel. Ujabban minden falu határában található vasajtóval zárható döglőt.

IV. Haszonvétel

Az üszőt vagy üszőtínót /jalouka - H., Fh., Vh., M., Sz./ 2-2,5 éves korban lehet a bikához /bulak - Nh., H., Fh., Vh., M., Sz./ engedni, ekkor érett meg arra, hogy borja legyen. Az üsző és a tehen /krava - Nh., H., Fh., Vh., M., Sz./ nyugtalan, ugrál, bőg és nem legel, amikor folyathatna. Ha a gazda azt akarta, hogy bornyas vagy vemhes legyen a tehene, elhajtotta a bikához folyattatni. Minden közbirtokosságnak volt egy bikája, de a nagyobb falvakban kettőt, hármat is tartottak. A bikák beszerzése a közbirtokosság feladata volt. Filkeházáról a Hernád-völgybe, Göncre és Zaujtára jártak bikát vásárolni. Ottani bikatenyésztő gazdáktól vették a másfél, két éves állatot a járási főszolgabíró előzetes engedélye alapján. Ha az új bika vásárlásához nem volt elegendő pénze a közbirtokosságnak, akkor az árát a gazdák adták össze a tehenenként kivetett bika-pótlás címén.¹²⁹ A bikákat a pásztorházak végében álló bikaóli-ban vagy bikaistálló-ban helyezték el. Ezek építésmódja és berendezése megegyezett a falubeli ólakéval. Ha két bikát tartottak, un. strajfá-val választották el egymástól. A bikát rendszerint a csordás gondozta, takarmányozta. A téli időszakban más dolga nem is volt, a bikagondozásért fogadták egész évre. Ritkán egyes gazdákhoz is kiadták a bikát téli takarmányozásra.¹³⁰ A bika szálastakarmánya a közös rétekről került ki, amit általában Bikarétnek vagy Falurétnek neveznek. A gazdák közmunkában kaszálták és gyűjtötték össze a szénát. Tehenenként kellett kiállni, és a lófogatós gazdák hordták be a takarmányt a pásztorház mellett álló falusi sopba vagy bika-sopba /Fh./, de a bikaóli padlásán is tárolták. A bika abrak-takarmányát az állattartó gazdáktól szedték össze, de a fűbértől is vásárolták. A gazdák évente 10-15 kg. árpát vagy zabot, 1-2 liter korpát és egy pohár sót adtak be tehenenként. Aki nem adta meg a kivetett mennyiséget, azt a közbirtokosság egy évre eltiltotta az apállat használatától. A beszédést a köz-séggazda vagy bikagazda végezte el ősszel, és ő adta ki a napi takarmányt is a csordásnak. Pálházán, Kovácsvágáson és Filkeházán a bikaistállóban volt egy abrakos láda, amit általában zárva tartottak, és a vezetőség tagjai felváltva mentek abrakolni. A második világháború után az állam rendszeres pénzbeli támogatást biztosított, amiből a közbirtokosság megvehette a bika abrak-takarmányát.

Az 1930-as évekig a bika is kijárt a tehenekkel a legelőre, és a folytatás itt ott történt. Hazafelé a pásztor ezt bejelentette a gazdának, amiért egy pohár pálinkát és néhány fillér dohányra valót kapott. Amióta a bikák nem járnak a legelőre, a folytatás a bikaistálló mellett az udvaron történt. Ahol több bika volt, ott a gazdák választhattak fajta és szín alapján, hogy melyikkel vemhesítsék a tehenüket. A tehenet mindig a férfiak vezették, a bikaistálló udvarán oszlopok közé állították, és a gazda addig tartotta, amíg a csordás rávezette a bikát. A folytatás után csak néhány fillér borravalót vagy cullagot /M./ kapott a pásztor, de a sikeres ellés után 10 forintot is adnak. Az 1960-as évek végétől a falvak, illetve a termelősövetkezetek nem tartanak bikákat. Jelenleg Nyiriben van egy inszeminátor, aki az egész Hegyközben elvégzi a mesterséges megtermékenyítést. Tréfásan bikásnak /Fk., Fh.,/ vagy bulaknak /Nh./ nevezik. Minden faluban akad egy gazda, aki az istállóját csekély térítés ellenében átengedi a mesterséges megtermékenyítésre. Filkeházán csak akkor áll meg a motorkerékpáron közlekedő inszeminátor, ha a kijelölt ház kerítésén kívül látható a megtermékenyítést jelző egyezményes jel, egy deszkadarab.

A folytatás után a kalendáriumba vagy a falinaptárra jegezték fel, hogy mikor kell a tehennek megelleni. Ahol tehenet igaztak, ott a bornyas tehenet végig befogták, de az utolsó hónapokban nem húztak vele nehéz terhet, nehogy elvetéljen. Közvetlenül az ellés előtt a tehén farktöve beesik, a tőgye megduzzad, nyugtalanul viselkedik: "megeresztötte a tőgyit, a megyit, a farka csikja beesött." /Pf., Autkai István 75 é./.

Az ellésre mindig hazahajtották a tehenet az istállóba, amit kitakarítottak és tiszta szalmát tettek a jóság alá. Ellésnél az egész család készen állott, de idegen segítséget csak komplikáció esetén hívtak, hiszen a könnyebb elléshez minden gazda értett. A születendő kisborjú nemét különböző jelekből igyekeztek előre megjósolni. A gazdák karácsony első napjának reggelén, illetve újévkor megfigyelték, hogy férfi vagy nő érkezik-e először a házba, mert attól függően bika-, illetve úszőborjút ellik majd a tehene. Amikor a bikához vezették a tehenet, ugyancsak figyelték, hogy férfival vagy nővel találkoznak-e először, mert olyan nemű lesz a borjú. Ha a kiszámított időnél hamarabb ellik a tehén, úszőborjú, ha ké-

sőbb, bikaborjú lesz. Ha az ellés megindulása előtt a tisztulás fehér színű, illetve elléskor vékony lábak jelennek meg, akkor üszőborjú születik, ha a tisztulás sárga vagy vastag lábak jönnek, bikaborjút ellik a tehén. Az ellés napján különös gonddal vigyáztak, nehogy kölcsön adjanak valamit a háztól, mert azzal elviszik a hasznót.

"Ha a tehen kezdett má hajingálózni a lábával, akkor már ott vót az ember. Segítséget hívtunk, ha nehezen gyűtt a bornyú. Megnéztük az orrát, hogy egyenest gyűn-é, meg a két első lábát. És ha egyenest gyűtt, akkor megfogtuk a két első lábát, egy megfogja a megvit, húzza kétféle, a fejét meg úgy egy csöppet lefele nyomi, hogy a két lába közé essön be a feje, akkor a bornyú jobban csúszik kifele. Amikor osztán a bornyúnak a feje kiugrik, akkor már szaporán gyűn utánna, csak a hátulso comb gyűn megint nehezebben. Az ember egy kicsit meghúzza, amikor ad a jószág erőt, oszt kipottyan belüle a bornyú." /Ny., Iván Mihály 81 é./ Ellés közben a leggyakoribb probléma, hogy a fej mellett csak egy láb jön, vagy farral jön a borjú. Ilyenkor visszatolják, kiveszik mindkét lábát, illetve megfordítják, hogy fejfelé jöjjön. Az ellés közbeni segítségért a gazdák soha nem kértek egymástól fizetséget, esetleg megittak egy-két pohár pálinkát.

Ellés után a kisbornyút vagy bocit /celiőka - Nh., Fh., celle Sz./ rögtön az anyja mellé teszik, hogy lenyalja, ha pedig már lábra tud állni, külön kötik, nehogy megfeküdjön a tehén. Az ellést követően néhány óra múlva az asszonyok különféle gyógynövényekből teát készítettek. Tisztesfüvet, igézőfüvet, piccafarkat, cintoriát, szarkalábat, vadlóhere fejét, gabonamagvakat, diót főztek meg, és az először kifejt sárgás tejjel összekeverve megittatták a tehenel. A tevékenység célja a termékenység és a tejhaszon biztosítása, de védekezésül szolgált a boszorkányok rontása ellen is.¹³¹ Az ellés után 3-4 napig nagyon sárga és sűrű a tej, ezt frecstejnek, frecostejnek, illetve früostejnek nevezik. Az első napi tejet a bornyúval itatják meg, mert jó hashajtónak tartják, esetleg a disznóknak adják. Néhány napig a tűzhelyre rakott frecstejből túrószerű ételt készítenek, aminek nagyon változatos az elnevezése: kurászka /Pf./, gurászka /F., Fka./, kurászta /Fh./, kurasztra /F., Fh., M./, kureszla /Fh./, kureszka /V., Fre./,

ku'la'sztra /Kh., Nh., Vh., H., F./, de ezt is hívják freccstej-nek /Fr., V., Fre., Ny., Fk./.¹³² Ha bikaborjút ellett a tehen, Filkeházán és Füzéren a freccstej elfogyasztása után az anya vizet locsolt a fiúgyerekek arcára, hogy ugrósabb legyen a bika, miközben ezt mondta: "Skakaj bičku na celičku!" /Ugrálj bikácska az úszőcskére! /Fh., Vengláracsik Jánosné 78 é./ "Skakaj bulak na jalouku!" /Ugrálj bika a tinőcskára! /Fr., Brunácski Józsefné 83 é./¹³³

A kisborjút akkor szoptatják először, amikor megszárad és fel bir állni. Előtte 3-4 órával szénát, lóherét adnak a tehennek, és langyos vízzel megítatják. A szoptatáshoz az anyjához vezetik a borjút, és ha nem kezd el magától szopni, az anyja alá szorítják, a szájába fejnek. A gazdák egy része nem engedi szopni a borjút, mert "az leveri az anyját, legyötri a tehenet." Ezért inkább kifejt tejjel itatják. A szoptatás hívei szerint "jobban fejlődik a bornyú a csecsnél." Ujabban a szerződéses borjúkat inkább szoptatják, így három hónap alatt már szinte tinó lesz belőle. Naponta háromszor adnak tejet a borjúnak, az első napokban egy-egy litert minden alkalommal, majd három literre növelik. Hat-nyolc hetes korában választják el fokozatosan csökkentve a tej mennyiségét. Ha valaki jó erős borjút akar, nem nyolc hetes korában választja el, hanem három hónapig is szoptatja vagy itatja tejjel.

"Ugy kezdtük a bornyút az ételhez szoktatni, hogy egy kis kenyeret beapritottunk a szakajtóba, megsóztuk egy kicsikét, rá egy marok árpadarát. Ha ezt nem akarta megenni, akkor ráöntöttünk tejet. Sokáig nem akarta, de aztán ráhozta az éhség, akkor oszt kezdte nyalogatni. Még cicilt a bornyú, de a puha sarnyú vagy széna már előtte állt. A széna nem elégítette volna ki, mert a csec után nagyon lefogyott volna. Muszáj volt egy kis darával meg kenyérkével etetni." /M., Hencel Pál 78 éves./ A tejről való leszoktatás úgy is történhet, hogy a tejhez fokozatosan minél több langyos vizet kevernek, illetve a tej mennyiségét csökkentik. Ezzel egyidőben szénát is tesznek a borjú elé. Ha az elválasztás nyárra esik, és a borjút az anyjával kiengedik a legelőre, akkor szegekkal kivert bőr-darabot, un. kantárt /M., Kh./, lenyúzott sündisznóbőrt /Fh./, tűskés disznót /Pf./, tővisködisznót /Ny./, szűrés drótot kötnek az orrára a szopás megakadályozására.

A tehenet ellés után 2-3 héttel engedik ki ismét a legelőre. Az igazított tehenet csak hat hét múlva fogják be ismét.

A borjúnak a legtöbb helyen már az ellés után nevet adnak a gyerekek, vagy csak néhány nap múlva, amikor már megismerik bizonyos tulajdonságait /fürgesség, pajkosság stb./. Addig csak boci, bocikám a neve. Az elléskor azoknak adnak rögtön nevet, amelyeknek a színe vagy valamilyen külső jele ezt indokolja, vagy ha a család egy korábbi kedves állat nevét akarja továbbra is fenntartani. Egyre többen adnak női és férfi keresztnévket a borjúnak.¹³⁴ Női nevet az úszók kapnak: Rózi, Manci, Iboly, Bözi, Viol, Zsuzsika, Zsuzsi, Kati, Fáni, Lili, Juci, Sári, Gyöngyi, Rézi, Zsófi, Liza. A bikaborjúnak a leggyakrabban az alábbi férfineveket adják: Sándor, Sanyi, Kálmán, Gyuri, Matyi, Samu. Tulajdonság alapján nyert és különleges nevek: Kedves, Cifra, Árva, Szekfü, Piros, Tarka, Betyár, Fickó, Bojti, Bojtár, Gebecs, Cinda, Fátyol, Citrom, Kontesz, Mandul, Csömör, Linka, Boglár, Csengő, Virág, Bimbó, Huszár, Nyalka, Mályva, Szürnyő, Tündér, Gyöngyös, Hajnal, Himes. Az anyja nevét soha nem adják a borjúnak, és ha állatot vásárolnak, az új helyen is ugyanúgy nevezik.

A kisborjút az egész család, különösen a gyerekek szerették, jobban gondját viselték, mint a felnőtt állatoknak. A neve mellett a születése után bocinak hívják, s egy fél évig borryú /úszőbornyú és bikabornyú/, azután tinó. Kezdetben, ha a kisborjút magukhoz akarják hívni, akkor egy darab kenyeret megszóznak, a szájához teszik, ezzel csalogatják, miközben azt mondják: boci!; na-na-na; na-boci-na-na-na; na-bocikám-na-na-na; bocikám-ná-ná-ná. Ha el akarják zavarni, ráütnek egy veszővel és durvább hangon rászólnak: boci-nee; nee; ne-boci-nee!

A felesleges vagy tenyészcélokra alkalmatlan bikaborjúkat fél- vagy egyéves korban kiherélték, kivágták, de régebben még csacsónál is herélték. A második világháború óta az állatorvos herél, de korábban ősszel és tavasszal vándor herélők járták a hegyközi falvakat. Köztük leghíresebb a vitányi Matica volt. A borjúkat álló helyzetben, hátulról herélték az istállóban vagy a szabadban. Ilyenkor az állat alá mindig tiszta szalmát tettek. "Kivette a tökit, hátrahúzta, fölfordította és késsel vagy borotvával fölvágta." A heréket kézzel kinyomta, a húrját egy botocskára csavarta és addig húzta, amíg el

nem szakadt. Régen a sebet nem kenték be semmivel, csak beleköttek. Pusztafaluban langyos vízzel, Hosszúúszon sós vízzel mosták le a sebet, ez elállítja a vérzést. A vándor herélőnek rendszerint pénzben fizettek, a falubelinek pedig italt vagy szalonnát adtak. Egy faluban egyszerre több bikát is kivágtak, s a heréket összegyűjtve elfogyasztották. A heréről lehúzták a bőrt, megabárolták, apróra vágták és tojással, hagymával megsütötték. A kiherélt borjút néhány napig jobban takarmányozták, és csak két hét múlva engedik ki a legelőre. A herélt bikaborjút tinónak nevezik, ha járomba fogják, ökr /vol - Nh., H., Fh., Vh., M., Sz./. A kiherélt állatok megtartják korábbi nevüket.

2. Eladás, vásárolás

A borjúkat vagy felnevelték, vagy ha nem volt mivel takarmányozni, még kiskorában eladták. A két világháború között hetenként jártak a meszárosok, a csengőzők, illetve bornyúvásárlók. Sátoraljaújhelyből, Hidasnémetiből, régebben még Kásásról is jöttek nagy csengős szekerekkel. Bekiáltottak az udvarra: "Van bornyú eladó?" A 8-10 hetes borjúkat vásárolták, és összekötve tizet is felraktak egy szekérre.

Tinót csak a módosabbak hizlaltak eladásra, de ez is az 1950-es évek óta jelentősebb, mert az Állatforgalmi Vállalat kedvezményeket ad a gazdáknak. A borjú elválasztása után a vállalat megbizottja megnézte, hogy megfelelő-e, Megkötötték a szerződést, amiben meghatározták, hogy hány év alatt milyen súlyúra kell meghizlalni az állatot. A gazda hatósági áron kapott egy-két mázsa árpa- vagy kukoricadarát és előleget. Jelenleg a termelőszövetkezeteken keresztül értékesítik a háztájiban hizlalt marhákat.

Akik nem adták el a tinókat, saját gazdaságukban igavonóként hasznosították. Nagyon elterjedt értékesítési forma volt a Hegyközben, hogy az őszi munkák befejezése után feljavították a nagyökröket vagy nehézökröket és eladták a szerencsi cukorgyárnak, hogy télen ne kelljen takarmányozni.¹³⁵

"Abbul csinált pénzt a hegyközi ember, amiből tudott. Fia-talt nevelt, és amikor már annyira cseperedett, hogy jövőre be tudta fogni, akkor eladta az igavonó ökröt." /P., Bacsó Mihály 78 é./ "Vót olyan gazda is, akinek nem is kellett sok marha, mégis volt neki négy ökre, meg két növendék, mán hogy eladja. Mer a szerencsi cukorgyár mindég vitte a marhát az

én emlékezetembe. Októberbe, novemberbe vitték el, mikor a cukorszelet már kész volt. A növendéket meg beállították úgy, hogy tavaszra már fogni lehetett." /M., Hencel Pál 78 éves/. A szerencsi cukorgyárnak Hutka András volt a megbízottja Pálházán. Minden faluban ismerte az ökörtartó gazdákat, akiket a cukorgyár emberei is megkerestek. A 3-5 éves ökröket megvásárolták és a pirostarkát keresték. A minőséget és a fajtatisztaságot nézték. Amelyik ökörrek fekete volt az orra, azt nem tartották fajtisztának. Őszre a gazda meghizlalta a jószágot, Hutka András szemre vette meg, és egy hajósár lábón hajtotta le Szerencsre. Ott a cukorgyártás melléktermékével, a répaszelettel vagy melasszal hizlalták tovább, majd külföldön értékesítették. Egy pusztafalusi gazda 1200 pengőt kapott két ökréért a cukorgyártól. A pénz feléért két tinót vásárolt, a többiért földet vett, illetve az adóba fizette.

A teheneket, ökröket vásáron is értékesítették, vagy ritkábban láztól adták el. A Hegyközből Sátoraljaujhelybe, Gönc-re, Sárospatakra, az első világháború előtt pedig még Kassára, Ungvárra, Királyhelmecekre, Nagymihályba, Gálazécsre is elmentek. 30-40 éve Pálházán is rendszeresen tartanak állatvásárt. A kisborjúkat deszkás szekérben vitték, /31.kép/ a teheneket, tinókat és ökröket lábón hajtották. Vásárolni távolabbi helyekre is elmentek, mint eladni. A gazda és a felesége rendszerint együtt ment a vásárra, különösen, ha tehenet akartak venni. Amikor eladni vitték a tehenet, a gazda kötéllel vezette, /32.kép/ az asszony pedig hátulról hajtotta. Mikóházáról még a vásár előtti nap elindultak Sárospatakra. Éjszaka Végardón aludtak egy ismerősnél, így korán reggel már a vásáron voltak. A sikeres eladás érdekében különböző babonás eljárásokat végeztek indulás előtt. Általános volt, hogy mielőtt az udvarból kihajtották a marhát, a háziasszony egy marék forgácsot, szemetet, földet vagy búzát dobott utána, hogy jobban elkeljen, és "úgy hányják a vevők a pénzt, mint a forgácsot." Ritkábban az is előfordult, hogy még az istállóban szentelt vízzel meglocsolták a marhát. Ha induláskor az udvarra ganajolt a tehén, azt tartották, hogy nem fog elkelni. Szerencsétlen előjelnek számított, ha vásárra menet olyan emberrel találkozott, aki semmit nem vitt magával. Amikor borjút hajtottak a vásárra, a szarvai közül kinyírtak egy kis szőrt, hogy az anyja ne sajnálja. Jobban el tudják adni a te-

henet, ha rózsafa vesszővel hajtják.

Az ökröket párosával adták el és vásárolták, s ha mindkettő azonos színű volt, többet fizettek érte. Az ökör vásárlásánál elsősorban a termetet nézték és a lábakat, de fontos az egyenes testtartás, széles far, széles szűgy. Megtapogatták a nyakosontot, megvizsgálták a csontozatot. Azzal nem sokat törődtek, hogy az ökör sovány-e, a megfelelő csontozat volt a lényeg. "Az ökörnél fontos, hogy jó húzó legyen. Legfontosabb volt a nyakát megnézni. Ha jó húzós nyaka volt, a járom feltörte és kerges volt a nyaka, ez már bizonyította, hogy jó jármos ökör. Az erőset hívták valódi straps ökörnek." /M., Hencel Pál 78 é./ A vásáron megjártatták az ökröt, hogy nincs-e lábhibája. A vastag lábú, egyenes járású a jó. Hibás lábú az, amelyik csukol a lábaival, osámpás, sánta, oldalt rakja a lábait /kaszás/, összeveri a lábát. Testalkat szempontjából hibás a görbe hátú, hajlott hátú, osapott farú vagy kanfarú. Ökör vásárlásánál nagyon megnézték, hogy nincs-e guga a torlán, mert azt nem lehet jármolni. A dűfös marhát a vásár idejére pálinkával berúgatták, vagy vascsavart, un. srófot tettek a szarva végére. Sokat adtak a szarvállásra, különösen a magyar ökörnél. Ha a két ökör szarva egyformán szépen állott, ezért 50-100 pengővel többet is megadtak. "A magyar ökör szarva szép villás, fehér, mint a hattyú, a svájceré is széjjel áll és egy kicsit legörbül." /M., Hencel Pál 78 é./ Amelyik ökörnek lefelé állt a szarva, azt kaja vagy csaja szarvúnak hívták. A szarvállás fontosságát igazolja az is, hogy a Hegyközben is értettek a szarvalakításhoz. Leggyakrabban frissen sült meleg cipót, néha megfőzött marharépát húztak forrón a szarvra. Néhány percig rajta hagyták, majd a megpuhult szarvat tetszés szerint alakíthatták.¹³⁶ A szarvat azért formálták, hogy a marha szebb legyen, pászoljon a két ökör szarva. Az ökör korát is nézték, öt éven felülit már nem vettek. A kort a fogakról állapították meg. Fíntal korban csak négy, majd hat foga van a szarvasmarhának. Három éves korára teljes a fogsora, ilyenkor nagyok a fogak és feketék. Négy éves korára fehéredik, öt éves korban pedig olyan fehér, mint az emberé.

A tehén vásárlásánál az a fő szempont, hogy mennyi tejet ad és ha borjas, többet fizetnek érte. "Vót ulyan, akinek

friss fejős kellött, a másik meg tudta nélkülözni a tejet, inkább bornyút akart, már az bornyas tehenet nézött. Ha még nem látszott, hogy bornyas, megtapogatták a hasa alatt. Négy hónap után érezni lehetett benne a bornyút." /Pf., Hutkai István 75 é./.

A tehen tejelőképességét a tögy nagyságából nem lehet megítélni, mert vásár előtt rendszerint két napig nem fejk, hogy tele legyen. Ezért a vásárcn úgy állapították meg, hogy a hasa alatt megtapogatták a tejlyukat vagy tejkutat és a tejereket. Először a tejlyukat tapogatják meg, s ha jól belemegy az ujja, sok tejet ad a tehen. A tejkúttól két ér húzódik a tögyig, ezután ezeket tapogatják meg. Az egyik a tejes ér, a másik a hasznos ér. Ha a tejes ér végén van nagyobb lyuk, több tejet ad a tehen. Ha a másik végén nagyobb a lyuk, akkor kevesebb a tej, de sűrűbb, zsírosabb, nagyobb a haszna. Volt olyan gazda, aki nem bizott a tejerekben, inkább a tehen bőrt nézte. Megtapogatta a bordákon a bőrt, s ha vékony, jó tejelő a tehen, ha vastag, azt nem vette meg. A tej sűrűségének a megállapításához az asszonyok értettek. A tenyerükre fejtek egy keveset, és ha kékös színű a tej, ritka, ha fehér, akkor sűrűbb, zsírosabb. A tehen tögyét is megfogdosták, hogy nem csiklandós-e, meg lehet-e majd fejni. A rúgós tehenbe a vásár előtt fél liter pálinkát is beöntöttek, így nem rúgott, ha a tögyéhez nyúltak. Rendszerint a tehenet is megjáratták, nézték az állását és a járását. A kifejlett, szép állású, rövid lábú tehen értékesebb volt, mint a cingár, még ha kevesebb tejet is adott. Tejelőnek inkább a pirostarkát és a sárgatarkát vették. A murcos /hamuszínú/ tehenet nem szerették, mert nagyon rúgós fajta. Legtöbbsen előhasú bornyas úszót igyekeztek venni. A 8-10 éves tehenet már nehezen vásárolták meg, az ilyen csak mészárosoknak adhatták el.

Vásárlásnál az eladó és a vevő sokat alkudozott. Az eladó többet kért, a vevő kevesebbet ígért. Alkudozás közben csapkodtak egymás kezébe: "No, adja ide a kezét, én adok ennyit!" A másik azt mondta: "No, adja ide a kezét, engedek ennyit!" Minden vásárban volt faktor, aki bizonyos pénzüsszeget fölverte a tehen árát, ráigért, ezáltal a vevőt az eladó kínálta áron beugrasztotta a vásárba. Ökörnél 20, tehenénél 5-10 pengő faktorpénzt fizettek. Az eladott szarvasmarhával együtt a kötelet is odaadták. Ezért vásárra induláskor

még azokra az ökrökre is kötelet raktak, amelyeket láncsal szoktak vezetni, mert a kötél sokkal olcsóbb, mint a lánc. Ha akadt a háznál valamilyen hitványabb kötél, akkor azzal vezették a jószágot a vásárra. A sikeres vásár után áldomást ittak. Az áldomást először az eladó fizeti, mert ő kapott pénzt, de végül a vevő is fizet, mert úgy tartják, hogy "azt mondta Szent Tamás, közös az áldomás."

3. Igázás

Az ökrök és a tehenek igázásában nincsenek különösebb eltérések. A tehen jármozása csökkenteti a tejhozamot, "a száraz fa elviszi a tejet" - mondják.

A saját nevelésű vagy vásárolt tinókat 2-3 éves korukban törték be.¹³⁷ A járomhoz szoktatás ideje attól függött, hogy mikor volt szükség az új igavonóra. Míg az ökröket ősszel eladták, a fiatal tinókat az őszi vagy a téli hónapokban törték be trágyahordás idején. Két tinót egyszerre törték be úgy, hogy eléjük két ökröt vagy tehenet fogtak, s mindkét pár jószágot vezette valaki. Egy tinót jó jármos tehen vagy ökör mellett szoktattak a járomhoz. A szarvasmarha a terhet járommal /jarmc - F., Nh., H., Fh., M./ húzza. A hegyközi jármok megegyeznek az országosan elterjedt formákkal. Az egyesjárom használata nagyon ritka, csak a legszegényebb rétegeknél fordul elő alkalmi munkáknál. Járomkészítéssel a Hegyköz északi falvaiban /Pf., F., Fk., Fka./ foglalkoztak a faragáshoz értő parasztemberek, Vágáshutából azonban Erecgkútra is elmentek a szépen díszített járomért. A járom felső része a járomfej /višni bok - Kh., Nh.; jarmova chlava - H., Fh., Vh., Kh., M./. Erre a célra legalkalmasabb a juhar-, jávor- vagy nyirfa, mert szívós és szálkassága miatt nehezen törik el. A járom többi része: aldeszka vagy aljšdeszka /spodna deska - F., M., Nh.; spodek - H.; spodok - Fh.; spodna - Vh.; podhardina - Ar./, két báldeszka /jarmova deska - Kh.; bel deska - F.; Hollóházán a bal oldali chleva deska, a jobb oldali prava deska/. Ezeket a hegyközi parasztemberek rendszerint maguk faragták ki fűzfából, akácfaiból, ritkábban tölgy- vagy bükkfából. A járomkészítők fűrészszel vágták le a megfelelő hosszúságú fát, baltával elhasaggták és kisebb méretű faragóval vagy szekercével kifaragták. Egyenős kétnyelvű késsel "pucolták le", a nyakrészt, az un. tolót vagy tolást pedig görbe késsel alakították ki. A toló fölötti részt cifrázták. Pusztafaluban

véssett rózsákkal, rozmaringgal díszítették. A hegyköziek úgy rendelték a járomfejet, hogy két vagy három járomfejhez való fát vittek, s ezért kaptak egy kész járomfejet. Pénzért is készítették: az első világháború előtt 2 koronáért, a két világháború között 4-5 pengőért, az 1950-es években pedig 30-60 forintért adnak egy járomfejet. A járomfejek különböző méretűek, elsősorban az úthoz és az állatokhoz igazították. A járomfej hossza rendszerint 140-150 cm, az aldeszka és a járomfej közötti távolság 50 cm körül van. A gazda a régi járom mérete alapján rendelte az újat. Ha nem volt pontos méretű a járom, a kitaposott mezeti utakon rángatták egymást az ökrök. Egy járom 10 évig is bírja a használatot. Leggyakrabban a vonószögnél kopik el és törik ketté a járomfej. A járomkészítő mesterek a Bodrogháza, a Hegyalja, de még az Alföldre is vittek járomfejet vagy kész járomot, amikor tűzifát vagy építkezéshez való fát vittek eladni. Egy kész járomot 100-120 forintért adtak, de terményre vagy dohányra is cserélték. A járomot két oldalt lezáró járomszöveget /zatička - Kh., Nh., Vh., H., F.; zaniska - Ph.; zavesi - M./ még az 1950-es, 60-es években is maguk a gazdák faragták erős, hajlékony fából. Erre a célra a kőkeny-, galagonya-, vörösgyűrű-, bírsalma-, illetve tölgyfa a legalkalmasabb. A bot egyik végén bunkót, fecskét hagytak, hogy a járomszög le ne osússzon. Hogy tartósabb legyen, parázs fölött megsütötték, megpergelték, sőt még mészbe is rakták. Az ökrjármokrál már az első világháború körüli években megjelent a vas járcmszög. Ezt kovácsok készítették, a tetején karika van, ahová beköthetik a kötél vagy a lánc végét. A járomot a vonószög, tolószög vagy derékszög /Ny./, illetve ovoren /F., Nh., Kh., H., Ph., Vh., M./ segítségével rögzítik a szekérrúdhoz, rúdhöz /druk - F., H., Nh., Ph., Sz./. A XIX. század végén még használták a galagonyafából vagy fiatal tölgyfából faragott vonószöveget, de ezt korábban kezdték vasból készíteni, mint a járomszöveget. A gazdák egy része azonban jobban szerette a fa vonószöveget, mert a vasszög "erősen kötötte a járomfejnek a lyukját," könnyen kettétört. Használaton kívül a járomot leggyakrabban az istálló falán az eresz alatt két horogra akasztva tartották, vagy a csűrten, fészerben, esetleg a padláson helyezték el.

A tinók betörése, szekérhez szoktatása a férfiak dolga volt, "az asszonyok ezzel nem bírtak." A járomfejen a tolót

zsirral vékonyan bekenték, nehogy feltörje a nyakat. A tanulatlan tinókat először üres szekérbe vagy szánkába /sanki - Nh./ fogták, csak fokozatosan raktak rá terhet. A jármot óvatosan tették a nyakukba, s eléjük ökröket vagy teheneket kapcsoltak. A két tinót még az istállóban összepásztították. Jobb oldalra az erősebb, magasabb tinót fogták, mert szántáskor az megy a barázdában. Induláskor a családtagok megtölték a szekeret, a férfiak pedig az ökröket, illetve a tinókat vezették. Ha valamelyik tinó oldalra akart menni, kötéllel orrbacsapták. Ha a tinók kétfelé jártak, kikötötték a fejüket a vonószöghöz. A tanulatlan tinókkal a dűlőutakon jártak, de ha nagyon vadak voltak, a szántásokra hajtotta, ott elfáradtak és csendesebben mentek. A tinókat legjobb szánkóba fogva télen betanítani, mert a szekér zörög és attól megijedve nagyon gyorsan mennek. "Mikor először raktuk rá a jármot, fogtuk be a szekérbe, a kereket bekötöttük. Akkor osztán azok, mint az ördög megindultak, mert a szekér zörgött. Hazafele már úgy gyűtt, mint a bárány. Elmentünk vele a határba, meg vissza, úgy szoktattuk. Terhet eleinte csak keveset raktunk rá, aztán mindég többet. Mikor már rendesen tudott húzni, raktunk rá egy rendes szeker trágyát." /Fka., László Ferenc 79 é./ Egy tinót tehén vagy ökör mellett törtek be. A tehén azon az oldalon maradt, amelyiken addig is húzott. A járomhoz szoktatás az állatok természetétől függött. A makacs tinó elé tízszer, tizenötször is kellett ökröt fogni, amíg megszokták az igát. Ha közben a járom feltörte a tinók nyakát, nyúlbürt, ködmöndarabot kötöttek a tolóra.

Az ökrök, illetve tehenek befogásánál először mindig a vadabb állat nyakába teszik a jármot a szekérrúddal, mert ez magától nem akar betürtetni. Ha egyformán kezesek, akkor a jobboldalit fogják be először. Kihúzzák a járomszöveget, rúddal együtt felemelik a jármot, és felrakásnál a türr-be vagy türr-be-no, levétel közben pedig a türr-ki szóval biztatják az ökröket. Amíg be nem tanul a jószág, mindig vezeti a gazda vagy a gazdasszony láncon, illetve kötélén a baloldali állatot. Ezért is hívják a baloldali ökröt kezesnek, a jobboldali pedig rudas vagy barázdás. A marhát igazó gazdák között gyakori oldalmegjelölés a rudastól /jobb oldal/, illetve kezestől /bal oldal/. A vonómarhát balra a prukk vagy prukk-ide /F., Pf., Nh., Ny., H., Fh., P., Fr., Kv., Vh., M., Sz./,

prokk /Fk., Fka./, jobbra a csaa, csaide-hóó /F., Ny., Fka., Fr./, csáá /Pf., Nh., H., Fh., P.; Kv., Vh.; M., Sz./ szavakkal irányítják. Ha balra akarnak kanyarodni, a rudasnak szólnak: prukk-ide Mancsi!, ha jobbra, akkor csáá-ide Kedves! - mondják a kezesnek. Az indítás a na, no vagy nee szócskával, a megállás a hóóó, a hátrálás pedig a hőők vagy hőők-te szavakkal történik úgy, hogy az állatok elé állnak, megfogják a szekérrúd végét és ostorral még az állatok orrára is ütnek. Ha azt akarják, hogy a marha oldalra mozduljon, rászólnak: farto-nee! Amikor behajtják az ólba, utána kiáltják: helyed-re-nee! Ha teherrel megrakott a szekér, rendszerint a már betanított állatot is vezetik bal oldalról. /32.kép/ Ha üres szekeret húznak, a hajtó a szekeren ül az ülésdeszkán vagy a szekérrúdon, onnan könnyen leugorhat, ha fordulni kell, vagy ki kell térni valami elől. A szarvasmarha vezetésére nagyon ritkán használnak gyeplőt, esetleg csak a vadabb jószág irányítására. Ilyenkor a vékony kötélből készült gyeplőt az állat homlokán a lánchoz rögzítették. Az igazított állatok gyorsítására szolgál az ostor /bato - Kh., Nh., Vh.; batoch - H., Fh., M., Sz./. Az ostornyelet leggyakrabban nyír-, gyertyán-, vagy kőkenyőfából készítették. Csak a töről hajtott egyenes szárút szerették, s a végén rövid osonkokat hagytak. A szekérhez rövid, a szántáshoz hosszabb, két méteres ostornyelet vágtak. Magát az ostort régen kenderből vagy hársfaháncsból fonták, újabban pedig üzletben vásárolt ostorszíjat hurkolnak az ostorhegyre. Az ostornyél végén rövid osonkokat hagynak, hogy az ostorszíj le ne csússzon. Egyes gazdák az ostorszíj végére még rövid raffia fonatot /sugár, telek - Nb./ is kötöttek, mert ezzel jól lehetett roppantani.

A szarvasmarhát szekerbe vagy szekérbe /voz - Nh., Vh., H., Fh., M., Sz./, illetve szánkába fogják és szántanak vele. A marhával vontatott szekeret és szánt ökrös szekér, tehenes szekér, illetve tehenes szánka kifejezéssel különböztetik meg a lovas szekértől és a lovas szánkától. A járom kétféle vonóeszközzel kapcsolódik a szekérhez, illetve szántáskor az ekéhez. A szekeret rúddal, ajarúddal /Ny./ vagy ajával /Pf., Fr./ húzza a tehén, az ekét pedig tézslával vagy szántótézslával. Míg a szekérrúd mindig a szekérhez van rögzítve, addig a tézslát egyéb célokra is hasznosíthatják. A tézsla és a szekérrúd bükk- vagy tölgyfából készül, rendszerint 2,5 méter hosszúságú. Részei: rúd, ajafej /F., Pf., Ny., Fka.;

kačka H./, tézslakarika vagy sikkantyú karika /Pf./. Az ajafejbe illesztik a jármot és a vonószöggel rögzítik. /34.kép/ Az ajarej készülhet fából és vasból. A fa ajafej vagy a rúddal egy fából faragott, vagy két vaspánttal, illetve vasszeggel van a rúdhoz erősítve. A vas ajafejet mindig vasszeggel rögzítik a rúdhoz.

A Hegyközben az ekét minden korban inkább ökörrel, mint lóval vontatták,¹³⁸ még a tehenet is erősebbnek tartják a lónál. A tinót csak akkor fogják ekébe, ha a szekeret már megszokta. Amikor kiérték a szántóföldre és meghúzták az első barázdát, annak a földjével bedörzsölték az ökör nyakát, mert akkor egész évben nem töri fel a járom.¹³⁹ Filkeházán az első tavaszi szántáskor tojással kenték meg a marhát, hogy olyan gömbölyűek és kövérek legyenek. Sik földön rendszerint csak az első barázdán vezetik körbe a tehenet, mert ha már megszokta a munkát, tovább maga is elmegy. Az erősen lejtős helyeken azonban az asszonyok vagy a gyerekek vezetik a jószágot. /35.kép/ A szántás a Hegyközben kizárólag férfimunka, a nők csak szükség esetén, elsősorban a Hutákban fogják meg az eke szarvát. Szántáskor drótból készült szájkosarat vagy drótkosarat /Ny./ kötnek madzaggal a marha fejére, hogy ne nyúlkáljon a fű után.

Az ökröket, teheneket rendszerint patkolták, mert a rossz, köves utakon hamar lekopik a körme.¹⁴⁰ A rendszeresen fuvarozók már előre megvasaltatták a marhát a kováccsal. Ha a gazda észrevette, hogy a jószág nehezen megy, megpatkoltatták. Nyáron a kovács sima vagy nyári patkót ütött fel a külső körömrészre. Csúszós, jeges úton téli patkót használtak a külső patán, a belső patarészre pedig nyári patkót ütöttek, ha nagyon puha volt a pata. A két világháború között már gyárilag öntött patkókat is használtak, de a kovácsok által készített patkón "finomabban tud taposni a jószág." "Az ökröt először elől vasaltuk meg, épp úgy, mint a lovat. Egszerre többen is hoztak vasalni, ezért mindig segített valaki a gazdának. A segítőtárs megfogta a szarvát, a gazda megtartotta a lábát. Bakra csak akkor tettük a lábát, ha finomabban akartuk lereszelni a szögeket. Amelyik ökör nem akart állni, azzal gorombán bántunk el. Fogtunk egy kötelet, és a térgyénél felül elszorítottuk az eret. Elzsibbadt a láb, hát akkor magától is emelte fájdalmában. Egy ember oldalról tá-

masztotta, hogy el ne düljön, a másik a fejénél volt. Amikor meg lett vasalva, a kötelet levettük, oszt az ereket elmasz-szítottuk, hogy a vérkeringés fusson vissza." /P. Bacsó Mihály, 78 é./.

Az ökrivasalás valamivel kevesebbe került a gazdának, mint a lópatkolás. Általában a felét fizették. Az ökrökönél és a teheneknél a kovácsok nem alkalmaztak gyógypatkókat. Ha meggyúlt a pata, kibontották és a körömkés sarkával kicsapták, így kijött a gennyes töröttvér. Meleg terpentint öntöttek a patára, timsós csepüt, esetleg vattát raktak rá, és úgy ütötték fel ismét a patkót.

4. Trágya

A földművelés számára nagyon fontos a szarvasmarha trágyája, mert olyan tápanyagokat tartalmaz, amelyek földbe juttatása fokozza a terméshozamot. A hegyközi szántóföldek gyenge minősége miatt a trágyázás már a XVIII-XIX. században jelentős.¹⁴¹ Több falu 1826-os leírásában olvashatjuk: "Szántóföldjei általlján fogva Dombosak, határja Hegyes völgyes Kúvitses ritka - a trágyát nagyon meg Kívánnya melly nélkül majdan semmit sem teremne."¹⁴² Leginkább a kapások alá trágyáznak, ezek közül is elsősorban a krumpli kívánja a kövéritést, de a kukoricát is többnyire megtrágyázott földbe ültetik.

A trágyát ősze, télen és tavasszal hordták ki a szántóföldekre szekérrel, illetve szánkával. Trágyahordáskor az egész család segít rakni a szekeret, majd a gazda egy deszkalappal mindkét oldalon ledöngöli, végiglapuckolja a ganajt, nehogy útközben elhulljon. Ha télen hordták ki a trágyát, akkor a szántóföld végében szarvasba rakták, ősze és tavasszal pedig több apró csomóba, kopkába, kuklyába rakják le, /36.kép/ így könnyebb szétoszlatni, szétrázogatni. A Húták határának jelentős részét nem lehet szekérrel vagy szánal megközelíteni, ezért itt a trágyahordásnak is sajátos módja alakult ki. A trágyát az asszonyok és a lányok ponyvában, vagy kötéllel /ručník/ a hátukhoz szorított háti kosár-ban hordják fel a meredek domboldalakra.¹⁴³ Ezt a munkát tavasszal végzik csoportosan, kölcsönös visszasegítés alapján vagy napszámban.

A marhaganajt még napjainkig felhasználják a földes pad-

lójú lakóházak eresztgetésére is, amivel a döngölt föld porosodását és repedezését akadályozzák meg. A ganajt egy vödörben vízzel jól elmosták, majd a földre térdelve vagy guggolva csutakkal kenték szét. Pusztafaluban előfordult, hogy a marhaganajt un. sárgafölddel keverték eresztgetés előtt. Ezt a munkát minden faluban kizárólag a nők végezték a hétvégeken és az ünnepek előtti napokban.

5. Tej, tejfeldolgozás

A tehen legfontosabb haszna a tej /mleko - F., Nh., Vh., H.; mliko - Fh., M., Sz./. Régebben különösen nagy jelentősége volt a táplálkozásban, hiszen a tésztafélét vajjal főzték, túróval izesítették. Télen-nyáron háromszor fejik a tehenet, csak akkor kétszer, ha a pásztor délre nem hajt haza a legelőről. A fejés rendszerint az istállóban történik. Ez alól csak nyáron van kivétel, ha igázzák a tehenet. Ilyenkor ki sem fogják a szekérből, ott fejik meg. Ez női munka, de szükség esetén a férfiak is elvégzik, viszont a tejfeldolgozás kizárólag a nők feladata. Fejés előtt még a konyhában kitisztítják a fejőedényt, a zsojtárt /žochtár - Kh., Nh., Vh., H., F., M., Fh./. Az 1920-as évekig dongafából készült a kb. 5 literes zsojtár, amit vásárokon vettek a dongásoktól /37. kép/, azóta boltban vásárolt zománcozott fémzsojtárt használnak. Ebben meleg vizet visznek az istállóba, és ezzel mossák meg a tehen tőgyét. Egy viseltes vászondarabbal tisztára törlik, majd hozzálatnak a fejéshez. Mindig jobboldalról fejik a tehenet. Legtöbbször a négy lábú, házilag készített fejőszékre /stolek - Nh., Vh.; stolok - Fh.; stolčok - M./ ülnek, de akad, aki guggolva fej, miközben a zsojtárt a lába közé szorítja. /38. kép/ Két kézzel, általában egész marokkal fejnek. A jobb első és a bal hátsó cicit huzogatják keresztben, s miután ezzel végeztek, a többit fejik ki. Két ujjal akkor fejnek, ha nehezen jön a tej. Amelyik tehen nem adja le a tejet, megmasszírozzák a tőgyét.. A tejhozam a takarmányozástól függ, ezért télen gyakran adnak répát, darát, nyáron pedig zöld fűvet és lucernát a tehennek. A rúgós tehenet nyűgbe /P., M./, patinkba /Pf./ tették. Az egyik első lábát térdnél behajlították, ráhúzták az előre elkészített hurkot, majd egy fadarabot keresztben a térde és a hurok közé toltak. A rúgós tehenet a falhoz is szorították egy rúd-

dal, aminek az egyik végét a jászolhoz rögzítették, a másikat egy férfi tartotta vagy karóhoz kötötték. Füzérkajátán szokás volt, hogy a rúgós tehén poklával /méhlepény/ az ellés után háromszor megkerülik a tehenet, majd az első lábai alá ássák az istállóban, s ezután nem fog rúgni ellés közben.

A kifejt tejet bevitték a pitvarba vagy a konyhába, és vászondarabon keresztül vagy boltban vásárolt tejszűrőn öntötték át a tejescsuprokba /mlečnik - H.; mlišňák - M.; mlični harčok - Sz.; harček - Nh., Vh.; haróok - Fh./. Ezt csupornak vagy régebben köcsögnek is hívták. A hegyköziek elsősorban a gönci, pataki, hollóházi és füzérkomlói fazekasoktól vették a csuprot vásáron vagy a faluban. A fazekasok bizonyos időközönként megjelentek a falvakban, lerakodtak a templom előtt /Pf./, vagy a fedeles szekerekről árultak. A két világháború között még rendszerint terményért cserélték az edényeket. Kétszer vagy háromszor kellett megönteni az edényt búzával, esetleg rozsszal, attól függően, hogy a vásárló mennyit tudott alkudozni. Azokat a csuprokat szerették, amelyek belül fényes mázzal voltak bevonva, mert ezt könnyebb mosni, és "jobban feljön rajta a tejföl." Vásárláskor a csupor peremét fogták meg, jó mélyen benyúlva, hogy olyan vastagon legyen benne a tejföl. A tejjel töltött csuprokat a pincében vagy ahol ilyen nem volt, nyáron az elsőházban, télen a kamrában a karosláda egyik fiókjában, vagy újabban a konyhaszekrény aljában tárolják. A csupor tetejére fafedőt /denka - Fh./ tettek. Használat után a kimosott csuprokat a kerítés karóira, a stafétra /Pf., Ny./ vagy stafétlire /Fh./ rakva szárították. Újabban terjedtek el a külön erre a célra készített ágas karók, csuportartók /Ny./, csuporszárítók /V./. /39.kép/

A csupor azért is előnyös a tej altatására, mert a szűk nyakban vastagabban adja fel magát a tejföl. A tejfelt /šmetanka - Fh., H./ akkor szedték le, amikor a csuprot megdöntve a tetején elvált a tejföl az edény oldalától. Nyáron a tej hamar, egy-két nap alatt megalszik, ilyenkor azonban kevés a tejföl. Télen lassabban alszik, de több tejföl van rajta. A tejfelt esténként szedték le fakanállal, a tejfeles kanállal /Fka./, és szélkébe vagy szilkébe gyűjtötték össze, ma azonban fémedényekbe, dinerbe /Fh./ vagy fazékba is rakják.

A tehenek számától függően hetenként egyszer vagy két-

szer kúpülték meg a tejfőlt, készítettek vajat /maslo - F., Nh., Vh., H., Fh., M., Sz./. Két-három liternyi tejfőlt gyűjtöttek egyszerre össze. A kúpülő vagy kúpüllő /zbuška - Kh., Nh., Vh.; zbušćok Fh., M./ fadongából készült kétrészes, kör alakú, felfelé keskenyedő edény. A kúpüllő aljára teszik a felső részt a kúpüllő tetejét vagy siskát /Ny., Fka./. A köpülés egy nyélre szerelt, sűrűn kilyukasztott fakorong, a kúpüllő vagy zurbóló, illetve zürbölő le-fel mozgatásával történik. A köpülő felső részére egy keménycserép fedőt is tesznek, hogy köpülés közben ki ne rázódjon a tejjel. A köpülők kötőt vagy surcot kötnek maguk elé. Amikor elkészült a vaj, leveszik a köpülő tetejét, és a köpüllő-jával kihúzott vajat egy hideg vízzel teli tálba szedik, majd kanállal hozzáadják, ami még a köpülő-ben maradt. A vajat kör alakú csomóra formálják, a katolikusok fakanállal keresztet rajzolnak a tetejére és apró lyukacskákkal, vonalakkal díszítik az oldalát. A kész vajat tányérra téve hűvös helyen tárolták. A köpülés során visszamaradt savanyú irót /cmar - Nh., Vh., H., Fh., M., Sz./ kukurica- vagy krumplizsámiskához /zameška - Nh., Fh./ fogyasztották. A köpülés napját Pálházán zsámiska nap-nak is hívták, mert ekkor mindig ilyen ételt főztek.

Az aludttejet /kisle mliko - Fh., M., Sz.; mleko šedlite - Vh./ nyáron kenyérrel, krumplizsámiskával ették, de leggyakrabban túrót /sir- F., Nh., Vh., Fh., M., Sz./, tvarok - H./ készítettek belőle. A csuprokból egy fazékba öntötték, majd a masina szélére tették fönnyasztani. Amikor összement, túrószacskóba, ritkán lyukastálba öntötték. Ha melegen öntik ki, száraz, ha előtte lehűtik, zsirosabb lesz a túró. A zacskót vászonból varrták, s a száját bekötve az asztal vagy a karosláda lapja alá szorították, ahonnan egy edénybe csorgott a savó /servatka - Nh., H., Fh., Vh., M.Sz./. A savót moslák-ként a disznóknak adták. A katolikus családoknál még ma is szokás húsvétra édestúrót /slatki sir - Nh./ készíteni tej-ből, tojásból és cukorból. Ezt a sonkával, kolbásszal, tojás-sal együtt a templomban megszentelik, és a család az ünnepek alatt ezt a szenteltet fogyasztja.

A tejet nyersen reggelire vagy estére kenyérrel ették. Tejeskávét csak vasárnap vagy nagyobb ünnepeken reggeliztek. Gyakoribb volt a cukrozott forralt tej, amibe kenyeret aprí-

tottak és kanállal ették. A vajnak és a túrónak nagyon fontos szerepe volt a paraszti táplálkozásban. Régebben kevesen hizlaltak sertést, elsősorban vajjal főztek mindent. A leggyakoribb tejes ételek a következők: tejleves lecskével vagy metélkével, krumplícibere vagy kompércibere, kásacibere, habartcibere, habartpaszuly, zöldpaszulya, habarttök, tökkáposzta, habartkáposzta, savanyúkompér, tejbekása, tejberiza, rátottás cibere /tojásos - Pf./. Vajjal főzték a régebben egyik legáltalánosabb ételnek számító galuskát vagy haluskát. Túróval ízesítették a tésztaféléket: túrósgaluska, kompérgaluska vagy drapacska, derelye, túrósgombóc, túróslángos, túrósbéles. A módosabb családok a házi szükségleten kívül vajjal, túróval honorálták a napszámosok kétkezi munkáját. A két világháború között a kevés pénzkereseti lehetőség miatt a Hegyköz minden falujában fontos jövedelmi forrásnak számított a piacozás. Nyáron a tejtermékeken kívül tojást, csirkét, vadgyümölcsöket, gombát, ősszel gyümölcsfélét hordtak a sátoraljaújhelyi piacra. A tejjel, vajjal, túróval való piacozás elsősorban a városhoz közeli falvakból /A., Fre., M., Sz., V., Fr., Fka., Fh./ volt gyakori. Pusztafaluból, Füzérről és a Hutákból inkább tojást, csirkét, gombát és vadgyümölcsöket vittek. A piacra mindig asszonyok és lányok jártak. Az eladandó árút kosárba rakták, majd abroszba kötve a hátukra vették. A tejfölt szélkében, ruhával lekötött fazékban, a tejet mázas kanakban, a túró ruhába kötve, a vajat papírba csomagolva tették a kosárba. A piacozáshoz külön hátalló abroszt szőttek, a széleit piros szövött csikokkal díszítették. Nyíriben, Pusztafaluban jobb trőnyét, uj ponyvát is használtak a piacozásra. A kisebb teher szállítására való finom lepedő neve abrosz /Pf., Fk., Ny., Fh., Fka., V., Nb., Fr., Fre./, hátalló abrosz /Fh./, obruszek /Nh./, illetve ajdaruha /Pf., Ny./. A teherrel együtt hátra kötött teherszállító készség legelterjedtebb megnevezése ajda /F., Pf., Fk., Ny., Fh., Fka., V., Kv., Nb., Fr., Fre./, zajda /F., Pf., Fk., Ny., Fh., V., Kh./, vagy újabban a batyu /Fk., Fh., Fka., V./.¹⁴⁴ Az ajdát mindig csak a nők vették a hátukra, már a 12-15 éves lányok is hordták. Piacra indulás előtt leterítették az abroszt és beletették a kézikosarat. Az abrosz két átelles sarkát összekötötték, a másik kettővel pedig a hátukra vették a batyut és elől megkötötték. /40.kép/ Ha a batyuban nem volt elegendő hely az

árú számára, akkor az elől összekötött sarkakhoz egy kisebb kézikosarat kötöttek, amit menetközben kézzel is tartottak.

Egy faluból 3-4 asszony is összeállt, és gyalog mentek a 20-30 kilométerre levő városba még azután is, hogy 1924-ben megindult a hegyközi kisvasút. Így még a drága vonatjegyet is megspórolták. A városhoz 20 km-re fekvő községekből hajnali három órakor indultak el, és 6-7 órára már bent is voltak a piacon. Pusztafaluból azonban még a piaci nap előtti délután el kellett indulni. Mikóházán ismerősöknél megháltak, s onnan mentek másnap korán reggel a városba. A gyalog közlekedők a hidakon pihenőt tartottak, mert itt a batyut a hid korlátjára tehették. A piacon helypénzt fizettek, majd az árút a földre rakták ki. A tejet, tejfölt literes és félliteres bádoggal /bádogedény/ mérték. A vaját fél meszelyes /negyed liter, kb. 10-12 dkg./ adagokban téglalap alakúra formázták. Voltak olyanok is, elsősorban a Sátoraljaújhelyhez közeli falvakban, akik nem a piacra, hanem kész helyre, házhoz vitték a tejet, tejtermékeket hetenként háromszor. Az árúért kapott pénz egy részét még a városban elköltötték. Sót, cukrot, petróleumot, a lányos anyák ruhafélét, kendőt vásároltak. Hazafelé már rendszerint a fuvarosok szekerein mentek a piacozó asszonyok. A hetinapokon /kedden és pénteken/ nagyon sok hegyközi gazda vitt ölfát a városba, és visszafelé leggyakrabban egy-egy féldeci pálinkáért hazavitték az asszonyokat.

A tejtermékekkel való piacozás az 1950-es, 60-as években a Sátoraljaújhely közelében fekvő községekre szűkült, de ott is elsősorban a mezőgazdasági munkával foglalkozóknál számít pénzkereseti forrásnak. A várostól távolabbi falvakban a termelőszövetkezetek tejbegyűjtő tevékenysége jelent jövedelemkiegészítést a családoknak.

A tejnek a táplálkozásban betöltött fontos szerepét jelzi az is, hogy sok babonás szokás, hiedelem fűződik hozzá, amelyekkel a tejhasznot igyekeztek megőrizni és fokozni. A tej-jel kapcsolatos a boszorkányok /boszorka/ tevékenysége is. Olyan idős asszonyokat tartottak boszorkánynak, akiknek mindig sok teje volt, és akik különös tudományuknál fogva mások tehenének is elvették a tejét, megrontották. Férfiaknak is volt ilyen tudományuk, őket boszornak vagy boszorosnak /Fh./ nevezték. A boszorkányság öröklődik, s a boszorkány addig nem

halhat meg, amíg valakire át nem ruházta különös képességét.

A boszorkányok létezésébe vetett hit az idős emberek körében máig él. Az 1970-es évek elején az egyik hegyközi faluban bírósági becsületsértési ügy lett abból, hogy az egyik férfi a szomszédasszonyát meggyőződése alapján boszorkánynak nevezte.

Nyiriben a boszorkány jellemzésére a következőket mondták: "Gyanús dögöket csinált. Ment a tehén után, nézte, kérdezgette, hogy van, figyelgette. Meg elmén a kapuba, oszt ott csibrál, szödüget valamit. Messze lakik, oszt eljön a kapumba, osztán ott szedi a csenált meg a dudvát." /Sinkó Andrásné 60 éves/. Az általános hiedelem szerint a boszorkánynak azért van sok teje, mert a szénahordó ponyva kötőszalagjából, a kútágasból, a kapufálfából és a telefonoszlopból is tud fejni. A saját tehenét mindig éjszaka feji, de előtte megrázza az istállóbeli seprűt. A vaját is napfelkelte előtt köpüli, azért van neki olyan sok.

A boszorkány a bőséges tejhaszon érdekében különböző eljárásokat végzett. Reggelente kiment az istálló végébe, felsemelte a szoknyáját, meztelen fenekét a nap felé fordította és tenyerével a meztelen fenekét csapkodta. Ha ilyenkor rászóltak, elrontották a tudományát. Karácsony előestéjén a boszorkány gyúrósurolcal letakart zsojtárral járkált a kertben. Általános hiedelem, hogy a boszorkány kora tavasszal korán reggel napfelkelteig harmatot szed a mezőn. Lepedőt húz végig a mezőn, majd a nedves lepedőt a tehene hátára teríti, s ezért van sok teje. A falubeliek azonban soha nem kértek vagy vásároltak tejet a boszorkánynak tartott asszonytól, mert ha ilyen tejbe vagy vajba késsel belenyúltak vagy kenyeret aprítottak, a tej mind ganajjá változott. A fentiekén kívül a boszorkányoknak elsősorban azért van sok tejük, mert elveszik másoktól. Az általános vélemény szerint a boszorkány béka, macska, kutya, szekérkerék alakjában, vagy saját emberi valóságában ment az istállóba, úgy vette el a tejet. Az egyik idős adatközlő egyszer vasvillával meg is szúrta egy békát az ől mellett, és másnap a boszorkánynak tartott asszony sántított. Ha a gazdasszony fejés előtt tisztán találta a tőgyet, mindjárt a boszorkányra gyanított. A boszorkány otthonról is úgy meg tudta rontani haragosának a tehe-

nét, hogy belepusztult. Az istállóban feldobta a ponyvát egy rúdra, és elkezdte huzogatni a négy szárát, mintha fejne, amíg a kiszemelt háznál el nem pusztult a tehén.

A boszorkányok rontó hatalma ellen az asszonyok többféle módon igyekeztek védekezni. A preventív eljárások jelentős részét a vemhes teheneknél alkalmazták, mert ezek voltak legjobban kitéve a rontásnak. A vemhes tehén bal szarvának a csúcsát a hozzáértő pásztorok /pl. a vitányi Matica/ kifúrták, és szentelt vizet vagy különös fából, pl. hangafából készült szentelt dugót, un. ramácskát /Kv./, szarvtöredéket, szentelt tömjént tettek bele. Az ellés előtti napokban rongydarabba csavart szentelt fokhagymagerezdet is kötöttek a tehén szarvának a tövébe. A vemhes tehén megóvására az állat vagy az ólküszőb alá szentelt füvet, csontot, fél lópatkót, a tehén farkából kihúzott szőrszálat, keresztben egymásra rakott két rossz seprűt ástak el. Általános szokás, hogy a rontás ellen szentelt vízzel hintik meg és tisztessfüvel füstölik ellés előtt a tehenet. Az ellés napján semmit nem adtak ki a háztól, hogy megmaradjon a haszon. Arra is vigyáztak, hogy a boszorkány aznap még egy forgácsot se vihessen el az udvarról, mert ilyenkor rendszerint megjelent a háznál és kölcsönkért valamit. Az ellés után ismét megszentelték, tisztessfüvel parázs fölött megfüstölték, és szentelt füvek főzetével megittatták a tehenet, hogy ne fogjon rajta a rontás.

A boszorkányok elleni védekezésben jelentős szerepe volt a Luca-napnak. Szentelt füvet, fokhagymát parázs fölött füstöltek az ólban, a szentelt vizet pedig kereszt alakban szétlocsolták. Az istálló ajtajára keresztet meszeltek /41. kép/ és befokhagymázták. A szentelt víztől, keresztől és a fokhagymától egész évben nem tudnak bejutni az istállóba a boszorkányok, de még távolról sem tudják elvenni a tejet. Katolikus családoknál még ma is szokás, hogy Vizkereszt napján a szentelt vízzel körülhintik az istállót.

Aki elmulasztotta megtenni a fenti megelőző intézkedéseket, vagy a boszorkánynak valamilyen módon mégis sikerült megrontania a tehenet, akkor az nem tejet, hanem vért adott, vagy egyáltalán nem lehetett megfajni. "Abbúl lehetett meglátni, hogy megrontották, hogy a marha elvesztette a tejét, elvesztette az étvágyát és nem adott többet. Éppen adott egy keveset, de nem vót semmi haszna, mer a tej bűdössé, nyúlóssá vált, nem lehetett használni." /Szabó István 67 é. Fka/.

"Eccer forralom fel a tejet, csak úgy rotyog nekem bent a lábasban. Nézem, öntöm ki, hát kivált belőle, mint a torta a tortasütőből. Pirosra megpirult a tej, ahogy kifordítottam. Tán nem vót tiszta az a tejescsupor, amibe öntöttem? Kimostam, figyeltem, de ez így ment egy hónapig. Utána osztán lerosszult a tehén és el kellett adni. Gyanúskodtunk, hogy megrontották." /Ny., Futó Andrásné 67 é./ Abból is rontásra gyanakodtak, ha akármeddig köpülték is a tejfőlt, nem állt össze vajnak.

Rontás esetén legelső feladat a boszorkány személyének a megállapítása, aminek több módját ismerték. Luca-naptól karácsonyig készítették a lucaszéket, amit készítője elvitt az éjjéli misére és ráülve megláthatta, hogy ki a boszorkány, mert az háttal ül az oltárnak. A székhez hasonlóan Luca-naptól készítették az ostort is. Minder nap fontak rajta valamennyit, hogy karácsony estére legyen készen. Éjjélkor ezzel hajtották itatni a jószágot, és a sűrű pattogatásra megjelentek a boszorkányok. Ilyenkor azonnal el kellett hajítani az ostort, mert a boszorkányok bedobják az illetőt a kútba. Ugyancsak Lucától karácsonyig kellett reszelni egy kicsit az ajtókilinosen vagy bicskával kaparni az ajtófélfán, mert így is megtudható, hogy ki a boszorkány, ugyanis annak le van verve az orra. Kovácsvágáson a megrontott tehén tejét csizmaszárbá öntötték és addig ütötték, amíg a boszorkánynak tartott asszony oda nem ment. Kishutában a megrontott tejből készült aludttejet az istálló küszöbjére öntötték, és baltával vágták, amíg oda nem ment a boszorkány. Nyíriben tejescsuporba öntötték a tejet, kést állítottak bele, és a pítvarban a szabadkéménybe akasztották. Akkor odajön a boszorkány és megkérdezi, hogy miért tették oda azt a csuprot. Így ismerték meg a boszorkány személyét. Filkeházán nem tejet, hanem szemetet és lim-lomot raktak a csuporba és az olajtó fölé akasztották.

A rontás megszüntetésének legegyszerűbb módja az volt, hogy ha ismerték a boszorkány személyét, elmentek az udvarába, és onnan bármit elhozva visszaszerezték a hasznát. Pusztafaluban tisztesfűből, igézőfűből teát főztek, és ezzel itatták a megrontott tehenet. "Megrontották a Nagy Józsi bácsi tehenét, vérőset is adott. Volt itt egy öreg pásztor, fölhevítették ide. Bement az ólba. Hogy mit hozott magával, nem tudjuk. Azt mondta, hogy ne menjünk utána az ólba. Egyszer csak hagyta a gazdának, hogy az ólat ezen a részön ássa csak

meg. Megásta, hát egy darab csontot ázott ki. Jobban is lett a tehén."/Pf. Baacsó Imréné 75 é./ Rontás esetén Pálházán is a csordást hívták. Egy lapát parazsat vitt magával az istállóba, rádobott egy maroknyi szénát, és ezzel megfüstölte a tehenet. A tehén gazdája öt pengőért vásárolt italt a pász-tornak. Pusztafaluban a temetőbeli hangyazsombikból hoztak nagyhangyát földdel együtt. Fazékban megfőzték, majd a páráját a tehén alá engedték, s ettől elmúlt a rontás. A tejhaszon megőrzése érdekében máig élő szokás, hogy napszállat után már semmit nem adnak ki a házból. Ha napközben is tejet adnak valakinek, egy csipetnyi sót szórnak bele.

Bizonyos tevékenységeket tiltottak a tejjel való munka közben. Késsel nem szabad a tejbe nyúlni, és kenyeret késsel aprítani a tejbe, mert a tehén akkor véres tejet ad. Ha a családból valaki megöl egy fecskét vagy leüti a fecskefészket, szintén véres lesz a tej. A zsojtárt nem szabad a tűzhelyen szárítani és a tehenre csipkefa vesszővel ráütni, mert elszárad a tőgye. Ha a tűzhelyen kifut a tej, berepedezik a tehén tőgye.

A termékenység és a bő tejhaszon érdekében karácsony vi-liáján bobájkát vagy tubut etettek a tehenekkel.¹⁴⁵ Pusztafaluban Szent György nap előtt az asszonyok lepedővel harmatot szedtek, és az ezzel sült laksát vagy pogácsát adták a teheneknek, hogy "jó haszna legyen."

V. A hegyközi szarvasmarhatartás változása és jellemző vonásai

Korábbi történeti adatok hiányában a hegyközi állattartás hagyományos formáit a XIX. század második felétől lehet részletesebben áttekinteni. A vidék lakóinak foglalkozási struktúráját, a gazdálkodás rendszerét, s ezen belül a szarvasmarhatartás funkcióját és jellegét befolyásoló alapvető gazdasági és társadalmi változások azonban éppen a XIX. század végétől kezdődően zajlottak le.

Az első jelentősebb változást az 1870 körül megtörtént részleges tagosítások okozták. Ekkor következett be a földesúri és a volt jobbágyföldök elkülönítése is, és az egyes falvak a határukhoz közelebb eső legelőket kaptak. Ezután szűnt meg az igavonó ökrök és növendékmarhák falutól távoli, a főzérei alsó erdőkben kintháló gulyában történő fűszilaj legeltetése.

A földművelés rendszerében bekövetkezett további változások is a belterjesebb állattenyésztésnek kedveztek. A századforduló évtizedeiben a háromnyomásos határhazsnálat pihentető fordulóján belül az ugarföldök területe minimálisra csökkent, helyette fokozottabb mértékben kezdtek takarmánynövényeket termesztetni, kapásokat ültetni. Ezáltal leszűkültek az időszaki legelők, ahol korábban a gazdák az igavonó ökröket a fejőstehenek csordájától külön közösen legeltették. A még megmaradt ugarföldéken minden gazda már csak a saját jószágát legeltethette. Az ugarföldök csökkenése tehát egyrészt az extenzív tartásformák visszaszorulását eredményezte, ugyanakkor a takarmánynövények intenzívebb termesztésével a szarvasmarha téli takarmányozásában a réti széna és az erdei fűvek mellett megnőtt a szálas- és szemestakarmányok jelentősége. A XIX. század végére nagyrészt megszűnt a sertésmakkoltatás, és a hizlalás miatt egyre több kukoricát kezdtek termesztetni. Ekkortól kezdve nőtt meg a kukoricaszár szerepe is a téli takarmányozásban. Szecskának összevágva etetik, míg korábban a rázott széna és szalma, meg a pelyva volt az állatok téli takarmánya.

A XX. század első évtizedeire a Hegyközben is kicserélődtek a szarvasmarhafajták. A korábban tartott magyar fajta helyett zömében pirostarka szarvasmarhát kezdtek tenyészteni. A marhafajták változásával párhuzamosan a hasznosítás módjá-

ban is eltérések mutatkoznak. A századfordulótól kezdve erőteljesen csökkent az igásökrök száma, helyettük mind több lovat és tehenet igáztak. Ennek egyik oka, hogy a pirostarka ökrök gyengébb igavonó, gazdaságosabb tehenet igázni, mert az tejet is ad. Másrészt a sok fa-, illetve később a kaolinfuvarozási lehetőség miatt több ökrös gazda lovat kezdett igázni, mert azzal jobban lehetett keresni. A XIX. század végétől sajátságos haszonvételi formának tekinthetjük az őszi munkák befejezése után feljavított ökrök rendszeres eladását a szerencsi cukorgyárnak.

A takarmánytároló építmények és az istálló anyagában is a századfordulón következtek be lényeges változások. A boronafalú és szalmafedelő istállók helyett kőből építkeznek, cseréppel fednek. A boronafalú csűrökkel szemben túlsúlyba kerültek a gerendavázak, patiocsal befont, szalmával fedett építmények. A csűr építőanyagának változását befolyásolta a cséplőgéppel való cséplés általánossá válása, amihez nagyobb, tágasabb épületeket emeltek. A gépi cséplés hatására nyár végére már megüresedtek a csűr fiókjai, így azokat takarmány tárolására is használhatják. A fának mint általánosan elterjedt építőanyagának a visszaszorulását erősen befolyásolta, hogy a tervszerű erdőgazdálkodással megszűnt a korlátlan favágás lehetősége, másrészt a hegyközi kőbányák megfelelő anyagot biztosítottak a tartósabb kőházak építéséhez.

Az állattartás jellegének átalakulásával párhuzamosan a technikai fejlődés azt eredményezte, hogy a tenyésztésnél használatos eszközök anyaga és formája is megváltozott. A kukoricaszár mint takarmány elterjedésével a baltával való szecskakészítés, illetve a korábban ritkán használt kaszás szecskavágó helyett a XIX. század második felétől elterjedtek a gyorsabb és nagyobb teljesítményű kerek szecskavágók. Az 1920-es évektől a fejésnél a fából készült zsojtárok helyett zománcozott fém fejőedényeket kezdtek használni. Az igázás során a járomnak a szekérrúdhoz rögzítésénél a favonószöveget már a XIX. század végén kovácsoltvas vonószögre cserélik. A fa járomszöveget később, az 1900-as évek elejétől kezdve cserélik ki vas szögekre, és az ökrök vezetésénél kötél helyett láncot használnak.

A harmadik korszak, amelyben az előző kettőnél jelentősebb változások következtek be, az 1950-es évekre tehető.

A felszabadulás utáni földosztás némileg módosította a hegyközi falvak társadalmi struktúráját, és erőteljesen csökkent a földnélküli zsellérek, napszámosok száma. Az 1950-es években bomlott fel a gazdálkodás hagyományos rendje. A földművelés jelentősége egyre kisebb lett, mivel a Hegyközben több ipari üzem létesült, illetve került fejlesztésre /pálházi perlitbánya és őrlőmű, fafeldolgozó ipartelep, hollóházi porcelángyár/. A férfiak egy része ezekben az üzemekben, az állami erdészethnél vagy távolabbi munkahelyeken talált kereseti lehetőséget. Ezek a tényezők erősen módosították az állattenyésztés célját, formáit, és a vele kapcsolatos munkamegosztást. Az iparvasút fejlesztésével csökkent a fafuvarozás jelentősége, helyette a Füzérradvány körüli falvak gazdái a kaolinfuvarozás jelent pénzkereseti lehetőséget. A 6-8 holdas gazdák inkább lovat vásárolnak, a szegényebbek tehenet igáznak a kettős haszna miatt. Megszűnt az ősszel feljavított ökrök eladása a szerencsi cukorgyárnak, helyette a 15-20 holdas módosabb gazdák a szerződéses tőróhizlalással kezdenek foglalkozni. A korábban sok családnak jövedelmet biztosító tejtermékekkel való piacozás már csak a Sátoraljaújhely közelében lévő falvakban és azoknál funkcionál, ahol a család továbbra is mezőgazdasági termelésből él.

Az 1950-es évekre az ugarföldeket teljesen felszámolják, a lóhere mellett ekkor terjed el a lucerna termesztése. Megszűntek a falu határában legeltetett gulyák és az ökröket, tinókat sem hajtják a Sárospatak környékén bérelt legelőkre. Az erőteljesebb takarmánynövény-termesztés intenzívebb tartásmódot és takarmányozást tesz lehetővé. A legtöbb faluban változás történt a pásztor személyében. Míg korábban a szegény parasztemberek vagy földnélküli zsellérek voltak a pásztorok, és a foglalkozás családon belül öröklődött, addig az 1950-es, 60-as években a cigányok alkalmi foglalkozása lett. Ezzel együtt csökkentek és egyszerűbbé váltak a pásztor felszerelési tárgyai és viseleti darabjai. Míg régebben az állatok takarmányozását a férfiak végezték, az 1950-es évektől a földműveléssel együtt ez is elsősorban a nők feladata, a férfiak csak a munkaidő végeztével kapcsolódnak be. A foglalkozási struktúra átalakulásának következménye az állattenyésztés eszközanyagában bekövetkezett néhány változás: pl. a trágyahordó saroglya mellett elterjedt a furik, amivel

már egy ember is dolgozhat, vagy egyszerűen csak vasvillával hordják ki a trágyát. Az életszínvonal emelkedésével nagyrészt eltűntek a döngölt padlójú lakóházak, így a marhatrágya padlójavításra történő felhasználása erősen visszaszorult. Új kutak ásásánál a belsejét már nem terméskővel burkolják, hanem betongyűrűt vásárolnak. A korábbi általános korbász- és gémeskút helyett kerek szerkezetűeket építenek, amit rendszerint be is fednek.

A második világháborúig a közelben csak Sátoraljaújhelyen és Göncön volt állatorvos. Az állatok gyógyítása a tapasztalt, hozzáértő parasztemberekre, esetleg pásztorokra vagy tanultabb kovácmesterekre hárult. Az 1950-es években Pálházára is került állatorvos, a szarvasmarha betegsége esetén már őt hívják és a herélést is az orvos végzi. Még elég sok hiedelem ismeretes az állattartás köréből, bár ezek közül kevesebbet alkalmaznak a gyakorlatban, mint 30-40 évvel ezelőtt. A boszorkányok elleni füstölést, szentelést, a tejhaszon megőrzését szolgáló tilalmakat az 50-60 éves asszonyok közül néhányan még tartják, illetve elvégzik, de a fiatalabb korosztály csak az ő elbeszélésük alapján ismeri e hiedelmeket, amelyeket azonban már egyáltalán nem gyakorolnak.

A termelőszövetkezetek megalakulása után, az 1960-as években lényegesen megváltozott a szarvasmarhatartás célja. A háztáji gazdaságokban minimális és csak alkalmoszerű a tehenigazdálkodása. A tehenet teje és szaporulata miatt tartják. Azoknál a családoknál, ahol elegendő férfi munkaerő van a jószág takarmányának beszerzéséhez, a szerződéses hizlalás komoly és rendszeres jövedelmi forrásnak számít. A fejőstehenek őrzésére a termelőszövetkezet fogadja a pásztort, csak az egyéni gazdálkodást folytató Hutákban őrzik a családtagok magányosan vagy közösen sorban a jószágot. A pásztor már rendszeres havi fizetést kap a termelőszövetkezettől, de a hagyományos alkalmi juttatásokat /első kihajtáskor, karácsonykor/ most is mindenkinek odaadja. Saját részre már nem, de a pásztornak még ma is megsütik a lángost és bélest.

Az időrendi változások mellett a hegyközi falvak állattartásának jellegén és formáin belül területi eltérések is megfigyelhetők. Ezek a különbségek a geográfiai viszonyok, a szántóföldek és a rétek minősége, az erdő aránya, a történelmi és gazdasági körülmények által meghatározott foglalko-

zási lehetőségekből erednek. A Hegyköz középső és déli részén a földművelés és az állattenyésztés a megélhetés alapja. A Hegyköz peremén, a hegyek között és a hegyek lábánál az erdei munka és a fa fuvarozása volt jelentős. A Hutákban az üveggyártás, majd az üzemek megszűnése után a vándoripar alapvetően meghatározza a falvak életét. Hollóháza lakói a XIX. századtól a keménycserép gyárban dolgoznak. A Sátoraljaújhelyhez közeli falvakból a város ipari üzemeiben, hivatalaiban vagy háztartásaiban találtak elsősorban kisegítő munkát.

A Hegyköz középső és déli, jobb minőségű szántókkal és rétekkel bíró falvaiban a takarmánynövények termesztése intenzívebb, ezáltal itt korábban vált belterjessé az állattartás, mint a peremfalvakban. Azokból a községekből, ahol kevés vagy rossz minőségű rétek voltak /F., Pf., Fka., Ny., Kh./ részért kaszáltak a medence középső, illetve délre eső falvaiban. A szénavasárlás iránya a kevesebb állatot tartó községekből elsősorban a szomszédos falvak felé mutat. A nagyobb állattenyésztő helységekből /Pf., Fka., Ny./ már távolabbi községekbe, a bodrogi és a hegyaljai falvakba is elmentek szénáért az aszályos években.

A takarmánytárolás módján belül leglényegesebb különbség, hogy a Hegyköz peremén fekvő községekben nincsenek vagy csak nagyon kis számban található külön szénatartó építmények, itt általános a takarmánynövények padláson való tárolása. A középső, illetve déli falvakban a padlás csak a legszegényebbek tárolóhelye, a gazdák a csűrbe vagy a szénatartó sopba gyűjtik a szénát. A takarmánytároló építmények és a lakóházak, illetve istállók építőanyagában történt változások sem egyidőben következtek be. A hegyközi medence közepén és a déli falvakban hamarabb tért hódít a kőépítkezés, mint a hegyek lábánál vagy a hegyek között. Azokban a községekben, ahol gyengébb minőségűek a legelők /F., Pf., Fka., Kh., Nh., Vh./, a közös csordán kívül a családtagok rendszeresen külön is legeltették a teheneket. A Hegyközben általános a szekérral vagy szánnaal való trágyahordás, ez alól csak a Huták képeznek kivételt. Itt az asszonyok hordják fel a trágyát a hátukon a meredek hegyoldalakra. A Hutákban a férfiak rendszeres vándorlása és távolléte miatt az állatok takarmányozása és gondozása is jórészt az asszonyokra hárult, míg a többi faluban ez a férfiak dolga volt.

A fenti változások és eltérések ellenére vannak olyan állandó vonások, amelyek jellemzőek a hegyközi állattartásra. Az itteni szarvasmarhatartás sajátosságainak jó része az ökológiai viszonyokkal, másrészt a helyi gazdasági-társadalmi tényezőkön alapuló időbeli fáziseltolódással, illetve szegénységgel magyarázhatók. A változó, de inkább rossz természeti adottságok következtében a megélhetést biztosító földművelés alig haladja meg az önellátó szintet, és az állattartás sem nővi túl a gazdálkodás kereteit. A szarvasmarha gazdasági jelentősége kétoldalú: egyrészt a földművelést segítve igavonó állatokkal és a talajerőutánpótlás szempontjából jelentős trágya termelésével, másrészt biztosította a főleg kisparaszti gazdaságok élelmezésében nélkülözhetetlen tejtermékeket. Az ökör vagy újabban a ló mellett a szegényebb családokban a tehén az igavonó. Szarvasmarhát eladásra csak a módosabb gazdaságokban tenyésztettek, de az igavonó szerep csökkenésével ez is gyakoribbá és általánosabbá vált. Az így szerzett nagyobb pénzüsszegekből fizették az adót, és komolyabb beruházásokra /lakásépítés, újabban autóvásárlás/ fordították.

A hegyközi szarvasmarhatartásban az utóbbi évszázadban már a belterjes sajátosságok domináltak. Az állatokat a nyáron gyűjtött szénán és a termesztett takarmánynövényeken tartották ősztil tavaszig. A téli takarmányok között mindig több volt a széna. A fejőstehenek nyáron a legelőn kívül is kaptak egy kevés takarmányt, az igavonókat külön legelőkön és az ugarföldéken legeltették, illetve munka esetén takarmányozták. A kevés gyeplegelő miatt az őszi hónapokban rendszeresen legeltették a gabonafélék tarlóit és a réteket. Az erdőnek rendkívül nagy szerepe volt a hegyközi szarvasmarhatartásban is. Az állatokat sokszor az erdei tisztásokon legeltették, az erdei füvet rendszeresen takarmányozták, s az erdei falevéllal való almozás is általános volt. Az országos gyakorlattal ellentétben a Hegyközben nem alakultak külön legeltetési társulatok, hanem a közös legelő és erdő ügyeit a jobbágyfelszabadítás után községenként eltérő időpontban megalakult közbirtokosságok intézték. A kisparaszti gazdaságok tevékenységét koordinálták a közös legelő és erdő hasznosítására. A termelőszövetkezetek megalakulásáig működtek. A téli takarmány megtakarítását célozta az igásökrök rendszeres őszi eladása, és he-

lyettük tavasszal az olcsóbban megvehető tinókat állították be. Szecsának megvágva téli takarmányként a silányabb minőségű szalmát is megetették. A lombszénát csak inségtakarmányként használták.

Az állattartás építményei is az első sorban önellátó jelleget hangsúlyozzák. Az istállót a lakóházzal egy fedél alá, annak a végébe építették. Mérete a gazdasági helyzettől függően változó, de a lovat és a szarvasmarhát még a módosabb gazdaságokban is rendszerint közös istállóban tartják. Az istállónak ilyen elhelyezése azokon a területeken elterjedt, ahol a földművelés és az állattenyésztés szervesen kiegészíti egymást, míg a tipikusan állattartó vidékeken minden állatfajtának külön épületet emelnek. A szarvasmarha takarmányozása a mindig fal mellé helyezett, korábban egy fatörzsből faragott, majd deszkázott oldalú válóból történik. Ezek elhelyezésében a gazdaság nagysága alapján vannak eltérések. Jellemzőek a rögzített vagy mozgatható négyszögletes istállóbeli szénatartók, amelyeket mindig az egyik sarokban, ritkábban az eresz alatt helyeznek el, és az egyszeri etetéshez szükséges takarmányt tartják benne. A téli takarmányokat a lakóház padlásán és csürökben, a módosabb gazdaságoknál pedig külön szénatároló sopban, ritkábban kazalban helyezték el. A széna kazalban tárolásának esetlegességét mutatja, hogy területünkön nem ismerik a gyári szénavágót. Szükség esetén a nyélről levett kaszával vágják meg a kazlat. A szálastakarmányok istállóba hordására a négy kötszalaggal ellátott ponyvát használják. Sajátos a répa és krumpli kör alakú veremben való téli raktározása.

A XVII-XVIII. századi szlovák és kárpátukrán betelepítések erősen vegyes nemzetiségi képet alakítottak ki a Hegyközben, amelyet az együttélés során a kölcsönös egymásrahatások sem tudtak kiegyenlíteni.¹⁴⁶ Ez a kistáj összekötő ka-
poos az Északi- és Keleti-Kárpátok kultúrája között. Sajátos földrajzi helyzete és a szláv betelepítések miatt az állattartásban is találunk olyan elemeket, amelyek eredetét első sorban észak, északkelet felé kereshetjük. Korábban jóval é-
lénkebbek voltak a hegyközi falvak észak, északkelet felé irányuló gazdasági kapcsolatai is. Az első világháborúig Kaszára, Királyhelmece, Nagymihályba, Gálszécsre, Ungvárra jártak vásárra, de az állattenyésztéshez szükséges eszközöket is

itt szerezték be /pl. többek között a kolompot/.

A szarvasmarhatartás szókinése is jól tükrözi a XVIII. századi betelepülések nyomán ma is érzékelhető nemzetiségi viszonyokat. A szláv /szlovák és ukrán/ elnevezések Füzéren, Filkeházán, Hollóházán, Kishutában, Nagyhutában, Vágáshutában, Mikóházán, Széchalomban és Rudabányácskán fordulnak elő. Ezekben belül eltérések vannak az egyes falvak között, de ezek részletes nyelvészeti vizsgálata a jövő feladata. Nincs lehetőség az állattartás minden jelenségének részletes etnogeográfiai vizsgálatára. Csak néhány olyan jelenséget és terminológiát emelek ki, amelyek elsősorban az észak, északkelet felé mutató kapcsolatokra utalnak. A lakóházzal egy fedél alá épített és a szobával közös bejáratú istálló általánosan elterjedt az Északkeleti-Kárpátok szlovák, lengyel és kárpátukrán lakosságú területein.¹⁴⁷ Az Alföldön csak a legszegényebb családoknál fordult elő a lakóházhoz épített külön bejáratú istálló.¹⁴⁸ Az erdei fűszedésnél alkalmazott sajátos hátizsákszerű ponyvafelkötési mód Gömörben¹⁴⁹ és a kárpátukránok lakta Rusky Potokon is előfordul.¹⁵⁰ A hegyközi preszipa megfelelője a gömöri visipka, nasipka. A fű- és szénahordó ponyva travnica, travnička, plachitka, plachitka elnevezését Paládi-Kovács Attila az elmagyarosodott szlovák és ukrán népesség, illetve a Bükk- és a Zempléni-hegység szlovák falvai sajátosságának tartja.¹⁵¹ Ugyanilyen néven előfordulnak Gömörben a szlovákoknál,¹⁵² a zempléni Kazimírban, plachtanka néven Rusky Potokban.¹⁵³ A piacozásnál használt batyu ajda és zajda szlovák közvetítéssel átvett ukrán szó, de maga a batyuzás a nyugati és a keleti szláv népeknél, és a velük érintkező magyar nyelvterületeken is általánosan ismert.¹⁵⁴ Az abara típusú szénatartó a történeti Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros és Szatmár megyék magyar és ukrán, valamint a sárosi szlovákok és a máramarosi románok jellegzetes építménye.¹⁵⁵ A Zempléni-hegység jellegzetes szénatartója a sop, sopa az abara helyi megfelelője. Tovább követhető Ung, Bereg megye magyar falvaiban, illetve a szlovák, lengyel és ukrán területeken is.¹⁵⁶ A nők hátán való trágyahordására szintén észak felé találunk analógiát.¹⁵⁷ Az istállóbeli függesztett hálólépcső kapcsolatai ugyancsak észak felé mutatnak. A zempléni Kazimírban poscilka a neve a lánccon lógó függőágy.¹⁵⁸ A járom részeinek magyar elnevezései is inkább a felvidéki adatokkal

egyeznek,¹⁵⁹ a szláv terminológiák párhuzamai észak és észak-kelet felé találhatók. A hegyközi podhardina /aldeszka/ az ukránoknál puđhorlica néven, a cvoren /vonószög/ Kelet-Szlovákiában a Círóka-völgy szoták falvaiban, svoren néven az ukrán Rusky Potokban fordul elő. A zaniska /járomszög - Fh./ zanoska néven Rusky Potokban ismert.¹⁶⁰ A különböző vizkiemelő szerkezetű kutak vegyes előfordulása a hegyvidéki és az alföldi kultúrelemek keveredését jelzi.¹⁶¹

A hegyközi állattartás más jelenségei szélesebbkörű kapcsolattrendszerbe illeszthetők, általánosabban elterjedtek. A széna és más takarmánynövények lakótelken történő tárolása jellemző az Észak-Dunántúlon, a Kisalföldön és az Északi-Középhegységben. A szénának a lakóház padlásán való raktározása a magyar nyelvterület nyugati és északi peremén mutatható ki.¹⁶² A hegyközi jászol értelmű váló kifejezés a magyar nyelvterület peremén általános, és összefüggést kell látni az ún. bodonjászol és a jászol jelentésű váló szó elterjedtsége között.¹⁶³ A bodonjászlak elsősorban a fában gazdag területeken /Zempléni-hegység, Gömör, Torna, Börzsöny-hegység, Bakony, Erdély/ fordulnak elő.¹⁶⁴ A Hegyközben kizárólagosan használt arcaljászol az egész magyar nyelvterületen ismert.¹⁶⁵ A szarvasmarha első kihajtásakor végzett mágikus eljárások,¹⁶⁶ a boszorkányok rontása és az állatok kicsinyeinek szemmelverése elleni védekezés,¹⁶⁷ a pásztorok ünnepi megajándékozása széles körben elterjedt mind a magyarságnál, mind a szomszédos népeknél.¹⁶⁸ Ellés után a gyerekek vízzel locsolása az analógiás varázslat tipikus példája és Csongrád, Csanád, Békés, Hajdú, Bihar, Szabolcs megyékben elterjedt.¹⁶⁹ A locsolás közben mondott hegyközi szlovák rigmust a zempléni Kázmérban és Brezinán sikerült feljegyezni.¹⁷⁰

Összegzésként megállapítható, hogy a Hegyközre egy olyan dombvidéki istállózó szarvasmarhatartás jellemző, amely a sajátos geográfiai körülmények, társadalmi-gazdasági viszonyok és a többirányú etnikus kapcsolatok hatására alakult ki az utóbbi évszázadban. A szarvasmarhatenyésztés hegyközi gyakorlata szemléletesen tükrözi a földművelés és az állattartás kölcsönhatását, egymásrautaltságát.

Jegyzetek

- 1 Földes L., 1963.
- 2 Tálasai I., 1955. 22.
- 3 Szabadfalvi J., 1970. 11. Ujabban kivételt jelentenek
Bodó S., Paládi-Kovács A., Varga Gy. tanulmányai
- 4 Szabadfalvi J., 1968. 62-75., Tagán G., 1939. 142-150.
- 5 Balassa I., 1964.
- 6 Petercsák T., 1971.; Petercsák T., 1972.; Petercsák T., 1973.a.
Petercsák T., 1974-75.; Petercsák T., 1976.a.; Petercsák T.,
1976.b.; Petercsák T., 1977.; Petercsák T., 1979.
- 7 Petercsák T., 1978.
- 8 Balassa I., 1964. 11. 14.
- 9 Közli Balassa I., 1964. 13. Eredeti je az Országos Levéltár
Károlyi Levéltárában. P.392. Lad. 22. No. 1/a.
- 10 Vö.: Balassa I., 1964. 27.
- 11 Balassa I., 1964. 14-15.
- 12 Balassa I., 1964. 16. Zárójelben az 1626. évi adatokat
közlöm.
- 13 A XVII-XVIII. századi betelepítésekhez L. részletesen:
Balassa I., 1964. 20-23.; Paládi-Kovács A., 1973.a.
- 14 Korponay J., 1866. 326-329.
- 15 A témát feldolgozta Petercsák T., 1973.b. 527-548.
- 16 Süli-Zakar I., 1980. 43.
- 17 Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 48., 99. kötet
- 18 Süli-Zakar I., 1980. 25. L. még az ipari adatokat Uo. 58. lap
- 19 A Tsz-ek adatait L.: Süli-Zakar I., 1980. 44-51.
- 20 Balassa I., 1964. 5. Az állattenyésztés fontosságát emeli
ki a Zempléni-hegység középső részének falvaiban Ikvai N.,
1967. 175. is
- 20/a. Ezúton köszönöm meg Gunda Béla professzor segítségét,
aki kezdettől fogva figyelemmel kísérte és számtalan ta-
náccsal segítette munkámat. Végezetül hálás vagyok Szüleim-
nek és szülőföldem lakóinak, az adatközlőknek e dolgozat
megírásához nyújtott információikért.
- 21 Vö.: Tálasai I., 1942. 210.; Varga Gy., 1972. 333.
- 22 Balassa I., 1964. 32.
- 23 OL. KL. P.394. 16. cs.No.159., No.161.

- 24 Az 1826-os úrbéli összeírás a legtöbb faluban említi az ugarokon és tarlókon való legeltetést: Filkeháza: OL.KL. P. 394. 16. cs. No.159., Pálháza: No. 160., Kajata: No.161., Nyíri: No.165., Vö.: Tagán G., 1939. 142.
- 25 Vö.: Balassa I., 1964. 33., de ugyanezt állapítja meg Ikvai N. a Zempléni-hegység középső részére vonatkozóan /Ikvai N., 1962. 27-28./, Gyimesi S. pedig Abauj megye viszonylatában /Gyimesi S., 1970.50./.
- 26 Balassa I., 1964. 37.
- 27 OL.KL. Lad. 22. No.1/a.
- 28 CL.KL. Lad. 22/a. No.173.
- 29 Balassa I., 1964. 24.
- 30 OL.KL. 16.cs.No.159., No.158.,No.160.,No.161.,No.165.,No. 167.,No.169.
- 31 A statisztikai adatok forrása: A magyar korona..., 1897., MStK. 41., 100. köt. Az 1951., 1960., 1969. évi adatok a sátoraljaújhelyi Járási Statisztikai Hivataltól származnak /1974/. Segítségüket ezúton köszönöm meg. Ez utóbbiak csak a háztáji és az egyéni gazdaságok adatait tartalmazzák Rudabányáoska kivételével. 1940-ben Hosszúlázt Széphalomhoz, Mátyásházát Felsőregmechez, Vilyt Vitányhoz csatolták.
- 32 A szerencsi cukorgyár 1889-ben létesült, és a gyártási melléktermékeken /répareszelék/ hízalt fel a környéken vásárolt ökröket, majd külföldön értékesítette.
- 33 A sátoraljaújhelyi Járási Statisztikai Hivatal szíves közlése.
- 34 Gaál L., 1966. 268.
- 35 1826-ban írják Füvészről, hogy "a Majorkert még a Mlgs Uraságnak Füvéren Svaitzer marhái voltak, azoknak szükségire zöldjibe le kaszáltatott."/OL.KL. 17.cs. 169. Fényes Elek 1837-ben Radványban említi "Sveiczi tehenészetet" /Fényes E., 1837.III.46./
- 36 Gyimesi S., 1970. 52.
- 37 A magyar korona..., 1897.; MStK. 41., 100. köt.
- 38 Szabadfalvi J., 1970. 75.
- 39 Asztalos I., 1968. 14.
- 40 Szabadfalvi J., 1970. 161.
- 41 Éber E., 1961. 37.; Asztalos I., 1968. 66.

- 42 Ez alatt a XVIII. század végén a telkibányai határtól a bányácsi határig húzódó uradalmi erdőket értették.
/OL.KL. Lad. 22. No.145.
- 43 A krám kifejezés etimológiáját adja Gregor F. tanulmánya
/Gregor F., 1968. 309-327./
- 44 Petercsák T., 1979. 263.
- 45 Így nevezték a két éves kort el nem ért növendékmarhát.
- 46 Petercsák T., 1976. 131. A Zempléni-hegység több falujából szintén hajtottak marhát más község legelőjére. Pl. a bas-
kóiak Olaszliszken és Vámosújfaluban vettek legeltetési jo-
got. DENIA, 742. Bodó S. gy.
- 47 OL.KL. Lad. 90. No.79.
- 48 OL.KL. 16. cs. No.161.; 17. cs. No.169.; Éble G., 1911-276.
- 49 V8.: Tagán G., 1939. 142.; Ikvai N., 1967. 56.
- 50 Leírását és fényképét a közeli Pányokról közli: Kunt E.,
1974. 119-124.
- 51 A filkeházi közbirtokosság jegyzőkönyve. Rákóczi Múzeum A-
dattára, Sárospatak 72- 65. 24.
- 52 Legelőelkülönítésekhez L.: Petercsák T., 1979. 261-280.
- 53 Egy holdat 1200 □-811el vettek fel. Éble G., 1911. 268-283.
- 54 Fényes E., 1851. III. 89.
- 55 Korponay J., 1866. 326. A gabonakonjunktúra következtében
csökkenő legelőterület e korban országos jelenség volt.
Éber E., 1961. 276.
- 56 A magyar korona..., 1897., MStK. 99.köt.
- 57 Csikvári A., 1938. 78.
- 58 Ezek a szervezetek központi rendelkezésekre jöttek létre,
de falvanként más módon realizálódtak. A témához L.: Peter-
csák T., 1979. 261-280.
- 59 Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár /BL./, Sátoraljaújhely.
IV.B.-1417/4.431;430. Kovácsvágás esetében az önálló legel-
tetési társulat megalakítását a falu nagy területű közös er-
dői indokolták, amely ügyeit ezután a közbirtokosság intézte.
- 60 Az erdőügyekhez kapcsolódó tisztségek ismertetéséről ezúton
eltekintek. L.: Petercsák T., 1979. 267.
- 61 BL. Sátoraljaújhely, IV/3.431.XV/17.83; BL.Miskolc, IV.B.409.
136; 211; 261. Saját gyűjtés.

- 62 Vö.: Ikvai N., 1962. 34.
- 63 Egy felnőtt szarvasmarha /2 éven felüli/ vagy 16, 2 csikó vagy 2 éven aluli növendékmarha, 5 sertés, 10 malac, 8 juh vagy kecske és 16 db fél éven aluli bárány vagy kecskegida adott ki egy számos állatot. BL. Sátoraljaújhely, XV/17. 83.
- 64 BL. Sátoraljaújhely. V/1., XV/17.83., Tagán G., 1939. 149., BL. Miskolc. IV. B. 409. 233.
- 65 Tagán G., 1939. 149., BL. Miskolc, IV. B. 409. 233.
- 66 BL. Miskolc. IV. B. 409. 136., 151., 157., 155., 211., 233., 257., 262., 268.
- 67 Magyar törvénytár, 1914. 122.
- 68 L. három munkaszerződés a század elejéről, az 1940-es és az 1950-es évekből. Petercsák T., 1979. 274-75.
- 69 Egy köből = 1 véka; 1 véka = 32 liter. /SRMA.59-68. Balassa I. gyűjtése/. A Zempléni-hegység középső részén 1 véka = 28 liter = 20 kg. /Ikvai N., 1967. 167./
- 70 A véka negyedrésze: 8 literes, dongafából készült, fogóval ellátott mérőedény.
- 71 Tagán G., 1939. 150.
- 72 Vö.: Petercsák T., 1979. 276-77.
- 73 A két oselódház leírását közli Balassa I., /Balassa I., 1958. 320-321./
- 74 Vö.: Gönyey S., 1939. 137.
- 75 Feltehetően délszláv eredetű szó, a fa azonos a magyar berkenyével. Benkő L., 1967. I. 252. Vö.: Knieszsa I., 1955. 82.
- 76 Vö.: Varga Gy., 1972. 382.
- 77 Hasonlóságot mutatnak a zempléni, bodrogi közeli karikásokkal.
- 78 Az egész magyar nyelvterületen, de a környező országokban is általános ünnepi ajándékozást ismerteti Ujváry Z., 1975. 112-123.
- 79 Eltekintve a nagypénteki kihajtástól.
- 80 Szendrey Á., 1939. 165.
- 81 L.: Petercsák T., 1979. 278.
- 82 Az állattenyésztési hagyományokban elterjedt gyakorlat volt a tojással való varázslat az első kihajtáskor. Ujváry Z., 1969. a. 156.
- 83 A körülkerülés szokása általában a gonosz szellemek távoltartását, az állatok védelmét és egybentartását szolgálta. Ujváry Z., 1969. a. 155.

- 84 A csorda feloszlása utáni külön legeltetés a Zempléni-hegység falvaiban is általános /DENIA. 165. Szabadi I. gy./
Vö.: Varga Gy., 1972. 364.
- 85 Vö.: Tagán G., 1939. 150.
- 86 Györffy I., 1941. 122.; Szabadfalvi J., 1970. 60.
- 87 Szabadfalvi J., 1970. 69.
- 88 Vö.: Paládi-Kovács Attila, 1973. b. 431-462.
- 89 A szó bővebb jelentését és eredetét L.: Balassa I., 1973. 301-303.
- 90 Vö.: Gunda B., 1978. 138-139.
- 91 Nagyváthy J. szerint Lőcse környékén a XVIII. században is téli takarmányul szolgált a szalmával kevert erdei fű.
Nagyváthy J., 1791. I. 358.
- 92 A lombszénát az istállózó állattenyésztésben is országsszerte felhasználták, elsősorban inségtakarmányként. Szabadfalvi J., 1970. 72.
- 93 A rétekre vonatkozó adatokat L. részletesen: Balassa I., 1964. 132-133.
- 94 A magyar korona..., 1897.; MStK. 99. köt.; Borsod-Abaúj-Zemplén megye története... 1970. Adattár.
- 95 Az országos adatokkal összevetve, a Hegyközben még rosszabb a rétek aránya. A századfordulón Magyarország összterületének 10,26 %-a volt rét. Gyimesi S., 1970. 52.
- 96 A magyar korona..., 1897.
- 97 Vö.: Balassa I., 1964. 135.
- 98 A fűvek elnevezéséhez L.: Balassa I., 1964. 135. és Ikvai N., 1962. 32-33.
- 99 Szabadfalvi J., 1970. 76.
- 100 Vö.: Balassa I., 1964. 136.
- 101 Éber E., 1961. 99.; Balassa I., 1964. 135.; Korponay J., 1866. 284.
- 102 Vö.: Balassa I., 1964. 136.
- 103 Balassa I., 1964. 161.
- 104 Hasonló az elhelyezése a Zempléni-hegység falvaiban. /Ikvai N., 1967. 21./ L. még: Balassa I., 1964. 102-106. Györffy I., 1943. 90.
- 105 Paládi-Kovács A., 1979.a. 462.
- 106 Balassa I., 1964. 163.; Paládi-Kovács A., 1969. 83.
- 107 Vö.: Ikvai N., 1962. 48., Balassa I., 1964. 161.

- 108 Szegényparaszti gazdaságokban a kaszapengével történő kaza metszés országszerte ismeretes volt. Paládi-Kovács A., 197^a. a. 437.
- 109 Balassa I., 1964. 124.
- 110 Balassa I., 1964. 129.
- 111 Mikóházán és Széphalomban maštaleňnek nevezik azt az istállót, ahol sok állatot tartanak.
- 112 A településszerkezetet L. részletesen: Dám L. 1981. 63-88. Petercsák T., 1978. 58-60.
- 113 Petercsák T., 1978. 59.
- 114 Uo.
- 115 A lakóházak és istállók építését helyszűke miatt nem részletezem. L.: Petercsák T., 1978. 58-62. és Dám L. sajtó alatt levő tanulmányát.
- 116 Kismarján a fejősteherek közé is gyakran tettek álló strájfá Varga Gy., 1972. 395.
- 117 A jászol kezdeti formáit és a váló szó elterjedtségét L.: Paládi-Kovács A., 1980. 153 - 191.
- 118 Hofer T. illet még 1957-ben is fényképezett Mogyorósán. Fényképét L.: Paládi-Kovács A., 1980. 161.
- 119 V8.: Paládi-Kovács A., 1979. b. 51-52.
- 120 A Zempléni-hegység kúttípusait ismerteti Ujváry Z., 1969.b. 367-388.
- 121 Almozásra a Zempléni-hegység minden falujában használták a falevelet /DENIA. 397./ L.: Szabadfalvi J., 1970. 75.
- 122 Kismarjáról említi Varga Gy., 1972. 398.
- 123 V8.: Ivánosics N., 1958. 419.
- 124 V8.: Balassa I., 1964. 166.
- 125 L. Katona I., 1958. 234.
- 126 Bodgál F., 1971. 457-486.
- 127 L. még adatokat: Viga Gy., 1978-1979. 133-137.
- 128 DENIA 806. V8.: Vajkai A., 1937. 140-154.
- 129 BL. Sátoraljaújhely V/1.
- 130 Pl. Felsőregmecen 1911-ben. Petercsák T., 1979. 270-271.
- 131 Ugyanigy védekeztek a Bodrogközben. Szabó S., 1966. 106.
- 132 Az elnevezésekhez L.: Ferenczi I., 1970. 25-41.
- 133 Analógiái: Szabó S., 1966.106, a Szlovákiai Kazimirban és Brezinán /Saját gyűjtés/. V8.: Ferenczi I., 1970. 25-41.

- 134 L. Tálasai I., 1936. 14.
- 135 A feljavított ökrök őszi eladását mint általános gyakorlatot már Nagyváthy J. is említi. Nagyváthy J., 1791. I. 114-115.
- 136 A szarv formálása az Alföldön és más magyar területeken széles körben ismeretes volt. Gunda B., 1973. 103-109.
- 137 Országosan elterjedt, hogy a tinókat 3-4 éves korban szoktatják a járomhoz. Vö.: Varga Gy., 1972. 412.; Bodó S., 1972-74. 63. A Hortobágy vidékén csak a szegényebb parasztságnál igaz-zák a 2-2,5 éves tinókat. Bodó S., 1972-74. 63.
- 138 Balassa I., 1964. 58.
- 139 Balassa I., 1964. 62.
- 140 A szarvasmarha patkolása csak a hegyes vidékeken szokás /Győrffy I., 1941. 272./, az alföldi homokos talaj ezt nem tette szükségessé.
- 141 Balassa I., 1964. 48.
- 142 OL. KL. 16. cs. No. 159.
- 143 Balassa I., 1964. 50-51.; Gunda B., 1956. 132.
- 144 A batyuzáshoz L.: Paládi-Kovács A., 1973. b. 431-462.
- 145 A bobájka kenyértésztából sültt pogácsaszerű étel, amit megfőztek és túróval, mákkal ízesítve fogyasztottak. A tubu sütésakor a dagasztóteknő oldaláról levakart tésztából készült tojás alakúra sültt pogácsa.
- 146 Szabadfalvi J., 1962-63. 118
- 147 L.: Dém L., 1981. 18. sz. jegyzet.; Trawinska, M., 1968. 63.; Pásztor L., 1913. 58.
- 148 Varga Gy., 1972. 387.; Nagy Gy., 1968. 42.
- 149 Gunda B., 1978. 138-139. Képét is közli.
- 150 Saját gyűjtés, 1981.
- 151 Paládi-Kovács A., 1973. b. 448.
- 152 Gunda B., 1978. 134.
- 153 Saját gyűjtés, 1981.
- 154 Paládi-Kovács A., 1973. b. 431-462.
- 155 Elterjedési térképét közli Paládi-Kovács A., 1979. a. 458-459.; Magyar Néprajzi Lexikon I. 22.
- 156 Balassa I., 1964. 170.; Paládi-Kovács A., 1979. a. 462.
- 157 Podolák J., 1956. 75. 97.; Gunda B., 1956. 132.
- 158 Saját gyűjtés, 1981.

- 159 Bodó S., 1966. 68. 69. 70. sz. jegyzet
- 160 Saját gyűjtés, 1981. A palóc vidéken is megtalálható. Őrhalomban és Szécsény-Hermind tanyán priccs, Hevesaranyoson dió a neve. Saját gyűjtés 1982-83.
- 161 Ujváry Z., 1969. b. 385.
- 162 Paládi-Kovács A., 1979. a. 446.
- 163 Paládi-Kovács A., 1980. 181-182. A való szó valószínűleg csuvasos típusú, őtörök jövevényszó /Paládi-Kovács A., 1979. a. 182.
- 164 Paládi-Kovács A., 1980. 1. sz. térkép
- 165 Paládi-Kovács A., 1980. 167.
- 166 Ujváry Z., 1969. a. 155-156.
- 167 Katona I., 1958.: Vajkai A., 1943.
- 168 Ujváry Z., 1975. 112-123.
- 169 Ferenczi I., 1970. 25-41.
- 170 Saját gyűjtés, 1981.

Irodalom

A magyar korona..., 1897.

A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája.
Budapest.

Asztalos I., 1968.

Az állattenyésztés területi megoszlása Magyarországon.
Budapest.

Balassa I., 1958.

Cselédházak az abauji Hegyközben. Néprajzi Közlemények.
III. 1-2. sz. 320-321.

Balassa I., 1964.

Földművelés a Hegyközben. Budapest.

Balassa I., 1973.

A legeltetés három műszava: avas, avar, havas. Magyar
nyelv. LXIX. 3. sz. 296-305.

Benkő L., 1967.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-II.
Budapest.

Bodgál F., 1971.

A kovácsok lógyógyítása. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve.
/HOM Évk./ X. 457-486.

Bodó S., 1966.

Jármok a Hajdúságban. Ethnographia. LXXVII. 538-565.

Bodó S., 1972-74.

Az igavonó szarvasmarha a Hortobágy vidékén. Műveltség
és Hagyomány XV-XVI. Debrecen. 47-80.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára.
Miskolc.

Csikvári A., /szerk./ 1938.

Abauj-Torna vármegye. Budapest.

Dám L., 1981.

Település, lakóház és házberendezés a Zempléni-hegyvidéken.
In.: Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. 63-88.

Éber E., 1961

A magyar állattartás fejlődése. Budapest.

Éble G., 1911.

A nagykárolyi gróf Károlyi család összes jószágainak bir-
toklási története. I-II. köt. Budapest.

Vényes E., 1837.

Magyar Országának s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. III. Pest.

Fényes E., 1851.

Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta betűrendben körülményesen leíratik. I-IV. Pest.

Ferenözi I., 1970.

Egy bőségsvarázsló ritus elterjedése a Dél-Alföldön. Néprajz és Nyelvtudomány. XIV. 25-41.

Földes L., 1963.

Az állattartás és pásztorélet magyar néprajzi szakirodalma. Budapest.

Gaál L., 1966.

A magyar állattartás múltja. Budapest.

Gönyey S., 1939.

Az abaujmegyei Pusztafalu népi építkezése, kendermunkája és népviselete. Néprajzi Értesítő. XXXI. 119-141

Gregor F., 1968.

A bányászszókinocs történetéből. Nyelvtudományi Közlemények. LXX. 2. sz. 309-327.

Gunda B., 1956.

Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen.

Gurda B., 1973.

Mesterséges szarvátalekítés a magyar pásztoroknál. Bajomi krónika. Biharnagybajom. 103-109.

Gunda B., 1978.

Ľudový transport v Gemeri. Gemer, Národopisné Studie, 3. 133-176.

Gyimesi S., 1970.

A kapitalizmus kialakulása és fejlődése. Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára, Miskolc. 41-81.

Györfly I., 1941.

Gazdálkodás. A Magyarság Néprajza II.

Györfly I., 1943.

Magyar falu, magyar ház. Budapest.

Ikvai N., 1962.

Szénamunka és takarmánykészítés a Zempléni hegyvidéken. Ethnographia. LXXIII. 26-53.

Ikvai N., 1967.

Földművelés a Zempléni-hegység középső részén.

Műveltség és Hagyomány IX.

Ivancsics N., 1958.

Népi világítás a Zempléni hegyvidéken. Ethnographia. LXIX.
409-423.

Katona I., 1958.

Népi állatorvoslás Csongrádon. A szarvasmarha betegsége és
gyógyítása. Néprajzi Közlemények. III. 4.sz.

Korponay J., 1866.

Abaujvármegye monographiája. I. Kassa.

Kunt E., 1974.

A "bakiszeker" Pányokon. A miskolci Herman Ottó Múzeum Köz-
leményei /HOM Közl./ 13. Miskolc. 119-124.

Magyar Néprajzi Lexikon I. köt. Budapest 1977.

Magyar Statisztikai Közlemények 48., 99., 100. köt.

Magyar törvénytár. Budapest, 1912.

Nagy Gy., 1968.

Paraszti állattartás a Vásárhelyi-pusztán.

Nagyváthy J., 1791.

A szorgalmatos mezei gazda. I-II. Pest.

Paládi-Kovács A., 1969.

Az abara. Egy szénatároló építmény a magyar parasztok gaz-
dálkodásában. Népi kultúra - Népi társadalom. II-III. 79-101.

Paládi-Kovács-A., 1973. a.

Ukrán szórványok a 18-19. században a mai Magyarország é-
szakkeleti részén. Népi kultúra - Népi társadalom. VII.
327-367.

Paládi-Kovács A., 1973. b.

Batyuzó lepedők és elnevezésük Borsod-Abaúj-Zemplén megyé-
ben. HOM Évk. XII. 431-462.

Paládi-Kovács A., 1979. a.

A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest.

Paládi-Kovács A., 1979. b.

Régi szecskavágó eszközök. Múzeumi Kurir. 31. sz. 50-54.

Paládi-Kovács A., 1980.

A jászol kezdeti formái a magyar állattartásban.
Ethnographia. XCI. 153-191.

Pásztor L., 1913.

A rutének letelepedési viszonyaik és építkezésük kulturgeográfiai szempontból. Ungvár.

Petercsák T., 1971.

A népi állattartás építményei Filkeházán. Abauj és Zemplén népiéletéből. Sátoraljaújhely. 105-131.

Petercsák T., 1972.

Népi sertéstartás Filkeházán. HOM Évk. XI. 505-527.

Petercsák T., 1973. a.

Szarvasmarhatartás egy hegyközi faluban. HOM Évk. XII. 357-407.

Petercsák T., 1973. b.

Vándoriparosok a Zempléni-hegységben. Ethnographia. LXXXIV. 527-548.

Petercsák T., 1974-75.

Adatok Filkeháza lótartásához. HOM Évk. XIII-XIV. 537-547.

Petercsák T., 1976. a.

Baromfitartás Filkeházán. HOM Évk. XV. 231-247.

Petercsák T., 1976. b.

Adatok a hegyközi szarvasmarhatartáshoz. HOM Közl. 15. 130-134.

Petercsák T., 1977.

Az erdő szerepe a hegyközi állattartásban. HOM Évk. XVI. 295-310.

Petercsák T., 1978.

Hegyköz. Miskolc.

Petercsák T., 1979.

Közbirtokosságok, legeltetési társulatok a Hegyközben. HOM Évk. XVIII. 261-280.

Petercsák T., 1981.

Adatok a hegyközi népi állatgyógyításhoz. HOM Közl. 19. 153-1

Podolák, J., 1956.

Polnohospodárstvo. Banicka dedina Zakarovce. Bratislava.

Süli-Zakar I., 1980.

A Hégyköz faluföldrajzi vizsgálata. Studia Geographica 3. Debrecen.

Szabadfalvi J., 1962-63.

A Zempléni hegyvidék népi kultúrájának kutatásáról. HOM Évk. IV. 115-127.

Szabadfalvi J., 1968.

Makkoltatás a Zempléni-hegységben. *Ethnographia*. LXXIX. 62-75.

Szabadfalvi J., 1970.

Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. *Műveltség és Hagyomány* XII.

Szabó S., 1966.

Szarvasmarha tenyésztés egy bodrogi faluban. Borsod megye népi hagyományai. Miskolc. 351-363.

Szerdrey Á., 1939.

Pusztafalusi néphagyományok. *Néprajzi Értesítő*. XXXI. 156-170.

Tagán G., 1939.

Pusztafalu gazdálkodása. *Néprajzi Értesítő*. XXXI. 142-156.

Tálas I., 1936.

A Kiskunság népi állattartása. Budapest.

Tálas I., 1942.

Változás-vizsgálatok a népi állattenyésztés köréből. *Néprajzi Értesítő*. XXXIV. 203-220.

Tálas I., 1955.

Az anyagi kultúra kutatásának tíz éve 1945-1955. *Ethnographia*. LXVI. 5-56.

Trawinska, M., 1968.

Zagroda chińska w Polsce na przełomie XIX. i XX. wieku. Wrocław - Warszawa - Kraków.

Ujváry Z., 1969. a.

Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban. *Műveltség és Hagyomány* XI.

Ujváry Z., 1969. b.

Források és kutak a Zempléni hegyvidéken. *HOM Évk.* VIII. 367-388.

Ujváry Z., 1975.

A pásztorok ünnepe megajándékozása. *Varia Folkloristica*. 112-123.

Vajkai A., 1937.

Adatok a Felföld népi orvoslásához. *Ethnographia*. XLVIII. 140-154.

Vajkai A., 1943.

Népi orvoslás a Borsa-völgyében. Kolozsvár.

Varga Gy., 1972.

A szarvasmarha egy bihari falu gazdálkodásában. Klny. a debreceni Déri Múzeum 1969-70. évi évkönyvéből. Debrecen.

Viga Gy., 1978-1979.

Adatok állatgyógyításunkhoz: a "zabolázás". A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 17. 133-137.

Die Rindviehzucht in Hegyköz

/Auszug/

In der Studie wird die traditionelle bäuerliche Rindviehzucht in den XIX-XX. Jahrhunderten in Hegyköz, auf einem Hügelland in Nordost-Ungarn vorgestellt. Das Ziel des Verfassers war am Beispiel der Viehzucht die Veranschaulichung der engen Beziehungen zwischen Ackerbau und Viehzucht, ihre Zusammengehörigkeit und die Rolle des Rindviehs in der Verpflegung des Bauertums aufzuweisen.

In dem ersten Abschnitt wird die Siedlungs- und Wirtschaftsgeschichte der 21 Dörfer von Hegyköz dargestellt. Die Mehrheit der Siedlungen von Hegyköz kommt schon seit dem XII. Jahrhundert in den geschriebenen Quellen dem Namen nach vor. Die Bevölkerung war bis zu der Bauernbefreiung Fronbauer oder Häusler des Herrschaftsgutes von Füzér und Radvány, später haben sie ihr kleines Landgut bewirtschaftet. Das Klima und der Erdboden ist auf diesem Gebiet für den Ackerbau ungünstig. Die historischen Angaben beweisen, dass das genügsame Auskommen der Bevölkerung in den vergangenen Jahrhunderten ausser dem Waldnutz vor allem die Viehzucht, der Obstbau und andere Notsbeschäftigungen gesichert haben. In den Zeitperioden, wenn die Viehzucht einen Aufschwung genommen hat, hat sich gleichzeitig auch das Lebensniveau erhöht, infolgedessen hat sich selbst der Ackerbau verbessert. Die Register aus dem XVII. Jahrhundert berichten über der bedeutenden Rolle der Viehzucht und über der wirtschaftlichen Aufschwung des Gebietes. Infolge der Kriege und Epidemien in den XVII-XVIII. Jahrhunderten ist aber die Landschaft verarmt, die Bevölkerung ist weggewandert oder umgekommen. Schon am Ende des XVII. Jahrhunderts begann die Kolonisierung der slowakischen und karpato-ukrainischen Bevölkerung. Die grösse Einwanderung kam aber erst Mitte des XVIII. Jahrhunderts. Damals entstanden die

rein slowakischen, ungarischen Dörfer und die von gemischter Nationalität. In der Volkskultur des Gebietes sind bis heutzutage viele Charakterzüge, die der Volkskultur der Nordost-Karpaten ähnlich sind, so ihre Ursprünge sind in der voringen Kolonisierung zu suchen.

Die Berufsverhältnisse der Bevölkerung in Hegyköz sind bis zu der Mitte des XX. Jahrhunderts von den eigenartigen geographischen und wirtschaftlichen Faktoren bestimmt. Die Bevölkerung im Becken und am Bergfüße beschäftigt sich mit Ackerbau, Viehzucht und Waldbeförderung. Die Gemarkung der Bergdörfer ist so unfruchtbar, dass die Bevölkerung ihr Auskommen auf diesem Gebiete nur mit Waldarbeiten und den Glashütten, bzw. mit der Wandergläser- und -draterbeschäftigung sichern konnte. Südlich vom Becken sind die Ackerfelder und die Wiesen von besserer Qualität, hier ist der Ackerbau und die Viehzucht einträglicher.

Die gründliche Veräderung des Wirtschaftslebens und der Berufsverhältnisse hat sich in den 1950-er, 1960-er Jahren - zufolge der neuen Industrie Gründungen und mit der Begründung der Landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften ergeben.

Das Rindvieh war in Hegyköz ein nutzbringendes Haustier. Seine Wirtschaftsbedeutung ist doppelt: einerseits hat es dem Ackerbau als Zugtier, mit seinem Dünger in der Bodenverbesserung geholfen, andererseits hat es die Milchprodukte gesichert, die in den Kleinbauernwirtschaften unentbehrlich waren. Zum Verkauf hat man das Rindvieh nur in den grösseren Wirtschaften gezüchtet.

In der Studie werden die Nutzen des Rindviehs in den XIX-XX. Jahrhunderten weiterhin die Veränderungen in der Rasse mit statistischen Angaben veranschaulicht. Bis zum Ende des XIX. Jahrhunderts war das sog. ungarische Hornochse das häufigste Zugtier, die ärmeren gesellschaftlichen Schichten haben die Kuh als Zugtier benutzt. In den 1950-er Jahren

haben die wohlhabenden Bauer schon Pferde als Zugtier gekauft. Nach der Begründung der Landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften ist das Rindvieh in den Nebengewirtschaften kein Zugtier mehr, es wird schon wegen seiner Milchprodukt und seiner Vermehrung gehalten.

Über dem Viehzuchtsystem in Hegyköz hat man seit der Mitte des XIX. Jahrhunderts einen ausführlichen Überblick. Da dominiert schon die Intensivität, aber in der Haltsungsweise, in der Fütterung und in Weiden kommen noch extensive Erscheinungen vor. Ein Rest der halbwilden Viehzucht ist das abgesonderte Weiden der Ochsen und Jungviehs, bzw. der Milchkühe. Bis zu den 1870-er Jahren hat die Herde /ung. kintháló gulya/ vom Frühjahr bis Herbst auf den Waldwiesen fern vom Dorfe geweidet. Noch zwischen den zwei Weltkriegen hat man Jungvieh auf die Mietswiesen von Sárospatak getrieben. In dem Dreifelderwirtschaftssystem haben die Brachländer den Sommerfutter des Zugtieres gesichert. Die Milchkühe wurde vom Frühjahr bis Herbst in einer abgesonderten Herde auf der gemeinsamen Dorfweide gehalten, jeden Abend wurden sie nach Hause getrieben. Nach dem ersten Weltkrieg haben sich die Brachländer vermindert, und gleichzeitig hat die Anbaufläche des Halmfutters zugenommen. Wegen der wenigen Rasenweide wurden gewohnt in den Herbstmonaten auch die Wiesen und die Stoppen weiden lassen. Die Milchkühe, gemeinsam geweidet wurden Viehherde /ung. csorda/ genannt, die Benennung des Behüters ist Viehhirt /ung. csordás/ Bis zu den 50-er Jahren waren die Viehhirten Kleinbauer oder Besitzlosen, seitdem sind hauptsächlich Zigeuner. In vielen Siedlungen sind die Viehhirten selbst die Viehbesitzer, die Reihenfolge der Behütung haben sie untereinander eingeteilt. Nach der Bauernbefreiung sind auch in Hegyköz die Kompossessoraten gegründet, die die Angelegenheiten der gemeinsamen Weide und des Waldes verwaltet haben. Diese Organisation hat die Viehhirten angestellt, sie hat das Weiden beaufsichtigt und haben den Lohn der Hirten

gesichert. Diese Organisationen waren im ganzen bis zu der Gründung der Landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften tätig.

In demselben Abschnitt wird die traditionelle Hirtentracht, ihre Ausrüstung und ihr zukommender Anteil, weiterhin die Ordnung des Sommerweidens ausführlich vorgestellt.

Das Vieh wurde vom Herbst bis Frühjahr mit Sommerheu und mit Halmfutter /Klee, Luzerne/ gehalten. Der Wald spielt in der Viehzucht von Hegyköz eine bedeutende Rolle. Der Wäldgras wurde als Futter, das Waldbaumblatt zum Gestreu benutzt. Als Notfutter hat man auch das Laubheu verwendet. Wegen der Ersparung des Winterfutters hat man die Zugochsen im Herbst oft verkauft, und im Frühjahr konnte man billiger Jungochsen kaufen. Das Winterhalmfutter wurde auf dem Dachboden der Wohnhäuser, weiterhin in Scheunen, in den wohlhabenden Bauernwirtschaften in speziellen Heuspeichern /ung. sop/ gelagert. Der Heuschober kommt selten vor. Eigenartig ist die Winterlagerung der Kartoffeln und der Rübe in kreisförmigen Gruben /ung. turbus/

In einem anderen Abschnitt wird das Unterbringen des Rindviehs, die Winterfütterung und die Betreuung vorgestellt. Die Bedarfsdeckungsviehwirtschaft spiegelt die Tatsache, dass der Stall /ung. ó/ mit dem Wohnhaus unter demselben Dach gebaut wurde. Die Grösse des Stalls ist von der wirtschaftlichen Lage abhängig, aber das Pferd und das Rindvieh wurde gewöhnlich auch noch in den wohlhabenden Bauernwirtschaften in gemeinsamen Stall gehalten. Das Vieh wird in einem an der Wand gebauten Trog /ung. váló/ gefuttern, der früher aus einem Baumstamm geschnitzt, später aus Brett zusammengestellt wurde. Die Stellung des Trogs hat - aus Grund der wirtschaftlichen Lage - zweierlei Type. Charakteristisch sind die befestigten oder bewegbaren viereckigen Heuhalter im Stall. Es steht in einer Ecke, hier wird das

Futter zur einmaligen Fütterung gehalten. Die Winterfütterung dauert von November bis April. Diese war die wichtigste Winterarbeit der Männer. Die Vorbereitung des Futters und die täglich zweimalige Fütterung hat die Einteilung von allen anderen Beschäftigungen bestimmt. Der Stall war im Winter der Schauplatz der geselligen Zusammenkunft von den älteren Männern, manche haben sogar hier, auf einem Schlafplatz, der von dem Dachboden hinunterhängt, geschlafen.

Die Heilung der Viehkrankheiten war die Spezialbeschäftigung mancher erfahrenen alten Leute und des Schmiedes, seltener des Hirten. Die Frauen haben sich nur im Falle des sog. Fall vom Auge /ung. szemről esés/ mit Viehheilung beschäftigt, sie haben verschiedene abergläubische Verfahren angewendet.

In dem nächsten Abschnitt werden die Formen des Nutzerwerbes dargelegt. Zu der Reproduktion des Viehbestandes gereicht das Aufziehen des Zuwachses, bzw. die bewusste Anzucht. Der Stier war im Besitz des Kompossessorates, früher ging er mit der Herde zusammen auf die Weide, seit den 30-er Jahren geschah die Trächtigmachung auf dem Hofe des Stierstalls. Die Geburt des Kalbes ist mit vielerlei abergläubischen Gebräuchen verknüpft, die die Bewahrung des Nutzes versichern. Die Namengebung des Kalbes ging früher am häufigsten nach Eigenschaften, neuerlicher sind aber die Frauen- oder Männernamen häufiger. Bis zu den 40-er Jahren gingen in den Bergsdörfern wandernde Kastriermeister herum, seitdem macht diese Arbeit der Tierarzt. Das Kalb wurde am Jahrhundertanfang am meisten gekauft. Die verträgliche Jungochsenmästung wurde seit den 50-er Jahren bedeutender. Die älteren Zugochsen wurden im Herbst gewöhnlich der Zuckerfabrik von Szerenos verkauft, oder mit der Milchkuh auf dem Markt verwertet. Beim Kauf der Ochsen und der Kuh waren der Körperbau, die Melkfähigkeit, die Hornstellung die wichtigsten Faktoren. Zum Kaufen ging man

oft lieber auch in die ferne Städte, als zum Verkaufen. Die Terminologie des Viehjochs ist sehr mannigfaltig. Zur Ackerbestellung wurden der Ochse und die Kuh als Zugtier benutzt, das Pferd wurde für schwächer erachtet. Das Vieh als Zugtier wurde gewöhnlich beschlagen. Der Dünger wurde im Hofe gelagert, in den Herbst- und Wintermonaten hat man es auf die Ackerfelder getragen. Der Viehdünger diente auch zum Beschmieren des gedampften Bodens in den Wohnhäusern.

Das Melken und die Milchaufarbeitung ist eine typische Frauenarbeit, es hat reiche ungarische und slawische Terminologien. Die Milch wurde vielartig bearbeitet und zum Speisen angewendet, aber selbst das Hökern mit den Milchprodukten war sehr bedeutend. Mit der Milch sind viele abergläubische Gebräuche verbunden, die Tätigkeit der bekanntesten mythischen Figur in Folklor, die Hexe /ung. bo-szorkány/, die verderben und die Milchnutz wegnehmen kann, ist mit der Kuh und mit der Milch verknüpft.

In dem letzten Abschnitt werden die Abwätslungen in der Viehzucht aufgedeckt. Die Veränderungen im Ackerbausystem /die Grunderverkpplung, die Abnahme der Brachäcker, der intensive Futteranbau/ seit der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts haben auch auf die Haltungsweise eine bedeutende Auswirkung. Die meisten Veränderungen sind an der Jahrhundertswende erfolgt. Parallel mit der neuen Hornviehrassen ist auch die Nutzweise verändert, man hat immer mehr Pferde als Zugtier gehalten. Das Baustoff des Stalls, die Frösse der Scheunen ist verändert, daneben hat sich durch die Wirkung der technischen Entwicklung das Material und die Form der Geräte umgestaltet /zB. die Häckselbank/. Das traditionelle Wirtschaftssystem ist in den 1950-60-er Jahren zerfallen. Wegen den Eröffnungen der industriellen Arbeitsmöglichkeiten nimmt die Rolle der Männer in der Viehzucht ab, anstatt dessen verpflegen die einmaligen Männerarbeiten oft die Frauen. Der Viehbestand in der

Futter zur einmaligen Fütterung gehalten. Die Winterfütterung dauert von November bis April. Diese war die wichtigste Winterarbeit der Männer. Die Vorbereitung des Futters und die täglich zweimalige Fütterung hat die Einteilung von allen anderen Beschäftigungen bestimmt. Der Stall war im Winter der Schauplatz der geselligen Zusammenkunft von den älteren Männern, manche haben sogar hier, auf einem Schlafplatz, der von dem Dachboden hinunterhängt, geschlafen.

Die Heilung der Viehkrankheiten war die Spezialbeschäftigung mancher erfahrenen alten Leute und des Schmiedes, seltener des Hirten. Die Frauen haben sich nur im Falle des sog. Fall vom Auge /ung. szemről esés/ mit Viehheilung beschäftigt, sie haben verschiedene abergläubische Verfahren angewendet.

In dem nächsten Abschnitt werden die Formen des Nutzerwerbes dargelegt. Zu der Reproduktion des Viehbestandes gereicht das Aufziehen des Zuwachses, bzw. die bewusste Anzucht. Der Stier war im Besitz des Kompossessorates, früher ging er mit der Herde zusammen auf die Weide, seit den 30-er Jahren geschah die Trächtigmachung auf dem Hofe des Stierstalls. Die Geburt des Kalbes ist mit vielerlei abergläubischen Gebräuchen verknüpft, die die Bewahrung des Nutzes versichern. Die Namengebung des Kalbes ging früher am häufigsten nach Eigenschaften, neuerlicher sind aber die Frauen- oder Männernamen häufiger. Bis zu den 40-er Jahren gingen in den Bergsdörfern wandernde Kastriermeister herum, seitdem macht diese Arbeit der Tierarzt. Das Kalb wurde am Jahrhundertsanfang am meisten gekauft. Die verträgliche Jungochsenmästung wurde seit den 50-er Jahren bedeutender. Die älteren Zugoohsen wurden im Herbst gewöhnlich der Zuckerfabrik von Szerenos verkauft, oder mit der Milchkuh auf dem Markt verwertet. Beim Kauf der Ochsen und der Kuh waren der Körperbau, die Melkfähigkeit, die Hornstellung die wichtigsten Faktoren. Zum Kaufen ging man

oft lieber auch in die ferne Städte, als zum Verkaufen. Die Terminologie des Viehjochs ist sehr mannigfaltig. Zur Ackerbestellung wurden der Ochse und die Kuh als Zugtier benutzt, das Pferd wurde für schwächer erachtet. Das Vieh als Zugtier wurde gewöhnlich beschlagen. Der Dünger wurde im Hofe gelagert, in den Herbst- und Wintermonaten hat man es auf die Ackerfelder getragen. Der Viehdünger diente auch zum Beschmieren des gedampften Bodens in den Wohnhäusern.

Das Melken und die Milchaufarbeitung ist eine typische Frauenarbeit, es hat reiche ungarische und slawische Terminologien. Die Milch wurde vielartig bearbeitet und zum Speisen angewendet, aber selbst das Hökern mit den Milchprodukten war sehr bedeutend. Mit der Milch sind viele abergläubische Gebräuche verbunden, die Tätigkeit der bekanntesten mythischen Figur in Folklor, die Hexe /ung. bo-szorkány/, die verderben und die Milchnutz wegnehmen kann, ist mit der Kuh und mit der Milch verknüpft.

In dem letzten Abschnitt werden die Abwäslungen in der Viehzucht aufgedeckt. Die Veränderungen im Ackerbausystem /die Grunderverkpkelung, die Abnahme der Brachäcker, der intensive Futteranbau/ seit der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts haben auch auf die Haltungsweise eine bedeutende Auswirkung. Die meisten Veränderungen sind an der Jahrhundertswende erfolgt. Parallel mit der neuen Hornviehrassen ist auch die Nutzweise verändert, man hat immer mehr Pferde als Zugtier gehalten. Das Baustoff des Stalls, die Frösse der Scheunen ist verändert, daneben hat sich durch die Wirkung der technischen Entwicklung das Material und die Form der Geräte umgestaltet /zB. die Häckselbank/. Das traditionelle Wirtschaftssystem ist in den 1950-60-er Jahren zerfallen. Wegen den Eröffnungen der industriellen Arbeitsmöglichkeiten nimmt die Rolle der Männer in der Viehzucht ab, anstatt dessen verpflegen die einmaligen Männerarbeiten oft die Frauen. Der Viehbestand in der

Nebenwirtschaft bedeutet eine ernstliche Einnahmequelle in den Familien, wo genügende Arbeitskraft zur Futteranschaffung zur Verfügung stehen kann.

Das Gebiet der Zemplén-Gebirge, so das Gebiet des sog. Hegyköz bildet keine selbständige ethnische Einheit. Diese Landschaft verbindet die Kultur der Nord- und Ost-Karpaten. Infolge ihrer eigenartigen geographischen Lage und der slawischen Kolonisationen in den XVII-XVIII. Jahrhunderten sind selbst in der Viehzucht solche Kulturelemente zu finden, deren Ursprung und Parallelen vor allem in Norden, Nordosten zu suchen sind. Die wirtschaftlichen Verbindungen dieses Gebietes in die obengenannten Richtungen waren früher viel intensiver. Die Terminologien der Viehzucht spiegeln die gemischten Nationalitäten des Gebietes treu wider. Diese Tatsache wird durch die ethnographischen Untersuchungen unterstützt, Andere Erscheinungen sind dagegen in weitreichende Verhältnissysteme einzupassen. Die Stallviehzucht in Hegyköz hat sich unter der Einwirkung der eigenartigen geographischen Umstände, der gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Verhältnisse und durch den Einfluss der verschiedenen ethnischen Verbindungen entwickelt, spiegelt die Einheit der Viehzucht und des Ackerbaus.

Ľudové pestovanie rožného dobytká v Hegyközi

/výňatok/

Práca predstavuje tradičné sedliacke pestovanie rožného dobytká v XIX-XX. storočí v Hegyközi, pahorkatinnej oblasti, ležiacej v severovýchodnom Maďarsku. Cieľom autora pomocou príkladu pestovania rožného dobytká bolo priblížiť úzky vzťah medzi poľnohospodárstvom a pestovaním dobytká, ich vzájomnú závislosť a úlohu rožného dobytká v stravovaní sedliakov.

Prvá kapitola líči dejiny osídlenia a hospodárstva 21 osád. Veľká časť obcí v Hegyközi už od XIII. storočia objavuje sa podľa svojho názvu v prameňoch. Ich obyvatelia až do zrušenia nevoľníctva boli poddanými a želiarmi füzérskeho a radvanskeho panstva, potom sa zaoberali obrábaním svojich malých pozemkov. Klíma a pôda tejto oblasti nežiči poľnohospodárstvu. Dejepisné údaje dokazujú, že v uplynulých storočiach okrem zisku z lesov, skromné živobytie obyvateľstva zabezpečovalo predovšetkým pestovanie dobytká, pestovanie ovocia a iné doplnujúce zamestnania. V období, keď rozkvitalo pestovanie dobytká, zvyšovala sa aj životná úroveň obyvateľstva a zlepšilo sa aj poľnohospodárstvo. Súpis z XVII. storočia vykazujú vedúcu úlohu chovu dobytká a hospodársky rozmach oblasti. V dôsledku vojen a epidémie XVII-XVIII. storočia Hegyköz všade ochudobnel, jeho obyvateľstvo alebo sa odšťahovalo, alebo vymrelo. Na miesto starého obyvateľstva už koncom XVII. storočia začalo sa prisťahovanie Slovákov a zakarpatských Ukrajincov. Prisťahovalectvo väčších rozmerov začalo sa však až v polovici XVIII. storočia. V tom období sa vytvorili obce čiste slovenské, maďarské a miešanej národnosti. V hmotnej a duševnej kultúre ľudu tejto oblasti ešte aj dnes nachádzame mnoho takých prvkov, ktoré vedú ku kultúre severovýchodných Karpát a ich pôvod môžeme hľadať aj v rannejších osídleniach.

Pomery zamestnania obyvateľstva určovali v Hegyközi svoje rôzne geografické a hospodárske faktory až do polovice XX.

storočia. Uprostred panvy a v úpätí hôr žijúci zaoberali sa pol'nohospodárstvom, pestovaním dobytká a lesným vozením. Cho-táre medzi horami ležiacich obcí sú natol'ko neplodné, že živo-bytie zabezpečovali tu lesné drevárske práce, sklárne, resp. vandrovnícke sklenárstvo a drotárstvo. V obciach, ležiacich južne od panvy, orná pôda a lúky sú lepšej akosti, pol'nohospo-dárstvo a chov dobytká sú tu výnosnejšie.

Radikálne premeny v hospodárskom živote a v pomeroch za-mestnania nastali v rokoch 1950, 1960 vytvorením nových prie-myselných pracovísk a založením pol'nohospodárskych družstiev.

Rožný dobytok v Hegyközi je najlepšie zužitkovateľ'né zviera. Jeho hospodársky význam je dvojaký: jednak ako t'azné zvieraťá pomáhali v pol'nohospodárstve a značnou produkciou hnoja, ktorý je dôležitý z hľadiska zlepšenia pôdy, jednak zabezpečovali hlav-ne v stravovaní malorolníckych hospodárstiev nepostrádateľ'né mliečne výrobky. Na predaj chovali ich len vo väčších hospodár-stvach. Práca pomocou štatistických údajov znázorňuje zužitko-vanie rožného dobytká v XIX-XX. storočí a premenu jednotli-vých druhov dobytká. Do konca XIX. storočia maď'arský druh volcv figuruje ako hlavné t'azné zviera, tí chudobnejší zapriahli kravu. Do rokov 1950 lepšie situovaní gazdovia, ktorí predtým zapriahali volov, kúpili si kone, v hospodárstvach na 5-6 kat. jutrách a ešte menších všeobecne zapriahali kravy. Po založení pol'nohos-podárskych družstiev v domácich hospodárstvach zanikne zapria-hanie dobytká, chovajú ho pre mlieko a pre rozmnožovanie v ovel'a menšej miere ako predtým.

O systéme chovu dobytká v Hegyközi môžeme vytvoriť presnej-ší obraz od druhej polovice XIX. storočia. V tomto období domi-nuje už intenzivita, no v spôsobe chovu, v pastierstve a krmení nachádzajú sa aj extenzívne prvky. Pamiatka po polobujnom spôsobe chovu je oddelená pastva volov a mladého dobytká od dojnic. Do rokov 1870 na d'aleko od dediny ležiacich lesných čistínách páslo sa tzv. vonku nocujúce stádo od jari až do jesene. Ešte aj medzi dvoma svetovými vojnami vyhánali mladý dobytok na pasienky, najaté

na okolí Sárospataku. V trojosevnom systéme hospodárenia úhory zabezpečovali letné krmivo pre ťažný dobytok. Kravy držali vždy v osobitnom stáde, na spoločných trávnatých pastviskách dediny od jari až do jesene, každý veďer nahňali ich domov. V rokoch po prvej svetovej vojne úhorové oblasti sa znížili na minimum, tým sa zvýšila osevná plocha pre vláknité krmivo. Pre nedostatok trávnatých pastvísk v jesenných mesiacoch začali pravidelne pásť aj strniská po pšeničných roľách a lúky. Spoločne pásané dojnice nazývajú stádo, ich strážcu pastier. Pastiermi do rokov 1950 boli obudobní sedliaci alebo bezmajetní, odvtedy je to príležitostné zamestnanie Cigánov. Vo viacerých dedinách majitelia dobytká strážia dobytok rad za radom. Po zrušení nevoľníctva aj v Hegyközi sa vytvorili verejné statkárstva, ktoré riešili záležitosti spoločného pastviska a lesov. Táto organizácia prijímala pastiera, dozerala na pásť a zabezpečovala mzdu pre pastiera. Verejné statkárstva hegyközsských dedín fungovali až do založenia poľnohospodárskych družstiev. Príležitostné podiely a sviatočné odmeny pastierov na mnohých miestach ešte dodnes žijú. Kapitola podrobne opisuje staré odievanie pastierov, ich výzbroj a podiel, ako aj letný poriadok pásťia.

Zvieratá od jesene až do jari krmili v lete nazbieraným senom a pestovanou vláknitou krmovinou /d'atelina, lucerna/. Lesy mali neobyčajne veľkú úlohu v Hegyközi pri chove rožného dobytká. Pravidelne ich krmili lesnými trávami, stielali lesným lístím, ale ako núdzové krmivo, poznali aj seno z lístia. Z dôvodov ušetrenia zimného krmiva v jeseni pravidelne predávali ťažné voly a miesto nich na jar postavili lacnejšie junce. Ako zimné krmivo, použili aj slamu horšej akosti, narezanú na sečku a pomiešanú kukuričným stebľom. Ako obrok používali tekvicu, zemiaky a krmnú repu, prívázanú z Dolnej Zeme. Zimné vláknité krmoviny držia na pôjde obytných domov, v sýpkach, kým v bohatších hospodárstvach v zvláštnych šopoch na seno. Vláknité krmoviny v plachtách nosia do maštale. Svojrázne je zimné skladovanie repy a zemiakov v kruhovitých jamách /turbus/.

Zvláštna kapitola predstavuje umiestnenie, zimné krmenie a opatrovanie rožného dobytká. Svojpomocný charakter chovu dobytká odzrkadľuje sa v tom, že maštál' /chliev/ stavajú pod jednu sterchu s obytným domom, na jeho koniec. Jeho rozmery sa menia podľa hospodárskej situácie, no koňa a ročný dobytok ešte aj v bohatších hospodárstvách držia obyčajne v spoločnej maštali. Krmenie rožného dobytká sa prevádza pomocou vždy k stene postavenom, dávnejšie z kmene stromu vytesaného, neskôr z dosák vyhotoveného válova. Podľa hospodárskej situácii poznáme dva typy umiestnenia. Charakteristické sú v maštali pripevnené alebo ohybné štvorhranné zásobníky na seno. Umiestňujú ich v jednom kúte a tu držia krmivo pre jednorázové krmenie. Zimné krmenie sa začínalo v novembri a trvalo do apríla. Ešte aj medzi dvoma svetovými vojnami to bola hlavná zimná práca mužov. Príprava každodenného krmiva a krmenie denne dvakrát určovali ďalšie činnosti. Maštale boli aj dejiskom spoločenských stretnutí starých mužov, niektorí spali v maštali na posteli, visiacej z pôjdu. Liečením chorôb zvierat sa zaoberali starí sedliaci a kováči, málokedy pastieri. Ženy len v prípadoch tzv. padnutia z oka používali rôzne poverčivé postupy.

Ďalšia kapitola objasňuje formy používania. Reprodukciu rožného dobytká slúžila výchova prírastku, resp. vedomé pestovanie. Byk bol majetkom verejného statkárstva. Dávnejšie chodil byk spoločne so stádom na pastvisko, od rokov 1930 ožrebnenie sa konalo na dvore býkovej maštale. K oteleniu sa pripájajú rôzne poverčivé zvyky, ktoré zabezpečovali udržanie osoby. Malým teliatkám dávali dávnejšie meno predovšetkým podľa vlastnosti, novšie sú časté ženské a mužské mená. Do rokov 1940 po hegyközsských dedinách chodili vandrovnícky miškári, odvtedy už aj to vykonáva zverolekár. Teliatka na začiatku storočia predávali obyčajne na miesto prichádzajúcim mäsiarom. Držanie juncov na zmluvu je významnejšie od rokov 1950. Staršie ťažné voly predali na jeseň, obyčajne szerencsskému Cukrovaru, no spolu s kravami predávali ich aj na jarmoku. Pri kúpe vola a dojníc brali do úvahy vzrast, dojnosť

a stav rohov. Kupovať si zašli aj do vzdialenejších miest, ako predávať. Zapriahnutie rožného dobytku má bohatú terminológiu. V Hegyközi pri orbe zapriahali vola a kravu, koňa považovali za slabšieho. Zapriahnutý rožný dobytok obyčajne podkovali. Z maštale vynášaný hnoj držali na dvore, ktorý v jesenných a v zimných mesiacoch vynášali na pole. Hnoj dobytku pravidelne používali na natieranie dlážky v obytných domoch so zeminovou dlážkou. Dojenie a spracovanie mlieka sú charakteristické ženské práce a majú bohatú maďarskú a slovanskú terminológiu. Vyhotovovali mnoho druhov mliečnych jedál, ale veľký význam mal aj predaj mliečnych výrobkov na trhu. K mlieku sa pripája mnoho poverčivých zvykov a povier, a činnosť v Hegyközi najznámejšej mystickej postavy, bosorky /ná-kaza, branie oschu z mlieka/ spájajú s kravou, s mliekom.

Posledná kapitola odhaľuje zmeny a charakteristické črty chovu rožného dobytku v Hegyközi. Od druhej polovice XIX. storočia v systéme poľnohospodárstva nastali zmeny /scelovanie, zníženie úhorového pozemku, intenzívnejšie pestovanie krmovín/, ktoré mali svoj účinok aj na spôsob chovu. Najväčšie zmeny nastali na prelome storočia. Súbežne s výmenou doterajších druhov rožného dobytku zmenil sa aj spôsob zužitkovania a začali zapriahat' viac koní. Zmenil sa aj stavebný materiál maštali a rozmery stodol pre krmoviny, no v dôsledku vplyvu technického vývoja zmenil sa aj materiál nástrojov, používané pri chove, ako aj ich forma /napr. sečkovica/. Tradičný poriadok hospodárenia narušil sa v rokoch 1950-60. Postavením priemyselných podnikov zmenšila sa úloha mužov v pracovnom podiele pestovania dobytku, miesto nich ošetrujú zvieratá ženy. Domáca živočíšna produkcia popri výrobe mlieka znamená väčší príjem v tých rodinách, kde je dost' pracovných síl na zabezpečenie krmovín pre zmluvné zvieratá. Podľa geografických pomerov hegyközskejších dedín a podľa kvality lúku sú rozdiely v intenzite pestovania krmovín, v ich spôsobe skladovania a v poriadku pásťia.

Oblasť Zemplínskeho pohoria, tak aj Hegyköz, nevytvára samostatnú etnickú skupinu. Táto malá oblasť spája kultúru severných a východných Karpát. Pre svojráznu zemepisnú situáciu a pre slovenské príst'ahovalectvo XVII-XVIII. storočia aj v chova zvierat nachádzame také kultúrne prvky, pôvod ktorých môžeme hl'adat'

predovšetkým smerom na sever a severovýchod. Dávnejšie takéto hospodárske styky hegyközsských dedín boli oveľa čulejšie. Terminológia chovu rožného dobytká dobre odzrkadľuje miešané národnostné pomery oblasti. Dokazuje to aj etnografický prieskum niektorých javov a terminologie chovu dobytká. Iné javy zapadajú zas do systému so širším okruhom. Pestovanie rožného dobytká v maštali vyvíjalo sa pod vplyvom svojráznych geografických okolností, spoločensko-hospodárskych pomerov a pod vplyvom etnických stykov, ktoré vplývali z niekoľkých strán a dobre odzrkadľuje organickú jednotu poľnohospodárstva a pestovania dobytká.

MELLÉKLETEK

1. sz. melléklet

A ZEMPLÉNI HEGYKÖZ FALVAI

A szarvasmarhafajták változása

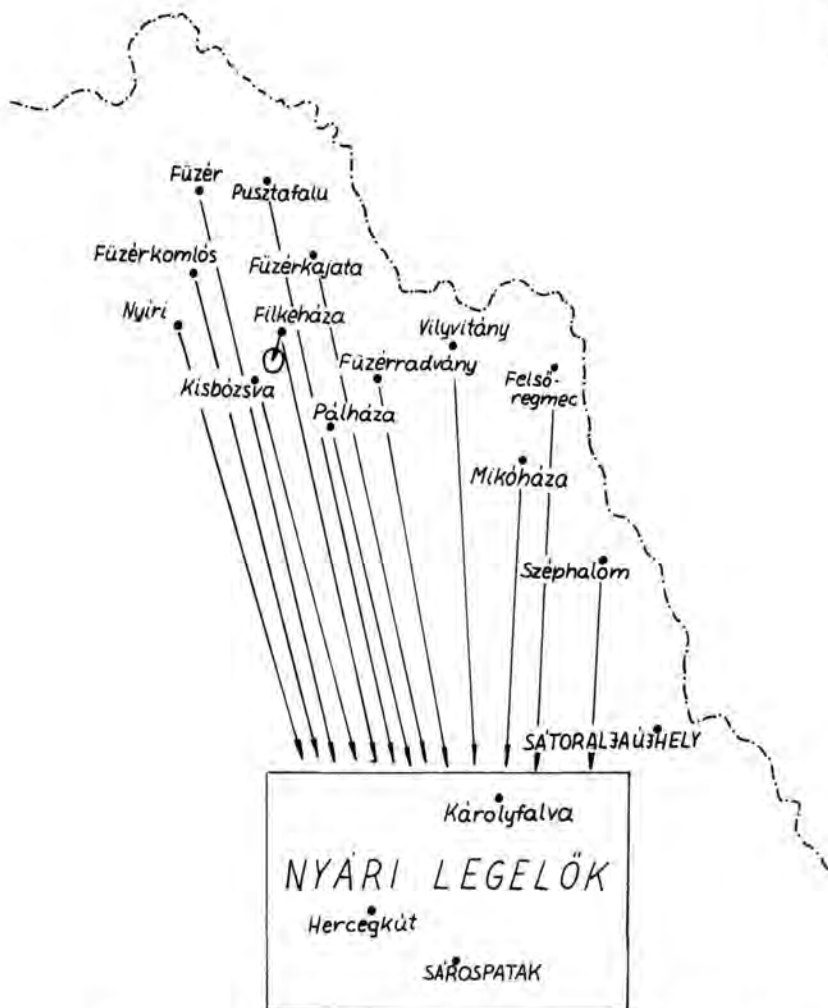
1895

F a l u	összes	magyar		mókány v. riska		piros- tarka		borz- deres		egyéb színes	
		db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
Filkeháza	94	60	64	30	32	4	4	-	-	-	-
Füzér	408	306	75	29	7	29	7	11	9	32	8
Hollóháza	161	9	5,5	25	15,5	43	26,7	66	41	18	11,3
Füzérkajata	202	202	100								
Kisbózsza	107	39	36,4	17	15,9	48	44,9	-	-	3	2,8
Füzérkomlós	177	138	78	8	4,5	24	13,5	3	1,7	4	2,3
Kovácsvágás	299	267	89,3	19	6,4	13	4,3	-	-	-	-
Vágáshuta	117	105	89,8	9	7,7	3	2,5	-	-	-	-
Nagybózsza	114	61	53,5	22	19,3	17	14,9	13	11,4	1	0,9
Nyíri	306	243	79,4	34	11,1	19	6,2	-	-	10	3,3
Pálháza	247	245	99,2	-	-	2	0,8	-	-	-	-
Pusztafalu	266	256	96,2	3	1,2	7	2,6	-	-	-	-
Füzérradvány	283	272	96,1	-	-	3	1,1	1	0,4	7	2,5
Kishuta	72	46	63,9	22	30,5	3	4,2	-	-	1	1,4
Nagyhuta	92	63	68,5	28	30,4	-	-	-	1,1	-	-
Alsóregmec	308	161	52,3	63	20,5	67	21,7	13	4,2	4	1,3
Felsőregmec	214	214	100	-	-	-	-	-	-	-	-
Hosszúláz	168	148	88,1	9	5,4	11	6,5	-	-	-	-
Mátyásháza	98	94	95,9	4	4,1	-	-	-	-	-	-
Mikóháza	266	117	44	42	15,8	73	27,4	7	2,6	27	10,2
Rudabányácska	288	10	3,5	267	92,7	1	0,3	-	-	10	3,5
Széphalom	92	33	35,9	10	10,9	33	35,9	5	5,4	11	11,9
Vily	313	261	83,4	13	4,2	18	5,7	-	-	21	6,7
Vitány	208	181	87	19	9,1	2	1	-	-	6	2,9
Összesen:	4900	3531	72	574	13,8	420	8,6	120	2,4	155	3,2

F a l u	szimentáli		pirostarka		egyéb nyugati		egyéb fajta	
	db	%	db	%	db	%	db	%
Filkeháza	1	1,2	81	96,4	-	-	-	-
Füzér	2	0,5	447	99,5	-	-	-	-
Hollóháza	1	0,7	134	98,5	-	-	-	-
Füzérkajata	69	35,6	111	57,2	-	-	-	-
Kisbózsza	-	-	77	95	-	-	-	-
Füzérkomlós	6	4,1	136	92,5	-	-	-	-
Kovácsvágás	42	10,9	341	88,1	4	1	-	-
Vágáshuta	1	0,9	73	68,9	-	-	26	24,5
Nagybózsza	5	3,4	142	96,6	-	-	-	-
Nyíri	-	-	441	100	-	-	-	-
Pálháza	-	-	203	99,5	-	-	1	0,5
Pusztafalu	-	-	225	100	-	-	-	-
Füzérradvány	45	18,2	184	81,8	-	-	-	-
Kishuta	-	-	87	94,6	4	4,3	1	1,1
Nagyhuta	33	26,8	90	73,2	-	-	-	-
Alsóregmec	45	11	324	79,4	5	1,2	-	-
Felsőregmec	-	-	190	98,4	-	-	-	-
Hosszúláz	-	-	203	-	-	-	-	-
Mátyásháza	3	2,4	121	97,6	-	-	-	-
Mikóháza	106	32,9	210	65,2	4	1,3	-	-
Rudabányácska	3	0,9	336	97,9	-	-	-	-
Széshalom	-	-	126	99,2	-	-	1	0,8
Vily	5	1,8	255	92,4	-	-	-	-
Vitány	1	0,3	305	98,7	-	-	2	0,7
Összesen	368	6,9	4842	90,5	17	0,3	31	0,6

F a l u	össz- szes		magyar		piros- tarka		borz- deres		egyéb		össz- szes		magyar	
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
Filkeháza	55	36	65,5	19	34,5	-	-	-	-	-	84	2	2,4	
Füzér	347	46	13,3	255	73,5	5	1,4	41	11,8		449	-	-	
Hollóháza	102	5	4,9	83	81,4	11	10,8	3	2,9		136	1	0,7	
Füzérkajata	139	61	43,9	43	30,9	31	22,3	4	2,9		194	14	7,2	
Kisbózsza	81	20	24,7	42	51,9	3	3,7	16	19,7		81	4	5	
Füzérkomlós	111	17	15,3	82	73,9	12	10,8	-	-		147	5	3,4	
Kovácsvágás	225	80	35,6	121	53,8	24	10,6	-	-		387	-	-	
Vágáshuta	80	21	26,3	10	12,5	40	50	9	11,2		106	6	5,7	
Nagybózsza	88	17	19,3	37	42,1	17	19,3	17	19,3		147	-	-	
Nyíri	266	127	47,8	132	49,6	7	2,6	-	-		441	-	-	
Pálháza	174	58	33,3	53	30,5	-	-	63	36,2		204	-	-	
Pusztafalu	235	54	23	148	64	23	9,8	10	4,2		225	-	-	
Füzérradvány	169	42	24,9	59	58,6	17	10	11	6,5		229	-	-	
Kishuta	86	9	10,5	63	73,2	5	5,8	9	10,5		92	-	-	
Nagyhuta	55	16	29,1	26	47,3	4	7,3	9	16,3		123	-	-	
Alsóregmec	391	36	9,2	342	87,5	-	-	13	3,3		408	34	8,4	
Felsőregmec	243	48	19,7	188	77,4	2	0,8	5	2,1		193	3	1,6	
Hosszúláz	166	2	1,2	146	88	-	-	18	10,8		203	-	-	
Mátyásháza	103	5	4,8	89	86,4	5	4,9	4	3,9		124	-	-	
Mikóháza	291	20	6,9	242	83,1	-	-	29	10		322	2	0,6	
Rudabányácska	271	13	4,8	187	69	-	-	71	26,2		343	4	1,2	
Széphalom	112	4	3,6	92	82,1	2	1,8	14	12,5		127	-	-	
Vily	281	54	19,2	203	72,2	16	5,7	8	2,9		276	16	5,8	
Vitány	211	50	23,7	143	67,8	5	2,3	13	6,2		309	1	0,3	
Összesen	4282	841	19,7	2845	66,4	229	5,3	367	8,6		5350	92	1,7	

ILLUSZTRÁCIÓK

1. kép. Igavonók és növendékmarhák falutól távoli legeltetése a XX. század elején

2. kép. Boronafalú pásztorház. Filkeháza. Petercsák T. felv. 1968

3. kép. Pásztorház kőből. Nyíri. Petercsák T. felv. 1981

4. kép. Szaszák Pál csordás.
Filkeháza, Petercsák T. felv.
1969

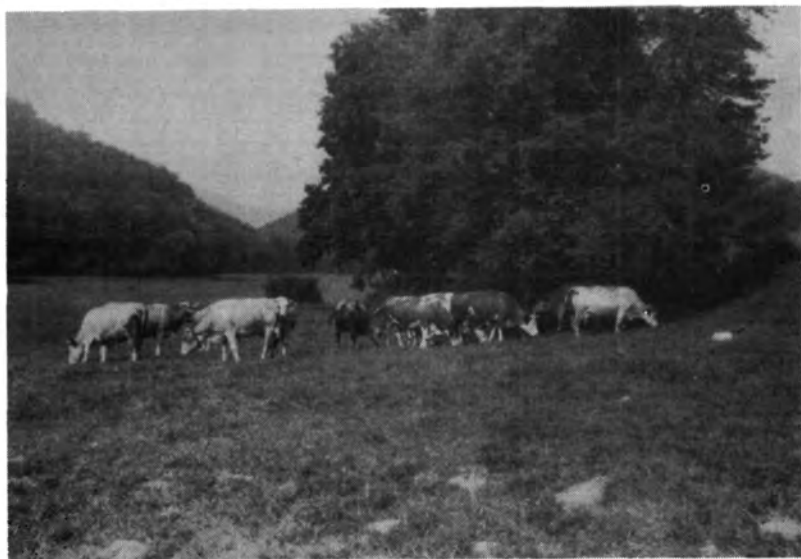
5. kép. A csorda kihajtása.
Filkeháza, Petercsák T. felv.
1981

6. kép. Csorda a legelőn. Füzérradvány. Balassa I. felv. 1961

7. kép. Delelő csorda. Füzérkomlós. Petercsák T. felv. 1981

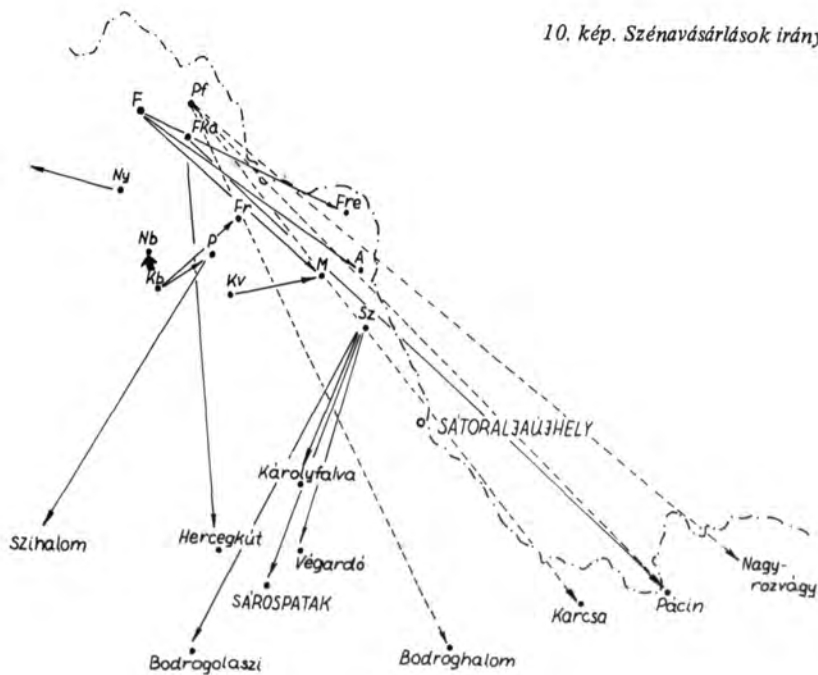
8. kép. A ponyva felkötése
fűszedéshez. Füzérkomlós.
Petercsák T. felv. 1981

9. kép. Irtáskaszálók. Vágáshuta.
Petercsák T. felv. 1972

10. kép. Szénavásárlások iránya

11. kép. Gerendavázcsűr. Filkeháza. Petercsák T. felv. 1970

12. kép. Szénatartó sop. Nyíri.
Peterscsák T. felv. 1981

13. kép. Kukoricaszár tárolása
a kertben. Filkeháza.
Peterscsák T. felv. 1973

*14. kép. Szoba, pítvar, ól beosztású lakóház. Filkeháza.
Peterscsák T. felv. 1970*

*15. kép. Szoba, konyha, hátulsó ház, kamra, ól, csűr beosztású
lakóház. Füzérkajata. Peterscsák T. felv. 1972*

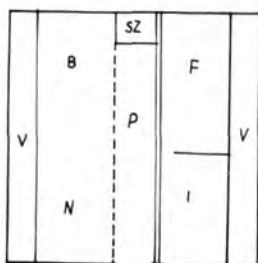

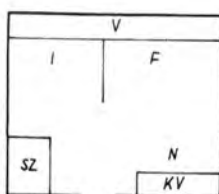
16. kép. Szoba, konyha; kamra,
csűr, ól beosztású lakóház.
Vágáshuta. Petercsák T. felv. 1981

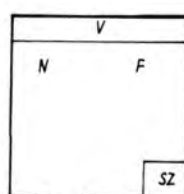
17. kép. Istállóajtó ráccsal. Nyíri.
Petercsák T. felv. 1981

PÁLHÁZA
20 kat. holdas gazdaság

FÜZÉR
12 kat. holdas gazdaság

FILKEHÁZA
3 kat. holdas gazdaság

V=váló ; SZ=szénatartó ; P=placc ; KV=kisváló ; F=fejőstehén ; I=igavonó
N=növédekmarha ; B=borjú

18. kép. Istálló alaprajzok

19. kép. Deszka váló ráccsal.
Füzér, Petercsák T. felv. 1981

20. kép. A tehén valóhoz kötése. Vágáshuta, Petercsák T. felv. 1981

21. kép. Szénatartó az istállóban. Füzér, Petercsák T. felv. 1981

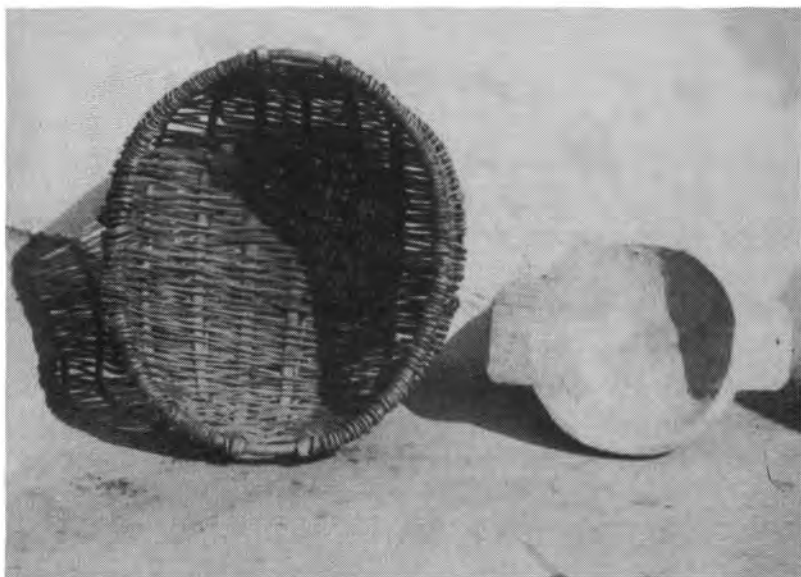

22. kép. Szecskás ferslők az istállóban. Nyíri. Petercsák T. felv. 1981

23. kép. Szecskavágás a csűrben. Filkeháza. Petercsák T. felv. 1971

24. kép. A takarmányadagolás eszközei: kosár, szakajtó. Pusztafalu.
Peterscsák T. felv. 1972

25. kép. Vízhúzás horgas kútból. Nagyhuta. Peterscsák T. felv. 1972

26. kép. Trágyahordó furik. Nyíri. Petercsák T. felv. 1981

*27. kép. Kerített trágyadomb az udvaron. Mikóháza.
Petercsák T. felv. 1972*

28. kép. Szalmakazal pelyvás üreggel. Filkeháza. Petercsák T. felv. 1970

29. kép. Szalmakazal levágása
kaszapengével. Filkeháza.
Petercsák T. felv. 1968

30. kép. Falevél hazahordása
háton. Vágáshuta.
Petercsák T. felv. 1972

31. kép. Eladó borjú a vásáron.
Pálháza. Petercsák T. felv.
1973

32. kép. Borjú vezetése a vásárra
kötéllel. Füzér.
Petercsák T. felv. 1979

33. kép. Szekérbe fogott tehén vezetése. Kishuta. Petercsák T. felv. 1973

34. kép. A járom rögzítése a szekérrúdhoz. Pálháza. Petercsák T. felv. 1973

35. kép. Szántás tehénnel. Pusztafalu. Balassa I. felv. 1960

36. kép. Trágyahordás a szántóföldre. Nyíri. Balassa I. felv. 1961

37. kép. Fazsojtár.
Rákóczi Múzeum Sárospatak.
Ltsz.: 59.12.17. Janó Á. felv.

38. kép. Szekérbe fogott tehén fejése. Nagyhuta.
Petercsák T. felv. 1972

39. kép. Tejescsuprok szárítása. Füzér.
Petercsák T. felv. 1972

40. kép. Piacról hazatérő asszony batyuval.
Vilyvitány. Petercsák T. felv. 1972

41. kép. Istállóajtóra meszelt kereszt rontás ellen. Széphalom.
1950-es évek

Tartalom

Bevezetés.....	5
I. Az abauj-zempléni Hegyköz gazdaságtörténete	7
II. A földművelés és állattartás kapcsolata, a szarvas- marha gazdasági jelentősége.....	13
III. Istállózó állattartás a paraszti gazdaságokban	21
IV. Haszonvétel	74
V. A hegyközi szarvasmarhatartás változása és jellemző vonásai	98
 Jegyzetek	 107
 Irodalom	 115
Német nyelvű összefoglaló	121
Szlovák nyelvű összefoglaló	128
Mellékletek	134
Illusztrációk	139
Tartalom	161

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT MŰVEK

1. DOBOSY LÁSZLÓ: Várak, várhelyek és őrhelyek Ózd környékén /1975/ /Elfogyott/
2. BENKŐ SÁMUEL: Miskolc történet-orvosi helyrajza - 1782. Sajtó alá rendezte Szabadfalvi József, fordította M. Kiss Júlia /1976/
3. PAKÓ FERENC: Bükki barlanglakások /1977/
4. KATONA IMRE: Miskolci kőedénygyárak /1977/
5. VASS TIBOR: Jelbeszéd az ózdi finomhengerműben /1977/
6. PETERCSÁK TIVADAR: Hegyköz /1978/
7. VERES LÁSZLÓ: A Bükk hegység üveghutái /1978/
8. LAJOS ÁRPÁD: Nemesek és partiak Szuhafőn /1979/ /elfogyott/
9. SZABADFALVI JÓZSEF: Festett asztalosmunkák Megyaszóról /1980/
10. SZILÁGYI MIKLÓS: A Hernád halászata /1980/
11. FELD ISTVÁN-JUAN CABELLO: A füzéri vár /1980/ /elfogyott/
12. VIGA GYULA: Népi kecsketartás Magyarországon /1981/
13. VÉGVÁRI LAJOS: Imrek Zsigmond /1981/
14. SZUHAY PÉTER: A Szendrő környéki falvak paraszti gazdálkodása a kapitalizmus időszakában /1982/
15. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: A Barkóság és népe /1983/
16. DÉNES GYÖRGY: A Bódvaszilasi-medence 700 éves története /1984/

ELŐKÉSZÜLETBEN

- DOBRIK ISTVÁN: Mokry Mészáros Dezső /1881-1970/ /1984/
DOBOSY LÁSZLÓ: Gömörszőlős - Egy gömöri falu néprajzi monográfiája /1984/
NAGY KÁROLY: A farkaslyuki szénbányászat története /1984/

**BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYEI
MÚZEUMIGAZGATÓSÁG**

30,— Ft. BORSODI KISMONOGRÁFIÁK 17.